سنڌي صوتيات

ڊاڪٽر غلام علي الانا

سنڌي لئنگئيج اٿارٽي

سنڌي ٻوليءَ جي بااختياري اداري جو ڪتاب نمبر 277
سڀ حق ۽ واسطا محفوظ

سنڌي صوتيات

ليکڪ: ڊاڪٽر غلامِ علي الانا
ڇاپو: ٻيو: جنوري 2009ع، ٽيون: جنوري 2017ع
تعداد: 1000
قيمت: 150/= روپيا
ناشر: پروفيسر ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ، چيئرمئن
سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو
پاران ايم ايڇ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

Catalogue Reference
Allana Ghulam Ali, Dr
Sindhi Phonetics
Sindhi Language
Sindhi Language Authority
ISBN: 978-969-625-120-0

Sindhi Phonetics

Author by: Dr. Ghulam Ali Allana
Edition: 2nd: January, 2009, 3rd: January 2017.
Quantity: 1000
Price: Rs. 150 /=
Composed by: Muhammad Ramzan
Title: Asadallah Bhutto
Published by: Prof. Dr. Abdul Ghafoor Memon, Chairman, Sindhi Language Authority, National Highway, Hyderabad, Sindh,
Tel: 022-9240050-53
Fax: 022-9240051
E-mail: contact@sindhila.edu.pk, sindhila@yahoo.com
Website: www.sindhila.org
Printed by: M/S New Faraz printers Hyderabad.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

انتساب

سنڌي ٻوليءَ جي ڀھڳٽي شاعر ۽ محقق

ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ

جي نالي

- ڊاڪٽر غلام علي الانا

فهرست

ناشر نوٽ 07
تعارف 09
پهرئين ڇاپي جو مقدمو 10
ٻئي ڇاپي جو مهاڳ 18
ٽئين ڇاپي جو مهاڳ 41

باب پهريون 49
صوتيات جو مفهوم ۽ مقصد

باب ٻيو 55
ڳالهائڻ جا عضوا
ڳالهائڻ جي آوازن جي نهڻ جو طريقو ڳالهائڻ جا عضوا، آوازن جو پڙ، وات جي ڇت، ڄڀ، ڳالهائڻ جي عضون جي بيهڪ، ڏند، مهاڙ سخت تارون، نرم تارون، موڙڻ، چپ، ڪاڪڙو نڙي، گلو نڙگهٽ، آوازي تندون، ڄڀ، ڄڀ جي نوڪ يا چوٽي، ڦار مهڙ، پوڇڙ

باب ٽيون 67
آوازن جي اچارڻ جو ڍنگ
ٻچپوان يا ٻن چپن وارا آواز چپ ۽ ڏندن گاڏوان آواز ڏنداوان يا ڏندن وارا آواز مهاروان يا مهارن وارا آواز ڦار ۽ مهار گاڏئون/ مهار گاڏڙ آواز مُوڙدني آواز سخت تارونءَ وارا آواز نرم تارونءَ وارا آواز نرم تارون کان پوئير آواز ڪاڪڙي وارا آواز نڙيءَ وارا آواز نڙگهٽ وارا آواز

باب چوٿون 73
سنڌي وينجنن جا قسم ۽ گروهه
ڌوڪڻا يا ڌماڪيدارآواز، چوسڻا آواز، نڪوان يا گهڻا وينجن، بندشي گسڻا آواز، پاسيرا آواز، ڦرڻا يا لرزش وارا آواز، ڦڙڪڻا آواز، گسڻا آواز، بنا گهڪي وارا روان آواز، نيم سُر

باب پنجون 83
سنڌي آوازن جا قسم
وينجن جي وصف، وينجنن جون خصوصيتون، وسرگائي

باب ڇهون 94
سنڌي وينجنن جو بيان
ڌوڪڻا وينجن، چوسڻا وينجن، نڪوان يا گهڻا وينجن، گسڻا (گهڪيدار) وينجن، پاسيرا وينجن، ڦرڻا يا لرزشدار وينجن، ڦڙڪڻا وينجن، نيم سُر

باب ستون 104
سُر جو اڀياس
سُر جي وصف، سُرن جي اچارن ۾ ڪم ايندڙ ڳالهائڻ جا عضوا، گهٽيل سُر، کليل سُر، اڌ گهٽيل سُر، اڌ کليل سُر، ڄڀ جي حصي موجب سُرن جا قسم، مهڙ وارا سُر، پوئتي وارا سُر، وچترا سُر، چپن جو ڍول، سيٽيل ۽ ڍرا سُر.
باب اٺون 116
سنڌي سُرن جو بيان
سنڌي سُرن جي تقسيم، سادا سُر، يڪپدا ٻُهرا سُر، سُرن جي لاما ڊيگهه، ڊگها سُر ۽ ڇوٽا سُر، مهڙ وارا، پوئتي وارا، ڇوٽا سُر، وچترا، هر هڪ سُر جو بيان، سُرن جو جوڙيون
باب نائون 122
سنڌي سُرن جون ٻيون خاصيتون
گُهڻا يا انوناسڪ سُر، صاف ۽ گهڻن سُرن ۾ فرق، گُهڻاهٽا سُر يعني انوُسوار
باب ڏهون 129
ڇوٽن گهڻن سُرن جو، گهڻن ڌماڪيدار وينجنن سان ڳنڍيل اچار ڪان پوءِ وينجنن جي صورت ۾ بدلجڻ
باب يارهون 133
لفظن ۽ انهن جي پدن اندر ڪم آيل سُرن ۽ وينجنن جي ميل/ ميلاپ جو مطالعو
سُرن جا ميل، ٻن سُرن جو ميلاپ، ٽن سُرن جو ميلاپ، وينجنن جا ميل/ڳنڍيل وينجن، لفظن جي منڍ/ شروعات ۾ استعمال ٿيندڙ ڳنڍيل وينجن.
باب ٻارهون 151
سنڌي صوتياتي نظام ۾ شدّ جو استعمال
باب تيرهون 155
وسرگ آوازن تي مشتمل لفظن جو صوتياتي اڀياس
باب چوڏهون 157
سنڌي صوتياتي نظام موجب، 'همزي'(ء) جو اڀياس
باب پندرهون 160
علم صوتيات ۾ اِدغام/ سَنڌيءَ (Assimilation) جو ڪارج
تاريخي سنڌي، نسبتي سنڌي
ڪتاب ۾ آيل فني لفظن جي فهرست 180
مددي ڪتاب ۽ رسالا 186

ناشر نوٽ

’سنڌي صوتيات‘ يعني سنڌي ٻوليءَ جو صوتياتي علم، جنهن سان سنڌي ٻوليءَ جي آوازن جو سائنسي ۽ فني بنيادن تي اڀياس ڪري سگهجي. سنڌيءَ جي صوتيات ۾ ٽن ٻولين جا آواز شمار ٿين ٿا، هڪ خود نج سنڌي آواز، ٻيا عربي اکرن جا آواز ۽ ٽيون فارسي اکرن جا آواز. انهن جا مخرج، سُر ۽ وينجن جا ميلاپ مطلب تہ هر پهلوءَ ڪي بحث هيٺ آڻبو آهي.

پروفيسر علي نواز حاجن خان جتوئي، سنڌي ٻوليءَ جو پهريون اسڪالر هو، جنهن لنڊن مان هن علم جي سکيا ورتي ۽ واپس اچي هڪ بهترين ڪتاب ”علم اللسان سنڌي زبان“ لکيو جيڪو سائنسي انداز ۾ لکيل هڪ ناياب ڪتاب آهي. اهو ڪتاب سنڌالاجي چار شوري طرفان ڇپرايو ويو هو.

ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب بہ سنڌي صوتيات جي لنڊن مان تعليم حاصل ڪئي ۽ ان روشني ۾ سنڌي ٻوليءَ ڪي هي ڪتاب”سنڌي صوتيات“ مليو.

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري ۾ شروع کان ”لئنگئيج لئبارٽري“ جي هڪ رٿا، ڪاغذن ۾ موجود رهندي پئي اچي، پر ان کي هن وقت تائين عملي شڪل نہ ملي سگهي آهي. ڪوشش

هوندي تہ هن سلسلي ۾ پيش رفت ڪري، هن رٿا کي تڪميل تائين پهچائجي.

سنڌي ٻوليءَ جي بااختيار اداري طرفان هن ڪتاب جو هيءُ ٻيو ڇاپو آهي، پر مجموعي طور تي 'سنڌي صوتيات' جو هيءُ ٽيون ڇاپو آهي، جيڪو اوهان جي هٿن ۾ آهي.

آءٌ ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب جو ٿورائتو آهيان، جنهن منهنجي گذارش تي نہ صرف هن ڪتاب جو ٽيون ڇاپو ڇپائڻ جي اجازت ڏني، پر هن ڇاپي لاءِ هڪ ضخيم مهاڳ بہ لکي موڪليو ۽ گڏوگڏ ٻئي ڇاپي ۾ پروف جون جيڪي غلطيون رهجي ويون هيون، اهي بہ درست ڪري ڏنيون.

مون کي اميد آهي تہ هن ڪتاب کي بنياد بڻائيندي سنڌي ٻوليءَ جي صوتيات تي ڪي نوان محقق بہ ميدان ۾ ايندا ۽ هن موضوع تي وڌيڪ تحقيق ڪندا.

پروفيسر ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ
چيئرمئن

25 جنوري، 2017ع
حيدرآباد، سنڌ

تعارف

صوتيات، لسانيات جو اهم حصو آهي. ٻولين جو ظاهري لاڳاپو آوازن سان آهي، تنهن ڪري لسانيات ۾ ٻين موضوعن کان اڳ صوتيات تي بحث ٿيل آهي. هر ٻوليءَ جو صوتياتي نظام پنهنجو پنهنجو آهي، تنهن ڪري سنڌي ٻوليءَ جو صوتياتي نظام پنهنجي انفرادي حيثيت رکي ٿو. انهيءَ موضوع تي سنڌيءَ ۾ اڄ تائين ڪنهن به قلم نہ کنيو آهي. مسٽر الانا پهريون شخص آهي جنهن انهيءَ موضوع کي نباهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. سندس هيءُ ڪتاب، سنڌي صوتيات، پورو نہ بلڪ اڌورو آهي. هن ڪتاب ۾ سنڌي زبان جي فقط آوازن (sounds) جي ڇنڊ ڇاڻ ڪئي وئي آهي، ۽ ان کان اڳتي قدم نہ وڌايو ويو آهي؛ ان جو سبب فقط اهو آهي تہ باقي مواد پيش ڪيل مواد کان وڌيڪ ڏکيو آهي. خود پيش ڪيل مواد بہ پهرين پڙهڻيءَ سان مشڪل سان سمجهہ ۾ ايندو. شاگردن کي وري وري پڙهڻو پوندو، مگر جيڪي شاگرد انهيءَ ساڳئي مواد کي استاد کان ڪلاس ۾ ٻڌندا سي سنئت ئي ان کي سمجهي ويندا.

مسٽر الانا نهايت محنت ڪري، حوالا ڏيئي، سنڌي آوازن کي بلڪل چٽي نموني ۾ پيش ڪيو آهي. اميد تہ صوتيات جو باقي مواد بہ ائين ئي ذري پرزي پيش ڪندو جيئن شاگرد لسانيات جي هن اهم حصي کان چڱيءَ طرح واقف ٿين.

علي نواز جتوئي
صدر
سنڌي شعبو
سنڌ يونيورسٽي

حيدرآباد
30 مئي 1967ع

پهرئين ڇاپي جو مقدمو

صوتيات هڪ ڏکيو علم آهي. ٻين علمن وانگر هن علم لاءِ بہ جديد زماني ۾ تجربيگاهہ (Laboratories) ۽ سائنسي آلات ڪم آندا ويندا آهن، تنهن ڪري موجوده دور ۾ هن علم جي اهميت هيڪاري وڌي وئي آهي. اڄوڪي زماني ۾، جيتوڻيڪ، ڪي ماهر اُهائي پراڻي 'پَرَ' قائم رکيو اچن، ۽ جديد نتيجن کي سامهون ڏسندي، پنهنجيءَ پراڻيءَ هير ۽ پنهنجن پراڻن نظرين کي جديد علم جي روشنيءَ ۾ بيان ڪيل نتيجن کي زباني طور مڃي، ڪنڌ لوڏي، هائوڪار تہ ڪن ٿا، پر جڏهن هُو ٻوليءَ جي باري ۾ لکڻ ويهن ٿا تڏهن سندن صراحيءَ مان اهوئي پراڻو شراب اوتجي ٿو.

صوتيات جي تاريخ، سنڌو- ماٿر جي تاريخ وانگر، تمام گهڻي پراڻي آهي. علم طب، علم رياضي، علم ڪيميا، علم جوتش ۽ علم طبعي توڙي جادو ۽ منتر جي علمن وانگر، ٻيءَ دنيا کي، هيءُ علم (صوتيات)، بہ سنڌو- ماٿر جي ماهرن کان ئي ورثي ۾ مليو. لسانيات جي مشهور امريڪي ماهر، بلو مفيلڊ قبول ڪيو آهي تہ آوازن جي اچارڻ جو ڍنگ، آوازن جا مخرج توڙي علم صوتيات جي بيان ڪان، دنيا کي پهرين پهرين برصغير انڊوپاڪ جي عالمن ئي واقف ڪرايو.

سنڌو ماٿر جو مشهور وياڪرڻي، پنڊت پاڻيني، پهريون ئي شخص هو جنهن علم صوتيات جي جديد علم جو پايو وڌو. ٻين

عالمن ان جي نتيجن تي سوچ ويچار ڪري، پنهنجين ٻولين ۾، پنڊت پاڻينيءَ جي نتيجن کي پنهنجو ڪري، بيان ڪيو.

سنڌي ٻوليءَ ۾، علم صوتيات تي، هن کان اڳ ڪيترن ئي بزرگن ڪجهه نه ڪجهه ضرور لکيو آهي. ڪن سنسڪرت جي وياڪرڻ تان مدد ورتي آهي، ته ڪن وري فارسي ۽ عربي وياڪرڻين جي ڪتابن تان سنڌي صوتيات جي باري ۾، سنڌي ٻوليءَ جي رچنا ۽ مزاج کي سمجهڻ بنا، فارسي ۽ عربي ٻولين جي مواد کي نقل ڪيو آهي. ڪن صاحبن وري مولانا اشرف علي ٿانويءَ ۽ ٻين مولوي صاحبن جي ڪتابن ۾ بيان ڪيل ڳالهين کي پنهنجو ڪري لکيو آهي.

مشهور تعليمي ماهر محترم واحد بخش شيخ ته عربي صوتيات وارا ساڳيا اصول، سنڌي صوتيات سان لڳائي، پنهنجي ڪتاب، 'سنڌي صرف و نحو' ۾ اهڙو بيان ڪيو آهي، جنهن تي جيڪڏهن ويهي لکجي ته هڪ نئون ڪتاب ٺهي پوندو.

سڀ کان اول جنهن صاحب سنڌي آوازن جي باري ۾ علمي بحث ڪري انهن تي لکڻ جي ڪوشش ڪئي، سو هو ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ. ڊاڪٽر ٽرمپ، پنهنجي سنڌي گرامر (1872ع) ۾، سنڌي زبان جي آوازن، انهن جي مخرجن کان سواءِ، مفرد ۽ گڏيل آوازن تي چڱو مواد پيش ڪيو آهي. جيتوڻيڪ موجوده زماني ۾ ڊاڪٽر ٽرمپ صاحب جا ڪي نتيجا اڄ پراڻا پيا لڳن، پر انهيءَ هوندي به، ان زماني جي وصف موجب سندس نظريا بلڪل وزندار ۽ درست آهن.

ڊاڪٽر ٽرمپ کان پوءِ جن صاحبن سنڌي وياڪرڻ ۽ سنڌي صوتيات تي لکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، تن گهڻو ڪري ڊاڪٽر ٽرمپ جي گرامر تان مدد ورتي آهي، ۽ ان جا حوالا به ڏنا اٿن. ان کان پوءِ مسٽر سيمور (Seymour)، 1884ع ۾ سنڌي گرامر لکيو. ديوان نارائڻ جڳنناٿ وسناڻي، ڊاڪٽر ٽرمپ کان پوءِ هڪ اهڙو ماهر نظر اچي ٿو جنهن 1892ع ۾، هن ڪيتر ۾ قلم آزمائي ڪئي، ۽

’نئون سنڌي گرامر‘ نالي ڪتاب لکيائين. هن جا ڪيل نتيجا، ڊاڪٽر ٽرمپ جي بيانن ۽ نتيجن ڪان، ڪنهن به صورت ۾ گهٽ درجو نٿا رکن. هن جو گرامر، سنڌي ادب ۾ هڪ املهه وٿ آهي. ان کان پوءِ، 1904ع ۾، ديوان ڏيارام وسومل مير چنداڻيءَ جو گرامر ملي ٿو. اهڙيءَ طرح سرگريئرسن (1919 ۽ 1927ع)، ٽي- جي بيلي (1922ع)، ۽ آر-ايل- ٽرنر (1923ع) به سنڌي صوتيات ۽ سنڌي آوازن جي باري ۾ سٺي چند ڇاڻ ڪئي آهي.

1925ع ۾ ڪاڪي ڀيرومل جو ’وڏو سنڌي وياڪرڻ‘ ٽن جلدن ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو ويو. پهرئين جلد ۾ ديوان صاحب (ڪاڪي ڀيرو مل)، سنڌي آوازن جي مخرجن ۽ مرڪب آوازن جي باري ۾ جيڪي ڪجهه لکيو آهي سو سڀ ڊاڪٽر ٽرمپ جي گرامر تان ترجمو ڪيو اٿس. اهڙيءَ طرح ديوان صاحب جي ٻئي ڪتاب، ’سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ‘ (1956ع) ۾ به علم صوتيات جي باري ۾ ڪافي ڇند ڇاڻ ڪيل آهي. ساڳيءَ طرح مرزا قليچ بيگ جي ’سنڌي وياڪرڻ‘ ڀاڱي ٻئي (1960ع) ۾، ڊاڪٽر ٽرمپ وارو مواد سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيل آهي، پر تنهن هوندي به مرزا صاحب سندس هن ڪتاب ۾، سُرن (vowels) واري حصي ۾ گهڻا ئي اضافا ڪيا آهن.

بهرحال انهن ٻنهي بزرگن- ديوان ڀيرو مل ۽ مرزا قليچ بيگ جا ڪتاب علم صوتيات جي ڪيتر ۾ قيمتي اضافو آهن، جن کي نظر انداز ڪرڻ يا گهٽ سمجهڻ، انهن ٻنهي بزرگن جي ڪم جي بيقدري ٿيندي.

ورهاڱي کان پوءِ، سنڌ ۾ جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، پروفيسر علي نواز جتوئيءَ، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي ۽ سراج الحق ميمڻ، هن ميدان ۾ قلم ڪنيو. ڊاڪٽر بلوچ صاحب ۽ ڊاڪٽر سنديلي صاحب پنهنجين لغتن ۾، سنڌي صوتياتي نظام، سنڌي آوازن ۽ انهن جي چند خصوصيتن تي روشني وڌي آهي.

انهن ۾ سنڌيلي صاحب ته سنسڪرت جي ڪتابن تان مدد ورتي، پنهنجي تجزئي ۽ بيان کي گهڻي قدر علمي بڻائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. پروفيسر جتوئي صاحب جي ڪتاب، 'سنڌي صحيفو' ۾ جيتوڻيڪ علم صوتيات تي گهڻو ڪجهه لکيل ڪونهي، پر ان ۾ صوتي تبديلين جي باري ۾ سنڌس ورتل جائزو، گهڻي قدر ۽ قيمت جي حيثيت رکي ٿو. مرحوم جتوئي صاحب اهو مواد، ڊاڪٽر محي الدين 'زور' جي ڪتاب، 'هندستاني لسانيات' تان مدد طور ڪنيو آهي. اهڙيءَ طرح هن ڏس ۾، هندستان ۾، ڊاڪٽر لڇمڻ خوبچنداڻيءَ، ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ، ڊاڪٽر سي. ايس ڏاسواڻي ۽ ڊاڪٽر ستيش روهڙا کان سواءِ، امريڪا ۾ ڊاڪٽر بورڊي ۽ انگلنڊ ۾ منهنجي استاد پروفيسر ٽي-ايف. مچل به چڱي محنت ڪري، هن ڏس ۾ ڪافي مواد پيش ڪيو آهي.

علم صوتيات جي ميدان ۾، جن جن صاحبن جيڪي ڪجهه لکيو آهي تن جو مٿي صرف تعارف ڪرايو ويو آهي. انهن جي مواد تي تبصرو ڪرڻ هن مقدمي ۾ موزون نه ٿيندو، البت ايترو لکڻ ضروري آهي ته مٿين سيني بزرگن جو مقصد، 'سنڌي صوتيات' يا 'سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام' تي لکڻ نه هو. هنن ته صرف سنڌي وياڪرڻ ۽ لغت جي مواد تي وڌيڪ زور ڏنو آهي، تنهن ڪري صوتيات سان واسطو رکندڙ اڪثر نڪتن کي هٿ لائڻ يا انهن جي باري ۾ ڪجهه لکڻ جي ضرورت ئي ڪانه سمجهي اٿن.

هي ڪتاب (سنڌي صوتيات)، علم صوتيات جي باري ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ پهريون ڪتاب آهي، جنهن ۾ پهريون دفعو سنڌي صوتيات ۽ سنڌي آوازن، انهن جي مخرجن ۽ آوازن جي قسمن تي روشني وڌي وئي آهي، ۽ سنڌي پڙهندڙ عوام جي سنڌي صوتيات جي علم ۽ ان جي مفهوم ۽ مقصد وغيره سان ڏيڻ ڪرائي وئي آهي.

موجوده زماني ۾، صوتيات سنڌ ۾ ته ڇا، پر پوري پاڪستان ۾ هڪ نئون علم ليکيو وڃي ٿو. انهيءَ ڪري ڪنهن به يونيورسٽيءَ ۾، هي علم، پوريءَ ريت پڙهايو ئي نٿو وڃي؛ جيڪڏهن ڪنهن هڪ اڌ يونيورسٽيءَ ۾ لسانيات جي تعليم شروع به ڪئي اٿن، تڏهن به ان جي نصاب ۾ علم صوتيات تي توجهه بلڪل گهٽ ڏنل آهي. انهيءَ جو خاص سبب هي به آهي ته هن علم جي پڙهائڻ لاءِ تربيت يافته استاد بلڪل آهن ئي ڪونه، ۽ ٻيو ته هن شعبي ۾ معياري ۽ مستند ڪتاب لکيا ئي نه ويا آهن. پاڪستان ۾، هن ڪان اڳ اردو ٻوليءَ ۾، هن علم تي لکيل هڪ عدد ڪتاب ملي ٿو پر اهو به نه پڙهجي ته وڌيڪ بهتر. جڏهن ته اُن ڪتاب جي مصنف ڪي آوازن جي مخرجن ۽ انهن جي گروهن ۽ ٻين صوتياتي خصوصيتن جي باري ۾ ڪا به ڄاڻ ڪانهي، تڏهن اهڙن مصنفن جي ڏکي بازيءَ سان ڀريل ڪتابن کي نصاب تي رکڻ سان شاگردن جي رهنمائي ته ڪا نه ٿيندي پر پاڻ اُهي ٻوليءَ جي سٽاءَ ۽ صوتياتي نظام جي ڄاڻ کان گمراهه ٿي ويندا.

هي ڪتاب، اُن ڏس (General Linguistics and Phonetics) ۾ پهريون ئي ڪتاب آهي، جيڪو لنڊن يونيورسٽيءَ جي ’اسڪول آف اوريئنٽل ائنڊ آفريڪن اسٽڊيز‘ جي جڳ مشهور عالمن جي هٿ هيٺ، ’عام لسانيات ۽ صوتيات‘ جي علمن جي تربيت وٺڻ ۽ هند-آريائي ٻولين جي صوتياتي نظام جي ڄاڻ ۽ ڪافي مطالعي ۽ مستند ڪتابن جي اڀياس کان پوءِ، لکيو ويو آهي. انهيءَ ڪري هن ڪتاب ۾ گهڻيون ئي خوبيون نظر اينديون. هن ڪتاب ۾ علم صوتيات جي مفهوم ۽ مقصد، ڳالهائڻ جي عضون، آوازن جي اُچارڻ جو ڍنگ، بين الاقوامي اصولن موجب وينجنن (consonants) جا گروهه ۽ قسم، سنڌي وينجنن جا گروهه ۽ قسم، سنڌي وينجنن جون خاص خصوصيتون، سنڌي سُرن (vowels) جا قسم ۽ اُنهن جون خصوصيتون، پنهنجي تجربي ۽ سکيا موجب، ۽ دنيا جي مشهور ۽ مستند ڪتابن مان

حوالا ڏيئي، بيان ڪيا ويا آهن. هر هڪ نقطي جي بيان ڪي سمجهڻ لاءِ ڪوشش ڪري مثال به ڏنا ويا آهن ته جيئن پڙهندڙ، صوتيات جهڙي خشڪ مضمون کي آسانيءَ سان سمجهي سگهن. ڳالهائڻ جي عضون واري باب ۾، يا 'سنڌي آوازن جي قسمن' واري باب ۾، توڙي 'سنڌي وينجنن جون خصوصيتون' واري باب ۾، ڪيترين ئي نئين ڳالهيون بحث هيٺ آنديون ويون آهن. ساڳيءَ طرح گُهڻن (انوناسڪ/nasal) ۽ اَنوسوار (nasalised) سُرن جي سمجهاڻي ۽ اُنهن جو مطالعو به هڪ نئون بحث آهي، جيڪو تعليمي ماهرن، اُستادن ۽ عالمن جو توجهه ڇڪائي ٿو.

ايترين سارين خوبين هوندي به آءٌ هرگز اها دعويٰ نٿو ڪريان ته لسانيات جي ڪيتر ۾ هي ڪتاب ڪو حرف آخر آهي، ۽ يا هن کان وڌيڪ معتبر ۽ وڌيڪ مستند ڪتاب لکجي نه سگهبو. مون کي خبر آهي ته هن ڪتاب ۾ اڃا ڪهڙي ڪهڙي ڪوٽ آهي. اها ڪوٽ مون ڄاڻي واڻي رکي آهي، انهيءَ لاءِ ته اسان جو سنڌي پڙهندڙ عوام، صوتيات جي علم جون بنيادي ۽ ضروري ڳالهيون جيستائين سمجهي نه سگهندو، تيستائين اهي ٺوس ۽ خشڪ مسئلا، جيڪي هن ڪتاب ۾ شامل نه ڪيا ويا آهن، اُنهن کي سمجهڻ ته پري رهيو پر اُهي انهن تي هڪ نظر وجهڻ به پسند نه ڪندا. پڙهندڙ سمجهندا ته هي مضمون شايد ڪنهن هڪ خاص گروهه يا هڪ خاص طبقي لاءِ لکيو ويو آهي، ۽ عوام جو اُن سان ڪو به واسطو نه آهي. حقيقت ۾ ابتدائي تعليم جي هر اُستاد کان وٺي، هر اديب، شاعر ۽ هر عالم کي هن علم جي ڄاڻ هئڻ تمام ضروري آهي، ڇاڪاڻ ته اسان جي ٻوليءَ جو علمي ۽ وگيانڪ مطالعو ته اڃا شروع ئي نه ٿيو آهي. هرڪو سنڌي، پنهنجيءَ تقرير ۾ ته اهائي دعويٰ ڪندو آهي ته هو وڏو زباندان آهي، ۽ هو ئي لسانيات جي علم ۾ ودوان آهي، پر منهنجيءَ نظر ۾ اُن صاحب جي اها دعويٰ فقط هڪ خوش فهمي آهي. علم وارا ۽ ڄاڻو ماڻهو اهڙيون ڳالهيون ٻڌي خاموش رهندا آهن.

مون متي عرض ڪيو آهي تہ هن ڪتاب ۾ ڪن بابن يا ڪن مسئلن کي ڇاڻي واڻي شامل نہ ڪيو ويو آهي. جڏهن اهي مسئلا حل ڪري هن ڪتاب جي مواد ۾ شامل ڪبا تڏهن سمجهبو تہ هن ڪتاب ۾ اها ڪوٽ پرجي وئي، يا اهو خال پر ٿي ويو، ۽ هيءُ ڪتاب صوتيات جي ڄاڻ لاءِ مڪمل ٿي ويو، جيتوڻيڪ مفهوم ۽ مقصد واري باب جي مطالعي کان پوءِ، مذڪوره ڪوٽ، پڙهندڙن کي پاڻيهي نظر ايندي تاهم هت اشاري طور اُنهن جي فهرست ڏجي ٿي:

'آوازن جا ميل جوڙ' (junctures)، 'ادغام يا سَنڌي' (assimilation)، آوازن ۾ ڇانٽ/ ڇانٽي (elision)، 'صوتياتي تبديل' (phonetic changes)، 'جهيلار' (intonation)، 'پد جي ورهاست' (syllabic division)، 'آوازن جو ڪارج'، 'گڏيل آواز' ۽ 'پد تي زور' وغيره. مذڪور مسئلن مان، 'آوازن ۾ ڇانٽ/ ڇانٽي'، 'سَنڌيءَ'، 'صوتياتي تبديل'، 'جهيلار'، 'آوازن جو ڪارج' جهڙن عنوانن جو واسطو وياڪرڻ سان وڌيڪ آهي. انهيءَ ڪري انهن موضوعن تي ڌار ڌار باب، منهنجي ڪتاب 'سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس' ۾ شامل ڪيا ويا آهن. اهو مواد پڙهندڙن جي ڪجهہ قدر پياس پوري ڪندو، پر هي ڪتاب تعليمي ماهرن، خاص طور انهن ماهرن جو ضرور ڌيان ڇڪائيندو جيڪي سنڌي وياڪرڻ جي اڀياس ۾ دلچسپي رکن ٿا.

آءٌ رب العزت جي حضور ۾ سر جهڪائي، سندس شڪرانا ادا ٿو ڪريان، جنهن جي ڪرم سان هي ڪتاب پڙهندڙن جي هٿن تائين پهتو آهي. آءٌ پنهنجي شفيق اُستاد ۽ رهبر، پروفيسر علي نواز خان جتوئيءَ جو ٿورائتو آهيان، جنهن هن ڪتاب ۾ صاف ڪيل ڪن مسئلن جي باري ۾ خيالن جي ڏي-وٺ ڪرڻ جي اجازت ڏني. ڪيترائي اهڙا حل ۽ نتيجا آهن جيڪي ساڻن ڪيل گفتگو دوران صاف ٿيا. آءٌ سندن انهيءَ ڪري بہ شڪرگذار آهيان جو پاڻ هن ڪتاب جو تعارف لکيو اٿن.

پين ڪهڙن ڪهڙن پيارن جا ٿورا مڃيان. ڪتاب جي آخر ۾ ڏنل فني اصطلاحن جي 'لڙهي' گواهه آهي ته اهو ڪم مون اڪيلي جو نه آهي پر اُن ۾ گهڻن ئي سڄڻن ۽ سائين جو حصو آهي. اُنهن مان مرحوم گل نصرپوريءَ، ڪلاس ۾ بحث دوران ڪي فني اصطلاح ٻڌايا، سنڌ جي برک تعليمي ماهر، محترم رحيم بخش ميمڻ، سابق ڊائريڪٽر ايجوڪيشن سنڌ، به هن ڏس ۾ پنهنجو ڀال ڀلايو ۽ ڪن لفظن لاءِ موزون نعم البدل ٻڌايا. آءٌ پنهنجي نياڻيءَ، سلطانه خواجه جو به ٿورائتو آهيان جنهن هن ڪتاب جي مسودي جي نقل ڪرڻ ۾ منهنجي مدد ڪئي.

اُميد ته سنڌ جا اُستاد ۽ عام ماڻهو هن ڪتاب مان فائدو حاصل ڪندا.

سنڌي زبان جو فدائي

خواجه غلام علي الانا

حيدرآباد (سنڌ)

1967-6-5ع

ٻئي ڇاپي جو مهاڳ

1. علم اللسان، انسان ذات جي ٻولين جي اڀياس ۽ اُنهن جي ڇنڊ ڇاڻ جو علم آهي. هي اهو علم آهي، جيڪو ٻولين جي آوازن، آوازي سٽائن، آوازي ميلن ۽ ميڙن، صوتين، صرفين، فقرن، لفظن ۽ جملن جي سٽاء، ترتيب، يعني صوتي، صرفي، نحوي ساخت ۽ رچنا ۽ معنوي اصولن بابت ڄاڻ مهيا ڪري ٿو. مطلب تہ ڪنهن بہ هڪ ٻوليءَ يا دنيا جي ڌار ڌار ٻولين جي صوتي، صرفي ۽ نحوي سرشتي ۽ نظام جي مطالعي کي 'علم اللسان' چئبو آهي. علم اللسان، ڪنهن بہ ٻوليءَ جي آوازن، اُنهن (آوازن) جي لسانياتي اصولن موجب مقرر تنظيم، ساخت ۽ سٽاء جي، اهلِ زبان توڙي ڌارين ماڻهن لاءِ هڪ تشريح آهي. علم اللسان، ڪنهن بہ ٻوليءَ جي صوتي، صرفي ۽ نحوي سٽاء جو هڪ علمي ۽ سائنسي بيان آهي. مطلب تہ ڪنهن بہ هڪ ٻوليءَ يا دنيا جي ڌار ڌار ٻولين جي صوتي، صرفي ۽ نحوي سرشتي ۽ نظام جي مطالعي کي 'علم اللسان' چئبو آهي.

2. صوتيات، علم اللسان جي هڪ شاخ آهي، جنهن کي برطانيہ جي هڪ مشهور ماهرِ لسانيات، 'فرٿ' (Firth) ، ڳالهائڻ جي آوازن جو علم، سڏيو آهي. هن علم (صوتيات) جي مدد سان، ڪنهن بہ ٻوليءَ جي هرهڪ آواز ۽ اُنهن آوازن جي مخرجن يعني 'نقط ادا' (points of articulation) جو جائزو وٺي سگهجي ٿو. صوتيات جي ذريعي خبر پوي ٿي تہ انساني ٻولين جي آوازن جي اُچارڻ لاءِ ڪهڙا ڪهڙا عضوا ڪم ڪن ٿا ۽ اُنهن عضون جي عمل جو ڍنگ ڪهڙو هوندو آهي؟

3. صوتيات جو علم، 'صوت' (sound) ۽ 'صوتيه' (phoneme)، 'صرف' (morph) ۽ 'صرفيه' (morpheme) جي بيان، ٻوليءَ اندر لفظن ۾ انهن جي تقسيم وغيره جي تشريح ڪري ٿو. ڪو به شخص، پنهنجي مادري ٻوليءَ ۾، ڪيترو به ماهر ڇو نه هجي، پر هي علم (صوتيات) اُن جي ڄاڻ ۽ مطالعي ۾ اُن جي مدد ڪري ٿو، ۽ اُن ۾ اضافو آڻي ٿو. مثال طور، لسانيات جي مطالعي ڪان اڳ، جيڪڏهن ڪنهن اهل زبان ڪان پڇجي ته 'سندس' لفظ جي پهرئين آواز [س] ۽ پوئين آواز [س] ۾، لسانيات جي لحاظ ڪان ڪهڙو فرق آهي، ته هُو علم اللسان جي اصولن موجب، ان سوال جو صحيح جواب ڏيئي نه سگهندو، يا جيڪڏهن اُن ڪان پڇجي ته سنڌي صوتيات موجب [س] ۽ [پ] آوازن ۾ ڪهڙو فرق آهي، يا اِهي ٻئي آواز، آوازن جي ڪهڙن قسمن ۽ گروهن سان واسطو رکن ٿا، ته هُو انهن سوالن جا، علم اللسان جي اصولن موجب، صحيح جواب ڏيئي نه سگهندو. علم اللسان جو اڀياس، انهن ۽ اهڙن ٻين سينئي سوالن جا صحيح جواب ڏيڻ ۾ مددگار ثابت ٿيندوآهي.

4. علم اللسان جي اڀياس ڪان پوءِ، هڪ يا هڪ ڪان وڌيڪ ٻولين جي مائٽيءَ يا خانداني نسبت ۽ ميل جهول جي باري ۾ ڪوجنا ڪرڻ ۾ به مدد ملي ٿي، ۽ ڪنهن به ٻوليءَ جي ٻڻ بنياد، يا ڪنهن به ٻوليءَ جي ساڳئي خاندان جي، ٻن يا وڌيڪ شاخن جي وچ ۾ مٽي مائٽيءَ ۽ هڪ جهڙائيءَ جي باري ۾ ڪا صحيح راءِ ڏيئي سگهجي ٿي. هن علم جي مدد سان، ڪنهن به ٻوليءَ يا ڪن به ٻولين جي آوازن جي تاريخي ارتقا ۽ اُن ارتقا دوران، ڪنهن آواز/ آوازن جي اوسر جي تاريخ بيان ڪري سگهجي ٿي. علم اللسان جي اڀياس جي مدد سان، آوازن جي سڃاڻ ۽ ساخت ڪان سواءِ، آوازن جي هڪ خصوصيت يعني 'سَنڌي'

(assimilation) جي اصولن، قانونن، صوتي، صرفي ۽ معنوي تبديلين جا نشان ۽ اُهڃاڻ به سجاڳي سگھجن ٿا. جيڪي ڪنهن به ٻوليءَ جي ماضيءَ جي تاريخ ۽ ارتقا جي مطالعي لاءِ نهايت ئي ضروري هوندا آهن.

5. علم اللسان (عام لسانيات) ۽ فلالاجيءَ (Philology) به جدا جدا شعبا آهن. انهن جي وچ ۾ جيڪو فرق آهي، تنهن ڪي اسان جي ماهرن اڃا سمجهيو ئي نه آهي. اُهي ماهر، 'علم اللسان' (Linguistics) کي 'فلالاجي' (Philology) ئي سمجهن ٿا، پر دراصل علم اللسان جو دائرو، فلالاجيءَ جي ڀيٽ ۾ گھڻو وسيع آهي. فلالاجي، پراڻين لکيل ٻولين، انهن ٻولين جي لفظن توڙي جملن، انهن جي پراڻي تاريخ، يعني اُنهن جي ماضيءَ جي مطالعي، اُنهن جي باري ۾ کوجنا ۽ اُنهن جي ڄاڻ جي سلسلي ۾ مدد ڪري ٿي. فلالاجي، دراصل، علم اللسان جو هڪ شعبو آهي، يعني 'تاريخي لسانيات' (Historical Linguistics) جي هڪ شاخ آهي، جيڪا روزمره واريءَ ٻوليءَ جي جديد (صوتي، صرفي، نحوي ۽ معنوي)، چند ڄاڻ لاءِ 'ٻي پهچ' ۽ 'ٻيوس' هوندي آهي.

6. دراصل علم اللسان جا جديد اصول ۽ قاعدا ئي آهن، جن جي مدد سان، روز مره واريءَ ڪنهن به ٻوليءَ جي لغوي خزاني مان، 'ڏارين' (ٻاڙي وارين يا پرانهين) ٻولين مان اُڌارن ورتل لفظن کي ڌار ڪري سگھجي ٿو. ڪنهن به ٻوليءَ جي پنهنجن لفظن جي 'نجي ڏن' جي اُپياس ۽ چند ڄاڻ جي خبر تڏهن پئجي سگھندي، جڏهن اُن مان 'ڌارين' يعني 'اُڌارن ورتل لفظن' کي ڌار ڪري، باقي بچيل 'ديسي' لفظن جو تجزيو ڪري سگھجي ٿو.

(الف) ڪن به ٻولين ۾، 'ڌارين لفظن جي مواد جو مطالعو'، هڪ ڌار موضوع آهي، ڇاڪاڻ ته هرڪا سٽريل ٻولي، ڌارين لفظن يعني اُڌارن ورتل لفظن کي، پنهنجيءَ سٽاء موجب

ڦيرائي، انهن کي پاڻ ۾ 'جذب ڪرڻ جي لائق' بنائي ڇڏيندي آهي.

(ب) علم اللسان جي جديد اصولن جي روشنيءَ ۾، ٻولين جي صوتيات ۽ وياڪرڻ (صرفي ۽ نحوي حصو) جو مطالعو دلچسپيءَ وارو هوندو آهي، پر هن قسم جي مطالعي ۾، وياڪرڻ جا پراڻا اصول توڙي فلالاجي قاصر رهجيو وڃن. هن قسم جي مطالعي ۾، علم اللسان جا فقط جديد اصول ۽ قانون ئي صحيح طرح سان مدد ڪري سگهن ٿا.

7. (الف) 2007ع ۾، 'سنڌي ٻوليءَ جي ماهيت' جي عنوان سان، سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ، منهنجي سائيءَ، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي صاحب جو ڪتاب شايع ڪيو آهي، جنهن ۾ هن صاحب ڌار ڌار موضوعن تي ڇپيل، سندس پراڻن مقالن ۽ مضمونن جو هڪ ڇربو پيش ڪيو آهي. مون کي اهو ڪتاب پڙهي ڏاڍي حيراني ٿي ته ڊاڪٽر جوڻيجي صاحب، 'سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد' جي سلسلي ۾، صفحي 34 تي 1974ع ۾ ڇپيل منهنجيءَ پراڻي راءِ کي، سواءِ ڪنهن تبديليءَ جي، پنهنجي هن ڪتاب ۾ دُهرايو آهي، جيتوڻيڪ هن موضوع تي، 1974ع کان پوءِ، منهنجا ڇهه ڪتاب ۽ ڪن ٻين ڪتابن جا مهاڳ پڻ شايع ٿيا آهن، جن ۾ مون وڌيڪ تحقيق کان پوءِ، 'سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد' جي باري ۾ پنهنجي نئين راءِ واضح طور ڏني آهي. منهنجا اهي ڇپيل ڪتاب ۽ مهاڳ هيٺ موجب آهن:

(1) سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس- هي ڪتاب انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ طرفان پهريون ڀيرو 1987ع ۾ شايع ٿيو هو. هن ڪتاب جو ٻيو ڇاپو 2005ع ۾ شايع ٿيو آهي.

(2) An Introduction to Sindhi Literature- هي ڪتاب، سنڌي ادبي بورڊ طرفان 1991ع ۾ شايع ڪيو ويو هو.

-Papers on Sindhi Language and Linguistics (3)
هي ڪتاب، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ طرفان 1998ع ۾ شايع ڪيو ويو.

هي -Origin and Growth of Sindhi Language (4)
ڪتاب، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ طرفان 2002ع ۾ شايع ڪيو ويو هو.

(5) سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد- هن ڪتاب جو ٻيون ڇاپو، سنڌيڪا اڪيڊميءَ طرفان سال 2004ع ۾ شايع ڪيو ويو.

(6) سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا- هي ڪتاب سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ، پنج سال ڪولڊ اسٽور ۾ رکڻ کان پوءِ ڪيئي، سال 2006ع ۾ شايع ڪيو.

(7) برصغير جي ٻولين جو لسانياتي جائزو-

هي ڪتاب جڳ مشهور ماهر، سر گريئرسن جي ڪتاب Lingustic Survey of India, Vol. Viii Part-I جو ترجمو آهي. اهو ترجمو محترم ڊاڪٽر فهميده حسين ڪيو هو. هي ڪتاب سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ سال 2000ع ۾ شايع ڪيو. هن ڪتاب جو مهاڳ منهنجو لکيل آهي جنهن ۾ سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد جي باري ۾ منهنجي نئين راءِ واضح طور ڏنل آهي.

(ب) ڊاڪٽر جوٽيجي صاحب، منهنجن انهن ڪتابن ۾ 'سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد' جي باري ۾ ڏنل منهنجي راءِ، يقيناً پڙهي هوندي، انهيءَ هوندي به (الاجي ڪهڙي سبب جي ڪري، جنهن جي ڊاڪٽر جوٽيجي صاحب کي ئي خبر هوندي)، 2007ع ۾ پنهنجي ڇپيل ڪتاب، 'سنڌي ٻوليءَ جي ماهيت' ۾ صفحي 34 تي منهنجي 1974ع ۾ ڇپيل راءِ کي ڏهرائڻ ۽ نئين راءِ کي نظرانداز ڪرڻ جو ڊاڪٽر جوٽيجي جو مقصد ڇا آهي؟ اهو ڊاڪٽر

جوڻيجو صاحب ئي ٻڌائي سگهي ٿو.

(ت) 1992ع ۾، ’سنڌي ٻوليءَ جو محاورو‘ جي عنوان سان، ڊاڪٽر جوڻيجي صاحب جو هڪ مقالو، مهراڻ رسالي جي 1992/3ع واري نمبر ۾، صفحي 134 کان صفحي 143 تائين شايع ٿيو هو. ڊاڪٽر جوڻيجي صاحب جي انهيءَ مقالي جي جواب ۾ منهنجو مقالو، مهراڻ رسالي جي 1992/4ع واري نمبر ۾ شايع ٿيو هو. منهنجي جوابي مقالي جو عنوان هو: ’سنڌي ٻوليءَ جو محاورو مقالي ۾ پيدا ڪيل غلط فهمين متعلق ڪي حقيقتون‘. مون پنهنجي جوابي مقالي ۾، صاف لفظن ۾ عرض ڪيو هو ته:

”مون هِن وضاحتي مقالي لکڻ جي ضرورت اُن ڪري محسوس ڪئي جو، جوڻيجي صاحب، ’سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد‘ جي سلسلي ۾، جيڪا منهنجي راءِ ڏني آهي تنهن کي آءٌ 1974ع ۾ بدلائي چڪو آهيان. منهنجي اها راءِ، جيئن ڊاڪٽر صاحب طرفان ڏنل حوالي مان ظاهر آهي ته، 1967ع ۾، ٿماهي مهراڻ رسالي جي نمبر 1967/2ع ۾ صفحي 86 تي ڇپيل آهي. هاڻ سوال هي ٿو پيدا ٿئي ته 1967ع ۾ ڏنل اها راءِ، جيڪا 1974ع ۾ بدلائي وئي هئي، تنهن کي 2007ع ۾ بنياد بنائڻ يا جواز طور پيش ڪرڻ ۾، ڊاڪٽر جوڻيجي صاحب جي ڪهڙي مصلحت آهي؟ اڳتي هلي پنهنجي ساڳئي مقالي ۾ مون اهو به عرض ڪيو هو ته: ”آءٌ فقط ايترو عرض ڪندس ته ’سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد‘ جي سلسلي ۾، گهٽ ۾ گهٽ منهنجي راءِ جي باري ۾، مڪمل مطالعو ڪيو وڃي ها ۽ علم اللسان جي اِبياس جي سلسلي ۾ فقط ترجمن ۽ اُڌارن خيالن تي آڌار نه رکي ها.“

(ث) ساڳيءَ طرح، ڊاڪٽر جوٽيجي صاحب، منهنجي نئين تحقيق موجب، سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد جي سلسلي ۾ منهنجيءَ نئين راءِ (2002ع کان 2006ع تائين ڇپيل) کي پڙهڻ بدران، 2007ع ۾ پنهنجي ڪتاب، 'سنڌي ٻوليءَ جي ماهيت' ۾، 1974ع ۾ ڇپيل منهنجي راءِ کي ڏُهرايو آهي. منهنجي راءِ، جيڪا آءٌ 1987ع ۾ بدلائي چڪو هوس ڊاڪٽر جوٽيجي، 'سنڌي ٻوليءَ جي ماهيت' ڪتاب ۾، صفحي 34 تي ڏُهرايو آهي، جنهن کي مون 1987ع ۾ بدلايو هو، سا هيٺ هوبهو نقل ڪري ڏجي ٿي: ڊاڪٽر جوٽيجو منهنجو پراڻو ساٿي رهيو آهي. مون کي سندس لاءِ هميشه احترام رهيو آهي پر نه ڄاڻي ڪهڙي سبب جي ڪري هر دفعي هو، 'سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد' جي سلسلي ۾ منهنجي صحيح راءِ ڏيڻ کان ڇو ٽائيندو رهيو آهي. 2007ع ۾ ڇپيل سندس ڪتاب ۾، ڊاڪٽر جوٽيجي صاحب منهنجي جيڪا راءِ ڏني آهي اُها ڪافي پراڻي آهي. هن اها راءِ، منهنجي 1974ع ۾ ڇپيل منهنجي ڪتاب، 'سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد' تان ڪنئي آهي، جڏهن ته اُنهيءَ ڪتاب جو ٻيو، نئون ۽ سڌاريل ڇاپو، 2004ع ۾ شايع ٿي چڪو آهي. ڊاڪٽر جوٽيجي صاحب، 1974ع ۾ ڇپيل منهنجو رايو، جيڪو هن 2007ع ۾ پنهنجي ڇپيل ڪتاب ۾ ڏُهرايو آهي، تنهن جو آءٌ هوُبهو نقل هيٺ پيش ڪريان ٿو:

> "سنڌ ۾ سنڌي زبان جي بڻ بنياد بابت ڊاڪٽر غلام علي الانا جو نظريو آهي. هن خاص طور ڊاڪٽر رابرٽ ڪالڊويل جي گرامر جي آڌار تي سنڌيءَ کي غير آريائي زبان قرار ڏنو ۽ انهيءَ آڌار تي ڪالڊويل جي ڪتاب وارا دليل ڏنائين. سندس تحقيق موجب

سنڌيءَ جو شجرو هن ريت بيٺو:

تُوراني ٻولي

موهن جي دڙي واري ٻولي

دراوڙي ٻولي — بروهڪي ٻولي — سئنڌو

قديم سنڌي

وچئين دور واري سنڌي

هاڻوڪي سنڌي

(ج) ڊاڪٽر جوٽيجي صاحب نهايت ئي غيرذميدارانہ راءِ ڪان ڪم وٺندي اهو لکيو آهي تہ ”منهنجو اهو رايو ڊاڪٽر رابرٽ ڪالڊويل جي گرامر تي آڌاريل آهي“، جڏهن تہ منهنجي ڪتاب ’سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد‘ جي 1974ع ۾ ڇپيل، پهرئين ڇاپي ۾، صفحي 117 کان صفحي 121 تي ڏنل ببليوگرافيءَ ۾ 17 سنڌي ڪتابن، ۽ صفحي 121 کان صفحي 124 تائين ڪُل ملائي 46 انگريزي ڪتابن جا حوالا ڏنا ويا آهن. جيڪڏهن انهن ڪتابن جي فهرست دُهرائبي تہ مهاڳ جو مواد وڌي ويندو. انهيءَ ڪري آءٌ اهو وري چوندس تہ جوٽيجي صاحب جي اها راءِ بلڪل غيرذميدارانہ ۽ شخصي نفرت جي بنياد تي ٻڌل آهي، ۽ ائين لکڻ بلڪل غلط آهي تہ مون صرف هڪ ڪتاب جي آڌار تي پنهنجو اهو رايو ڏنو آهي.

(i) مون کي سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي پبليڪيشن شعبي تي بہ حيراني ٿي ٿئي، جنهن جي ذميوار آفيسر، بنا پڙهڻ جي، ڊاڪٽر جوٽيجي صاحب جيڪي ڪجهہ فرمائي ڇڏيو سو سؤ في صد صحيح سمجهي، جيئن جو تيئن پنهنجيءَ راءِ بنا،

ٻئي جو لکيل مواد ڇپائي ڇڏيو، جڏهن تہ ساڳئي اداري، سال 2006ع ۾، منهنجو ڪتاب ’سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا‘ بہ شايع ڪيو آهي، جنهن ۾ بہ ’سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد‘ جي باري ۾ منهنجو رايو واضح طور ڏنل آهي. منهنجي ان ڪتاب جو مهاڳ سنڌ جي هڪ وڏي ماهر ۽ علم اللسان جي ڄاڻوءَ، محترم سراج الحق ميمڻ لکيو آهي. هاڻي جڏهن تہ ساڳئي اداري طرفان ڇپايل ٻن ڪتابن ۾، ’سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد‘ جي باري ۾ ڌار ڌار رايا ڏنل آهن تہ پوءِ اداري کي، پبلشر جي نوٽ ۾ اهڙو اشارو ڏيڻ کپندو هو تہ جيئن پڙهندڙن کي صحيح معلومات ملي سگهي.

(ii) منهنجي ساڳئي ڪتاب، يعني ’سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد‘ جي 2004ع ۾ ڇپيل ٻئي ڇاپي ۾، 215 ۽ 216 صفحن تي، سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد جي باري ۾، ڪافي بحث مباحثي کان پوءِ مون پنهنجيءَ پراڻي راءِ ۾ تبديلي آڻي، سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد جي باري ۾ جيڪو رايو ڏنو هو، سو هيٺ نقل ڪري ڏيان ٿو:

> ”لهٰذا هن چوڻ ۾ وڌاءُ ڪونہ ٿيندو تہ سنڌي ٻولي، آريائي زبانن کان تمام اڳاٽي، موهن جي دڙي واريءَ تهذيب يعني سنڌو- تهذيب جي سئنڌوَ/ سئنڌئي ٻولي آهي، جيڪا موجوده دراوڙي گروهہ جي ٻولين، سنڌي ۽ لهندي خاندان وارين ٻولين جو اصلي بڻ بنياد آهي، جيئن روسي، اميريڪي ۽ فنس (Finis) عالمن جو رايو آهي. سئنڌُوَ/ سئنڌُئي ٻوليءَ تي آرين جي اچڻ کان پوءِ، آريائي ٻولين، راجستاني ٻولين، گجراتيءَ، ڪانياواڙيءَ، ڪشميريءَ ۽ داردي ٻولين تورڙي پراڪرت، پالي ۽ سنسڪرت ٻوليءَ جو بہ اثر ٿيو آهي. انهن اثرن جي باوجود ۽ هزارين سالن جي عرصي جي گذري وڃڻ کان پوءِ بہ، سنڌي ٻولي پنهنجي پراڻي ۽

اصلوڪي غير- آريائي صوتياتي، صرفي ۽ نحوي سٽاء
۾، سواءِ ڪنهن معمولي تبديليءَ جي، ڪا بہ بنيادي
تبديلي ڪانہ آندي آهي. البت پراڪرتي ٻولين جي لفظن
۽ ڌاتن جو وڏو ذخيرو، سنڌي زبان ۾ داخل ٿي ويو
آهي، ۽ انهن ڪي موجوده ٻوليءَ ۾ سڃاڻڻ بہ مشڪل
ٿي پيو آهي. ڪيترائي پراڻا مقامي/ ديسي لفظ ۽
ڌاتو، متروڪ ٿي ويا آهن ۽ انهن جي جاءِ، نون
پراڪرتي ٻولين جي لفظن ۽ ڌاتن والاري آهي، پر
انهن اُڌارن (تَتَسَمَ ۽ تَدڀَوَ) لفظن ۽ ڌاتن جي ڪري،
ٻوليءَ جي ڍانچي يا سٽاء ۾ ڪو بہ فرق يا ڦيرو
ڪونہ آيو آهي، جيئن هن ڪتاب جي پڙهڻ سان، اڳتي
هلي، معلوم ٿيندو" (ص ص 215 ۽ 216)

(iii) ساڳيءَ طرح منهنجي ٻئي ڪتاب، 'سنڌي ٻوليءَ
جي ارتقا' جيڪو سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ طرفان، سال 2006ع
۾ ڇپائي پڌرو ڪيو ويو آهي، اُن جي صفحي 36 تي، سنڌي ٻوليءَ
جي بڻ بنياد جي باري ۾ مون جيڪي ڪجهہ عرض ڪيو آهي،
سو هوبهو هيٺ پيش ڪريان ٿو:

"دراصل جواب طلب نقطو هي آهي تہ ڇا اهو
صحيح آهي تہ سنڌي ٻولي، سنسڪرت مان، پراڪرت،
پاليءَ، شؤرسينيءَ ۽ وراچڊ اپڀرنش جي ذريعي، ٻارهين
صدي عيسويءَ ڌاري، ڌار ٿي، هاڻوڪي صورت ورتي
هئي؟ هن سوال جا ٻہ حصا آهن. پهريون حصو هي آهي تہ
ڇا سنڌي زبان، سنسڪرت جي شاخ آهي، ۽ وراچڊ
اپڀرنش مان ڦٽي نڪتي آهي؟ هن سوال جو ٻيو حصو هي
آهي تہ ڇا، سنڌي ٻولي، ٻارهين صدي عيسويءَ ڌاري،
وراچڊ اپڀرنش کان ڌار ٿي، هاڻوڪي صورت ورتي هئي؟
انهن ٻنهي سوالن جا جواب، جيتوڻيڪ، 'سنڌي ٻوليءَ
جو بڻ بنياد' ۽ 'Orgin and Growth of Sindhi

'Language' ڪتابن ۾ ڏنا ويا آهن، ۽ انهن ڪتابن ۾ اهو پڻ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي تہ سنڌي زبان ڪن صوتي ۽ صوتياتي تبديلين کان سواءِ، اُهائي ساڳي زبان آهي جيڪا موهن جي دڙي واريءَ تهذيب جي جاهہ و جلال وقت ٻہ، هن علائقي ۽ هن ماڻر ۾ رائج هئي، ۽ جيڪا زماني جي تبديلين سان گڏوگڏ، ڌار ڌار حملہ آورن ۽ فاتحن جي ٻولين کان اثر وٺندي، پنهنجي لغوي خزاني ۾ واڌارو آڻيندي ۽ پنهنجي قديم صوتياتي، صرفي ۽ نحوي سنَاءِ ۽ ساخت کي قائم رکندي آئي آهي؛ پر جيستائين موهن جي دڙي واري لکت پڙهي نہ وئي آهي، تيستائين اهو چئي نٿو سگهجي تہ سنڌو- ماٿر جي اُن قديم ٻوليءَ جو سنَاءُ ڪهڙو هو، يا اُن ٻوليءَ جو نمونو ڪهڙو هو؟" (ص 36)

(iv) ساڳيءَ طرح 'سنڌي ٻوليءَ جي ارتقا' ڪتاب ۾ صفحي 37 تي مون هن طرح بہ ڄاڻايو آهي:

"اهڙيءَ طرح موهن جي دڙي، مهر ڳڙهہ، ڪوٽ ڏجيءَ ۽ آمريءَ جي دڙن جي ڪنڊرن مان جن جن جانورن، پکين، وڻن ٽڻن، گلن ٻوٽن، ٿانون ۽ زيورن وغيره جا نمونا هٿ آيا آهن، انهيءَ ساڳئي ئي نموني جي ٿانون، زيورن ۽ ٻين شين تي اهڙائي چٽ، نقش، شڪليون ۽ صورتون اَج بہ ڪڍيون وينديون آهن، جيڪي سنڌو- تهذيب جي هنرن ۽ فنن تي عام طور اَج بہ نظر اينديون آهن؛ پر موهن جي دڙي واريءَ تهذيب جي قديم زماني ۽ معاشري ۾، اُنهن شين جا نالا ڪهڙا هئا، يا اُنهن کي ڪهڙن ڪهڙن نالن سان ڪوٺيو ۽ سڏاتو ويندو هو، تنهن جي باري ۾ اڃا تائين ڪو بہ پڪو ثبوت ڪونہ مليو آهي، جيستوڻيڪ ڊاڪٽر آسڪو پارپولا، سيمو پارپولا، ڊاڪٽر فيئر سروس ۽ ٻين

اسڪئنڊينيوئن، آمريڪي، روسي ۽ ڀارتي عالمن، ڪن شڪلين ۽ صورتن جون پڙهٽيون ڏنيون به آهن، ۽ انهن شڪلين ۽ صورتن جا ڪي مُلهه به مقرر ڪيا اٿن. جيڪڏهن اُنهن ماهرن جون اُهي پڙهٽيون ۽ سندن طرفان مقرر ڪيل مُلهه، صحيح مڃجن ته پوءِ هيئن چئبو ته موهن جي دڙي ۽ هڙاپا واريءَ سنڌو - تهذيب (سئنڌُوئي تهذيب) واري معاشري ۾، ٻولي به ساڳي يعني سئنڌُوئي (اڳِتي هلي سنڌي) هئي، جنهن جي لغوي خزاني يا لفظن جي ذخيري کي، آرين جي اچڻ ۽ سنڌو-ماٿر تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ، پراڪرت جي وياڪرڻين، 'ديسي لفظ'، يعني آرين جي اچڻ کان اڳ واري سنڌو- تهذيب ۾ مستعمل ۽ رائج مقامي ٻوليءَ جا لفظ يا اُن جي 'باقيات' سڏيو آهي. ٻين لفظن ۾ هيئن چئبو ته اِهي، اُهي لفظ آهن جيڪي سنڌو- ماٿر جي اصلوڪي ۽ قديم زبان جي باقيات آهن، ۽ اِهي، اُن قديم زبان سان ئي واسطو رکن ٿا. اهي لفظ (ديسي لفظ)، اُن زبان جا اُهجاڻ ۽ باقيات آهن، جيڪي هزارين سالن جي گذري وڃڻ جي باوجود، هتي جي ماڻهن، پنهنجي روزمره واريءَ ٻوليءَ ۾ جاري رکيا آهن.

ڪاڪو ڀيرومل، انهن ديسي لفظن جي باري ۾ لکي ٿو ته:

"ديشي يا ديسج (ديس = ڏيهه + ج = جن = ڄڻڻ) معنيٰ ديس ۾ ڄاول يا پيدا ٿيل. ديشي (ديسي يا ڏيهي) لفظ اُهي آهن، جي آرين جي اچڻ کان اڳ ئي، ديس (هندستان) ۾ چالو هئا، پر بنياد سنسڪرت مان نه اٿن. اُهي ڪولن، پوءِ سنٿالن، دراوڙن ۽ ٻين اصلوڪن رهاڪن جي ٻولين مان اُڌارا ورتل ليکجن ٿا " (ص37).

(ح) هاڻ پڙهندڙ پاڻ فيصلو ڪن ته ڊاڪٽر جوٽيجي صاحب ڪهڙي سبب جي ڪري، منهنجي 1974ع واريءَ راءِ کي

وري وري پئي دُهرايو آهي، جنهن کي آءُ پهرين 1987ع ۾ بدلائي چڪو آهيان. منهنجو اهو بدلايل رايو 1987ع ۾ شايع ٿيل منهنجي ڪتاب 'سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس، ۽ پوءِ 1991ع ۾، سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ٿيل ڪتاب، 'An Introduction to Sindhi Literature' ۾، ۽ پوءِ اهو ساڳيو رايو مٿي ڄاڻايل ٻين ڪتابن ۾ به ڏنو هو. اهو ساڳيو رايو ٽماهي مهراڻ رسالي 1992/2ع واري نمبر ۾، 98 ۽ 100 صفحي تي به ڏنو هئم، جيڪو ڊاڪٽر جوڻيجي يقيناً پڙهيو هوندو، پر اهي رايا پڙهڻ جي باوجود، پاڻ کي وڏو محقق ۽ سنڌي لسانيات جو ماهر ثابت ڪرڻ لاءِ، منهنجي پراڻي راءِ کي وري وري پئي دُهرايو اٿس ته جيئن هُو منهنجيءَ راءِ کي رد ڪرڻ لاءِ ڪو سبب ڏيئي سگهي.

(خ) ڊاڪٽر جوڻيجو صاحب موجوده وقت، هائر ايجوڪيشن ڪميشن جو، سنڌيونيورسٽيءَ ۾ مقرر ڪيل پروفيسر آهي، ۽ هُو يقيناً ايم. فل ۽ پي.ايچ ڊي جي شاگردن جو تحقيقي رهنما پڻ هوندو.

(i) ته ڇا، پروفيسر ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو صاحب، پنهنجن شاگردن کي، سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد جي سلسلي ۾، اجا تائين منهنجي 1974ع وارو نظريو پڙهائيندو هوندو؟ ڇا اُن سلسلي ۾، هن صاحب 1987ع کان وٺي 2008ع تائين منهنجا ڇپيل مقالا ۽ ڪتاب ڪونه پڙهيا آهن؟ ڇا ڊاڪٽر صاحب کي، ڊاڪٽر ٽرمپ وارو بدليل رايو، سرگريئرسن جي جڳ مشهور ڪتاب Linguistic Survey of India جي پهرئين واليوم جي پارٽ پهرئين (ڇپايل 1927ع) ۾، سنسڪرت جي بڻ بنياد جي باري ۾ ڏنل رايو اجا تائين نظر ڪونه آيو آهي؟

(ii) ڇا ڊاڪٽر جوڻيجي صاحب کي، ڊاڪٽر سُنتي ڪمار چٽرجيءَ طرفان لکيل سندس ڪتاب: Indo-Aryan and Hindi

۾ سنسڪرت ٻوليءَ جي بڻ بنياد ۽ پراڪرت ٻولين جي باري ۾ ڊاڪٽر چٽرجيءَ جي ڏنل ڄاڻايل، راءِ ڇو نظر نہ آئي آهي؟ ڇا ڊاڪٽر جوٽيجي منهنجن ڪتابن ۾ سنڌيءَ ۽ دراوڙي ٻولين جي وچ ۾ صوتي، صرفي، نحوي بناوتن ۽ خاص ڪري ضميري پڇاڙين جي حوالي سان ڏنل مثال غور سان پڙهيا نہ آهن؟ اهڙيءَ طرح انهن ڪتابن ۾، سنسڪرت ۽ سنڌي ٻوليءَ جي وچ ۾ صوتي، صرفي ۽ نحوي هڪجهڙائي نہ هجڻ لاءِ منهنجا ڏنل دليل، ڊاڪٽر جوٽيجي صاحب کي ڇو نٿا اٿڻ؟

ڪن بہ ٻولين جي تقابلي مطالعي لاءِ، انهن ٻولين جو لفظي خزانو نہ، پر ٻولين جي صوتياتي، صرفي ۽ نحوي ساخت جي هڪجهڙائيءَ جو مطالعو ڪرڻ ضروري هوندو آهي.

8. حيرانيءَ جي ڳالهہ هيءَ بہ آهي تہ ڊاڪٽر موصوف کي، منهنجي ڪتاب 'سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد' جي 1974ع ۾ ڇپيل، پهرئين ڇاپي ۾، سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد لاءِ ڏنل چارٽ تہ نظر اچي ويو، پر ساڳئي ڪتاب جي 2004ع ۾ سڌاريل ۽ وڌايل ٻئي ڇاپي ۾، صفحي 301 تي، منهنجو نئون ۽ منهنجي نئين نظرئي لاءِ ڏنل دليل وارو چارٽ ڪيئن ڇو نظر ڪونہ آيو؟

9. فقط اها دعويٰ ڪرڻ تہ مون (ڊاڪٽر الانا) کي سنسڪرت ٻولي نٿي اچي، انهيءَ ڪري هن موضوع تي مون کي ڪنهن بہ راءِ ڏيڻ جو ڪوبہ حق نہ آهي، تہ پوءِ ڊاڪٽر جوٽيجو، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، سراج الحق ميمڻ، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ، ڊاڪٽر پرسي گدوانيءَ، پرم ابيچنداڻي، پروفيسر پوپٽي هيرانندانيءَ ۽ بزرگ شري جيرامداس دولترام لاءِ ڪهڙي فتويٰ ڏيندو، جن کي بہ سنسڪرت ڪانہ ايندي آهي/هئي.

10. ڊاڪٽر جوٽيجو صاحب مهرباني ڪري ڊاڪٽر ٽرمپ جي 'سنڌي گرامر' جو مقدمو پڙهي. ڊاڪٽر ٽرمپ اهو بزرگ هو، جنهن سڀ کان پهرين اها دعويٰ ڪئي تہ "سنڌي ٻولي سنسڪرت

مان، اپڀرنش جي وسيلي نڪتي آهي“. پنهنجي انهيءَ ساڳئي ڪتاب جي مقدمي ۾، صفحي 11 تي ڊاڪٽر ٽرمپ، سنڌي ٻوليءَ ۾ ’ديشيہ لفظن‘ جو وڏو ذخيرو ڏسي، اها راءِ ڏني ته: ”سنڌي ٻولي هڪ خودمختيار ٻولي آهي، جنهن جو واسطو تاتار خاندان جي ڪنهن ٻوليءَ سان ٿي سگهي ٿو.“

ڊاڪٽر ٽرمپ ته سنسڪرت ڄاڻندو هو. پوءِ به هن پنهنجيءَ پهرينءَ راءِ، جنهن موجب چيو ته: ”سنڌي ٻولي سنسڪرت مان نڪتي آهي ۽ وراچڊ اپڀرش جي شاخ آهي“، پوءِ هن پنهنجيءَ راءِ کي ڇو بدلايو، ۽ سنڌي ٻوليءَ کي غير-آريائي ٻولي ڇو سڏيو آهي؟

11. ماهر ڄاڻن ٿا ته ڪنهن به تحقيق ۾، نئين سوچ ۽ تبديليءَ ڪان پوءِ محقق، پنهنجي راءِ تبديل ڪندا رهندا آهن. اهو ڪوعيب ڪونهي، پر جيڪڏهن محقق، پنهنجي راءِ ڪنهن غلط طريقي ۽ پنهنجي من پسند فيصلي موجب، پڙهندڙن تي مسلط ڪرڻ چاهيندو هجي ته پوءِ ضروري نہ آهي ته سندس اها راءِ قبول ڪجي. ڊاڪٽر جوٽيجي صاحب کي اها هام هڻڻ نہ گهرجي ته هن هاڻ سنسڪرت ٻولي سکي ورتي آهي ۽ هاڻ هُو سنسڪرت ٻوليءَ جو ماهر بڻجي ويو آهي. گهر ويٺي سنسڪرت، گريڪ يا لئٽن جهڙيون ڪلاسيڪل ٻولين جي سکي وڃڻ جي هام هڻندڙ، پاڻ کي تہ خوش فهميءَ ۾ رکي سگهن ٿا، پر علم اللسان جي شاگردن کي مڃائي نٿا سگهن.

هن مهاڳ ۾،’سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد‘ ڪتاب جو ٻيو ڇاپو، جيڪو سنڌيڪا اڪيڊميءَ 2004ع ۾ شايع ڪيو آهي، اُن جي صفحي 310 جي حوالي سان پنهنجو بدلايل رايو هيٺ ڀيهر پيش ڪريان ٿو تہ جيئن اهو واضح ٿئي تہ مون 1974ع ۾ ڏنل راءِ ۾ اڳتي هلي وڏي تبديلي ڪئي آهي. منهنجي هن بدلايل راءِ لاءِ مون اهو واضح لفظن ۾ لکيو آهي تہ ”سنڌي، سنڌو ماٿر جي هڪ قديم ٻولي آهي، جنهن جون پاڙون سنڌو-ماٿر واريءَ تهذيب ۾ کتل آهن. اُها ٻولي سنسڪرت ٻوليءَ کان هزارين سال اڳاٽي ۽ غير-آريائي

ٻولي آهي، ۽ جيڪا ويدن واريءَ ٻوليءَ کان ٻه گهٽي اڳاٽي آهي.“

12. (الف) ڊاڪٽر جوٽيجي صاحب، پنهنجي ڪتاب، ’سنڌي ٻوليءَ جي ماهيت‘ ۾ صفحي 34 ۽ 35 تي، هڪ ٻئي نقطي طرف به پڙهندڙن جو ڌيان ڇڪايو آهي. ڊاڪٽر جوٽيجو صاحب لکي ٿو ته:

”ماهرن جي هنن چئن اصل نسل وارن نظرين مان ڪنهن کي به رد ڪرڻ جي حيثيت ۾ نه آهيان. منهنجا ڪي دليل هن ريت آهن ته ماهرن کي متعلقه ٻوليون مڪمل طور اچڻ کپن. هتي سچو ممڻ سنسڪرت جي سر تي متل آهي ته پيٽ لاءِ سنسڪرت اچڻ کپي. ڪتابن مان لفظ، عدد ۽ جملا نقل ڪري ڏيڻ سان ڳالهه اڌوري رهندي؛ جي قبول آهي ته به سنسڪرت، جي رد آهي ته به سنسڪرت! جي ماءُ آهي ته به سنسڪرت، جي ڌيءَ آهي ته به سنسڪرت ، ۽ وري پيڻ به ويچاري سنسڪرت!“

(ب) ڊاڪٽر جوٽيجو اڳتي لکي ٿو ته ”آءٌ سنسڪرت کي اکيون بند ڪري، ٻولين جي ماءُ سڏڻ نٿو گهران، پر قبول ڪرڻ/نه ڪرڻ لاءِ، اهڙن دليلن جي گذارش ڪريان ٿو ته هر صورت ۾ سنسڪرت هڪ مئل زبان ٿي سهي، ڪا ڳالهه وثوق سان چئي سگهبي. سنسڪرت لپيءَ سميت سکڻ کان پوءِ پنهنجا ڪجهه تاثرات مثالن جي صورت ۾ ڏيئي، آءٌ هن باب جي پڄاڻيءَ تي اچان ٿو:

(ت) ٻولين ۾ اسمن (Nouns) جي ڏي وٺ گهٽي کان گهٽي ٿئي ٿي. اثر ۽ رابطي (Language in contact) جي ڪري، اهڙا اثر وٺندڙ انگريزي لفظ آهن: ٽيبل، گلاس، مئجسٽريٽ، جج، ائڊووڪيٽ، اپيل، سمريءَ سميت اسم وٺي چڪا آهيون. اها ڳالهه فطري آهي. سنسڪرت ۽ اُن جي عروج وارا به ڪي اسم، سنڌيءَ ۾ آهن“ (ص ص 34 ۽ 35)

”سنسڪرت يا دراوڙي زبانن جي ڄاڻ کان سواءِ، سنڌيءَ يا ڪنهن ٻيءَ ٻوليءَ جي بڻ بنياد جي باري ۾ ڪابه راءِ ڏيڻ جو، اُن ماڻهوءَ کي حق نٿو پهچي جيڪو اِهي ٻوليون نٿو ڄاڻي.“

13. ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي صاحب جي انهيءَ ساڳئي اعتراض (مهراڻ رسالي ۾ ڇپيل انٽرويو ۾) جو جواب مون، سماهي مهراڻ 1992/4ع واري نمبر ۾ ڇپيل، منهنجي راءِ ۾، ڏنو هو، جيڪو ڊاڪٽر جوٽيجي صاحب ضرور پڙهيو هوندو. اهو ساڳيو اعتراض، جوٽيجي صاحب سنڌ يونيورسٽيءَ طرفان 2007ع ۾ ڪوٺايل، 'شيخ اياز ادبي ڪانفرنس' ۾، پنهنجي مقالي ۾ به ڪيو هو. مون اُتي به جوٽيجي صاحب جي اعتراض جي جواب ۾ عرض ڪيو هو ته "اهو ضروري نه آهي ته ڪن ٻه ٻن يا وڌيڪ ٻولين جي تقابلي مطالعي لاءِ سنسڪرت وغيره ٻولين جي ڄاڻ هئڻ ضروري آهي. اهڙيءَ ڀيٽ ڪندڙ ماهر کي Philologist چئبو آهي. جديد لسانيات جي اصولن موجب، ٻولين جي تقابلي اڀياس لاءِ، ٻولين جي لسانياتي اصولن ۽ قاعدن جي ڄاڻ لاءِ يعني عام لسانيات (General Linguistic) جي ڄاڻ هئڻ ضروري هوندي آهي ۽ نه ڪه ڪن ٻولين جي لفظن ڄاڻ. عام لسانيات (General Linguistics) ۽ 'فلالاجي' (Philology) به اهڙا فني لفظ آهن جن جي معنيٰ، مفهوم ۽ ڪارج ۾ وڏو فرق آهي. اڳ ۾ چيو ويو آهي ته philologist ٻولين جو ڄاڻو هوندو آهي پر جديد لسانيات جي اصولن موجب، ٻولين جا 'عام لسانياتي اصول'، جن ۾ صوتيات، صوتياتي ساخت ۽ رچنا، صوتياتي نظام، اُنهن ٻولين (جن جي ڀيٽ ڪئي ويندي آهي) جي صرف ۽ نحو وغيره جي ساخت جي جديد لسانياتي اصولن موجب ڄاڻ ۽ اُنهن جي ڄاڻ لاءِ تربيت، ڀيٽ ڪندڙ لاءِ ضروري هوندي آهي، ۽ ڪنهن به ڀيٽ ڪندڙ کي انهن اصولن کان واقف هجڻ اُن لاءِ لازمي هوندو آهي. اهو ضروري نه آهي، ته سنڌي ۽ سنسڪرت، سنسڪرت ۽ لهندا، يا سنسڪرت ۽ سرائڪي ٻولين جي تقابلي مطالعي لاءِ، جديد لسانيات جي ڪنهن به تربيت يافته ماڻهوءَ کي، سنسڪرت ٻوليءَ جي ڄاڻ هجي. جن به ماهرن، سنسڪرت ٻوليءَ جو، جديد عام لسانيات جي اصولن موجب، جائزو ورتو آهي،

ان جائزي جي مدد سان، ’سنڌي لسانيات‘ جو ڪو به تربيت يافته ڄاڻو، سنسڪرت ۽ سنڌيءَ جو تقابلي مطالعو، ’تقابلي لسانيات‘ (Comparative Linguistics) جي مقرر ڪيل اصولن موجب ڪري سگهي ٿو، جنهن لاءِ ڪنهن به philologist کي اعتراض هجڻ نه گهرجي. اهو عام ۽ طي ٿيل اصول آهي. مون S.O.A.S جي ماهر پروفيسرن وٽ اهي اصول پڙهيا آهن ۽ سکيا آهن.

14(الف) آءٌ اهو قبول ٿو ڪريان ته آءٌ سنسڪرت ۽ دراوڙي ٻولين جو philologist نه آهيان، پر ڀارت جي هڪ مشهور سنڌي ودوان ۽ پوني يونيورسٽيءَ جي لسانيات واري انسٽيٽيوٽ جي هڪ مشهور ماهر ۽ لسانيات جي پروفيسر، ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ، 1974ع ۾ ڇپيل منهنجي ڪتاب، ’سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد‘ ۾، ’سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد‘ جي سلسلي ۾، ڏنل منهنجي راءِ کي قبول ڪيو هو ۽ ساراهيو به هو. پروفيسر گدواڻيءَ، 15 جون 1983ع ۾ مون کي ان سلسلي ۾ خط به لکيو هو. پنهنجي اُن خط ۾، ڊاڪٽر گدواڻيءَ منهنجي مذڪوره ڪتاب (سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد) جي باري ۾ مون کي پنهنجي راءِ به موڪلي هئي. ڊاڪٽر گدواڻيءَ جو اهو خط مون، مهراڻ رسالي جي 1992/4ع واري نمبر ۾، ڊاڪٽر جيٽلي ۽ ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجي جي مطالعي لاءِ، منهنجي جوابي مقالي ۾ شايع به ڪرايو هو. ان وقت ڊاڪٽر گدواڻي زنده هو. پروفيسر ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ، منهنجي ڪتاب، ’سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد‘ ۾ منهنجي ڏنل راءِ جي حمايت ۾ لکيو هو ته:

”مون ته 1980ع ۾ مئسور ۾، جتي ’سينٽرل انسٽيٽيوٽ آف انڊين لئنگئيجز‘ آهي، اُتي دراوڙي ٻولين جي ودوانن اڳيان، ۽ 1981ع ۾، مارچ ۾، انا ملائي يونيورسٽيءَ ۾، جتي ’Centre for Advanced Study in Dravidian Linguistics‘ آهي،

اٽي اٽڪل 150 دراوڙي ٻولين جي ودوانن اڳيان، سندن خاص نيند تي وجي، پنهنجو مقالو پيش ڪيو. ويچارن جي ڪافي ڏي- وٺ ٿي، پر هڪ حقيقت آهي ته مقالو قبول پيو. هن وقت ڪوشش اها آهي ته مان مقالي جو پهريون واليوم جلد شايع ڪرايان. ٻيو واليوم Morphology ۽ ٽيون واليوم Syntax تي ٿيندو.

ها! مهربان سائين، توهان جو ڪتاب، 'سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد' ڏٺو اٿم: وشواس سان چئي سگهان ٿو ته منهنجو مقالو منهنجي شخصي ڪوشش ۽ ڪشالي جو نتيجو آهي. اهو coincidence آهي ته سنڌ ۽ هند جي ٻن linguists ، سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد تي، ساڳئي نظرئي ڪان سوچيو آهي. توهان جو ڪم پهرين شايع ٿيو، اُن جو شرف توهان کي ضرور ملندو. دراصل ان سبب ئي، هيءَ چٺي لکڻ سمجهو ته ڄڻ هڪ نموني مجبور ٿي ڪيو.

"هن چٺيءَ لکڻ جو مقصد فقط اهو آهي ته توهين ۽ مان، سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد کي، ڪنهن حد تائين ساڳيو ٿا مڃون، ان ڪري وقت بوقت هڪ ٻئي سان ويچارن جي ڏي-وٺ ڪندا رهون، ۽ موقعو ملڻ تي روبرو ملاقات ٿي سگهي ته ان لاءِ هٿ پير هلائيندا رهون."

(ب) اهڙيءَ طرح پروفيسر ڊاڪٽر گدواڻي صاحب، انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ طرفان شايع ٿيندڙ رسالي، 'سنڌي ادب' جي جلد 12، نمبر 1994/2ع ۾ صفحي 49 تي، سندس ڇپيل مقالي ۾، ڪجهه ويچار هنن لفظن ۾ ونديا هئا. اُن مقالي جو عنوان آهي: 'سنڌڪي ۽ دراوڙي شخصي نالن ۾ هڪ جهڙايون ۽ مينگهواڙ شخصي نالا'. هو لکي ٿو ته:

"وقت بوقت ودوانن، سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪجهه دراوڙي اثرن جي باري ۾، ڌيان ڇڪايا آهن. انهن ۾ خاص ڪري ڀيرو مل آڏواڻيءَ 'سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ' ۾ سنڌيءَ جي اُپڀاشا (dialect)، لاڙيءَ تي دراوڙي اثر (ص 125) ۾ اُن ڳالهه ڏانهن

ڏيان چڪايو آهي، پر ان ڏس ۾ وڏي ۾ وڏو عالماڻو ۽ پهريون وگيانڪ (scientific) يوگدان (contribution) آهي، ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب جو 'سنڌيءَ جو بڻ بنياد'. هن مقالي ۾ ڊاڪٽر الانا صاحب پراڻن مثالن جي مدد سان، هڪ عالماڻي سند پيش ڪئي آهي" (ص 49).

(ت) ڊاڪٽر گدواڻي صاحب جي هن راءِ کان پوءِ، مون کي ڊاڪٽر جوٽيجو صاحب جي سرٽيفڪيٽ جي ڪا به ضرورت ڪانهي. يقيناً ڊاڪٽر جوٽيجو، ڊاڪٽر گدواڻيءَ جي مقابلي ۾، علم اللسان (Linguistics) جي سلسلي ۾ ڪا به 'سند' نٿو رکي، جاڪاڻ ته ڊاڪٽر گدواڻي، پوني يونيورسٽيءَ ۾ جديد لسانيات جو پروفيسر هو. هو، سنڌ ۽ ڀارت ۾ لسانيات جي ماهرن وٽ وڏي عزت رکندو هو.

15. علم اللسان هڪ جديد سائنس آهي. اُن جي باري ۾ ڪا به صحيح راءِ اُهو شخص ڏيئي سگهندو جنهن هن علم ۾، ماهر اُستادن وٽ، تربيت حاصل ڪئي هوندي: ان شخص، جديد لسانيات ۾ هڪ تربيت يافته پروفيسر جي حيثيت ۾، اُن ماڻهوءَ جي حيثيت اهڙي آهي جهڙي هڪ قابل 'تارُو' ماڻهوءَ جي. اهڙو ماڻهو علم جي درياءَ ۾ ٽپو ڏيئي، اُن جي خطرناڪ لهرن جي پرواهه نه ڪري، آسانيءَ سان اهو درياءَ تري ٻئي پار پهچي ويندو آهي، پر 'اڻ تارُو' ماڻهو اهڙو جوکائتو ڪم نه ڪري ته بهتر، نه ته هوُ درياءَ جي دهشت سبب، اُن جي لهرن ۾ ئي لُڙي ويندو.

16. (الف) 'سنڌي صوتيات' ڪتاب جو هي ٻيو ڇاپو آهي، جنهن ۾ مون، اُن جي پهرئين ڇاپي ۾، صوتيات جي باري ۾ رهجي ويل سيني مضمونن جو اپياس شامل ڪيو آهي. اُهي رهجي ويل مضمون هي آهن:

(1) ڇوٽن گهٽن سرن (انوناسڪ/Short nasal vowels) [اَن، اِن ۽ اُن] جو ڏماڪيدار وينجنن سان گڏيل اُچار کان پوءِ،

گهٽن وينجنن (nasal consonants) جي صورت ۾ بدلجڻ.
(2) لفظن ۾ اُنهن جي پدن (syllables) اندر ڪم آيل سرن ۾ وينجنن جي ميل جو اڀياس.
(3) سنڌي صوتياتي نظام موجب 'شَدّ' (gemination) جو استعمال.
(4) وسرگ وينجنن تي مشتمل لفظن جو صوتياتي اڀياس.
(5) سنڌي صوتياتي نظام موجب 'همزي' (ء) جو اڀياس، ۽
(6) علم صوتيات ۾ ادغام/سنڌي (assimilation) جو اڀياس.

(ب) هن ڪتاب جو پهريون ڇاپو، اڄ ڪان ايڪيتاليهه سال اڳ يعني 1967ع ۾، ادبيات پبليڪيشن طرفان شايع ڪيو ويو هو. هي اهو زمانو هو جنهن ۾ سنڌ تہ ڇا پر پوري پاڪستان ۾ لسانيات جو جديد علم اڃا سرجيوئي مس هو. آءٌ، آگسٽ 1963ع ۾، هن علم يعني 'عام لسانيات ۾ صوتيات' (General Linguistics and Phonetics) ۾، لنڊن يونيورسٽي جي جڳ مشهور اداري، "School of Oriental and African Studies" مان جديد لسانيات ۾ ايم-اي جي ڊگري حاصل ڪري، سنڌ ۾ واپس آيو هوس. منهنجي وطن ورڻ کان پوءِ، منهنجو اُستاد ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي جو صدر، پروفيسر علي نواز جتوئي صاحب، ساڳئي اسڪول ۾، جديد لسانيات ۽ صوتيات ۾ اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ لنڊن روانو ٿيو. هوڏانهن پارت ۾، ڀاءُ لڇمڻ خوبچنداڻيءَ، امريڪا جي پينسلوانيا يونيورسٽيءَ مان، جديد لسانيات ۾ پهرين ايم-اي ڪئي ۽ پوءِ پي. ايڇ ڊي بہ ڪيائين. اُن کان پوءِ ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، ڊاڪٽر ستيش روهڙا ۽ ڊاڪٽر پرسي گدواڻيءَ بہ جديد لسانيات ۾، پوني يونيورسٽيءَ مان پي. ايڇ ڊي ءَ جون ڊگريون حاصل ڪيون.

(ت) مون اڳ ۾ عرض ڪيو آهي تہ 'صوتيات' هڪ ڏکيو علم آهي. هيءُ علم، سنڌو- ماٿر جي تاريخ ۽ تهذيب وانگر تمام گهڻو قديم آهي. هن علم جي شروعات بہ سنڌو- ماٿر ۾ ٿي ئي

هئي. هن علم جي ميدان ۾ 'پنڊت پاٽيني' پهريون ودوان هو جنهن قلم کنيو هو. سنڌي صوتيات جي باري ۾ مون کان اڳ، ڪيترن ئي صاحبن قلم کنيو هو، جيئن مون اڳتي عرض ڪيو آهي.

(ث) آزاديءَ کان پوءِ، سنڌ توڙي هند ۾، سنڌي لسانيات ۽ صوتيات تي گهڻن ئي ماهرن عرق ريزي ڪئي آهي. انهن جا لکيل ڪتاب هي آهن:

(i) علم لسان ۽ سنڌي زبان- مصنف پروفيسر علي نواز جتوئي.

(ii) سنڌي ڌوني - وگيان (سنڌي صوتيات)- مصنف ڊاڪٽر مرليڌر ڪشنچند جيٽلي.

(iii) ڀاشا ۽ ڀاشا وگيان - مصنف ڊاڪٽر ستيش روهڙا .

17. (الف) صوتيات، علم اللسان جي سلسلي ۾ نهايت ئي هڪ ڏکيو ۽ اهم مضمون آهي، جنهن جي سکيا، پاڪستاني يونيورسٽين کان سواءِ، ملڪ جي ٽيچرس ٽريننگ ڪاليجن ۾ زير تربيت اُستادن لاءِ پڻ تمام ضروري آهي، ڇاڪاڻ تہ مادري زبان توڙي ٻين زبانن لاءِ، هن مضمون جي سکيا تمام ضروري آهي. اُهي ادارا جن ۾ جتي ادبيات تي مشتمل مضمون پڙهايا ويندا آهن، اُتي لسانيات جي علم کي خانہ پُريءَ طور پڙهائڻ جي بدران، هن مضمون جي باقاعدي تربيت ڏني وڃي.

(ب) هيءُ مضمون اُنهن اُستادن کان پڙهايو وڃي جيڪي هن مضمون ۾ تربيت يافتہ هجن تہ جيئن اسان جا نوجوان 'عام لسانيات ۽ صوتيات' جي مضمونن کان چڱيءَ طرح واقف ٿي، هن ميدان ۾ تحقيق ڪن، جنهن جي اڄ ڪلهہ گهڻي ضرورت آهي.

آءٌ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي اڳوڻي چيئرمئن ۽ سنڌالاجيءَ ۾ خدمت ڪندڙ منهنجي اڳوڻي ساٿيءَ، محترم عبدالقادر جوڻيجي جو شڪر گذار آهيان، جنهن منهنجي گذارش تي هن ڪتاب جي ٻئي سڌاريل ۽ وڌايل ڇاپي جي شايع ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. جوڻيجي صاحب جي وڃڻ کان پوءِ منهنجي لائق

نياڻيءَ محترمہ ڊاڪٽر فهميده حسين کي سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ
جون واڳون سؤپيون وئيون آهن. هن نياڻيءَ، جوٽيجي صاحب جي
رٿائن ۾ ڪنهن بہ قسم جي تبديليءَ آڻڻ جي بدران، اُنهن کي اڳتي
وڌائڻ جو فيصلو ڪيو ۽ منهنجيءَ هن محنت کي بہ قبول ڪيو ۽
اُن کي ڇپائڻ جي منظوري ڏني. سنڌس انهيءَ ڪشاده دليءَ لاءِ آءٌ
سنڌس ٿورائتو آهيان. ساڳئي وقت آءٌ، محترم خالد 'آزاد' وگهئي
جو بہ ٿورائتو آهيان، جنهن اداري جي طرفان، هن ڪتاب جي
ڇپائڻ جو بندوبست ڪيو. رب ڪريم جا ڪروڙين ڪرم جو
منهنجي پراڻي ساٿيءَ محترم تاج جويي، اٿارٽيءَ ۾ سيڪرٽريءَ
جا فرائض سنڀالڻ کان پوءِ، اهي ساڳيا پروجيڪٽ شروع ڪرايا
آهن، جيڪي اسان گڏجي شروع ڪيا هئا، پر پوءِ اُهي سڀ
پروجيڪٽ روڪيا ويا. تاج صاحب دلچسپي وٺي، منهنجي هن
ڪتاب کي وري شروع ڪرايو، جنهن لاءِ آءٌ سنڌس ٿورائتو آهيان.
آءٌ محترم شوڪت علي جتوئيءَ جو بہ ٿورائتو آهيان جنهن هن
سڄاريل ۽ وڌايل ايڊيشن جو مڪمل متن نئين سر ڪمپوز ڪيو.

پڙهندڙن جي خدمت ۾ منهنجي گذارش آهي تہ منهنجون
اوڻايون درگذر ڪن ۽ منهنجي هن ڪاوش کي قبول ڪن.

سنڌي زبان جو فدائي
ڊاڪٽر غلام علي الانا

حيدرآباد (سنڌ)
07-12-2008

ٽئين ڇاپي جو مهاڳ

موجوده عرصي ۾، سنڌ ۾، سنڌي ٻوليءَ ۾، جديد علم اللسان واري مضمون تي تحقيق ”ڪرڻ لاءِ“ ڪي ڳاڻ ڳڻيا محقق، مس وڃي رهيا آهن، جڏهن ته اڄ کان ڏهه-پندرهن سال اڳ، سنڌ جي يونيورسٽين کان سرڪاري توڙي خانگي ڪاليجن ۽ پرائمري اسڪولن ۾ پڙهائيندڙ استادن، طرفان، هن مضمون تي ڪافي تحقيقي ڪم ٿي رهيو هو، پر هاڻ هن موضوع تي تحقيق ڪندڙ ڪو هڪ اڌ لکندڙ مس وڃي بچيو آهي. حقيقت ۾، سنڌ جون اُهي يونيورسٽيون، جن ۾ سنڌي ٻولي ۽ سنڌيءَ جي سکيا لاءِ شعباز قائم ڪيا ويا آهن. اُتي پڙهندڙ شاگردن کان سواءِ، حڪومت سنڌ جي تعليم ۽ لٽريسي کاتي طرفان، سڄيءَ سنڌ ۾ قائم ڪيل ’ٽيچرس ٽريننگ انسٽيٽيوٽس‘ ۾، زير تربيت اُستادن لاءِ، سنڌي لسانيات ۽ سنڌي صوتيات واري مضمون پڙهائڻ ۽ اُن سلسلي ۾ تربيت ڏيڻ تمام ضروري آهي.

منهنجو ذاتي تجربو آهي ته حڪومت سنڌ طرفان، قائم ڪيل ’سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ‘، سنڌي ٻوليءَ جي سکيا لاءِ، ڪلاس پهرئين کان وٺي ڪلاس ٻارهين تائين درسي ڪتابن جي لکرائڻ جو اهتمام ڪندو آهي. پوءِ سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ طرفان تيار ڪرايل اُهي مسودا، حڪومت سنڌ جي قائم ڪيل ’نظرثاني

ڪميٽيءَ کي، نظرثاني لاءِ موڪليا ويندا آهن. مذڪوره نظرثاني ڪميٽيءَ، سنڌ سرڪار جي قائم ڪيل بيورو آف ڪريڪيولم جي ڊائريڪٽر کي بار بار اها سفارش پئي ڪئي آهي تہ سنڌي مادري زبان جي سکيا لاءِ نصابي مواد لکندڙ/ تيار ڪندڙ خواتين و حضرات لکيڪ، 'ٽيڪسٽ بڪ رائٽنگ' جي سلسلي ۾ ڪا بہ ڄاڻ نٿا رکن ۽ تجربي مان معلوم ٿيو آهي تہ 'درسي ڪتاب' لکندڙن مان ڪي صاحب، سنڌي ويا ڪرڻ جي درجيوار سکيا جي سلسلي ۾ بلڪل اڻڄاڻ هوندا آهن. ٽيڪسٽ بڪ بورڊ طرفان تيار ڪرايل مسودن تي نظرثاني ڪندڙ ڪميٽيءَ جي سڀني ميمبرن اهو پڻ محسوس ڪيو آهي تہ درسي ڪتابن جا مسودا تيار ڪندڙ اُهي خواتين و حضرات، سنڌي وياڪرڻ جي درجيوار سکيا لاءِ گهربل مواد، نصابي ڪتاب ۾، مشقن اندر شامل ڪرڻ لاءِ، سنڌي ويا ڪرڻ جي سکيا لاءِ ڪا بہ رٿابندي نہ ڪندا آهن. ان جو خاص سبب شايد هي هجي تہ ڪافي عرصي کان وٺي، سنڌ جي ڪنهن بہ تعليمي اداري ۾، پرائمري اسڪول سطح کان وٺي گرئجوئيٽ سطح تائين، سنڌي نصاب پڙهائڻ دوران، سنڌي ويا ڪرڻ جي سکيا کي نظرانداز ڪيو ويو آهي. ويا ڪرڻ جي سکيا دوران، Functional Sindhi واري طريقي جي مدد سان ٻوليءَ جي سکيا جو، تعليمي ادارن ۾ ڪو تصور ئي ڪو نہ هوندو آهي. جنهن جي مدد سان سنڌي وياڪرڻ جي باري ۾ شاگردن کي ڪا سکيا ملي سگهي.

مذڪوره نظرثاني ڪميٽيءَ سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ طرفان لکرايل مسودن ۾ ويا ڪرڻ جي سلسلي ۾ شامل ڪيل مواد جي مطالعي مان اهو محسوس ڪيو تہ موجوده وقت ۾، مادري زبان سنڌيءَ جي سکيا لاءِ تيار ڪرايل درسي ڪتابن جي سبقن جي ڪن جهونن ۽ رٽائرڊ استادن کي اهو بہ معلوم هوندو نہ آهي تہ سنڌي ٻوليءَ جي مفرد، مرتب، مرڪب ۽ ٻين لفظن جي گهاڙيٽن ۾ ڪهڙو ويا ڪرڻي فرق آهي. انهن اُستادن توڙي ڪن نوجوان ليکڪن جو، سنڌي ويا ڪرڻ جي سلسلي ۾ مطالعو مرحوم مرزا

قليچ بيگ ۽ ديوان ڀيرو مل آڏواڻي جي لکيل ويا ڪرڻ تائين ئي محدود هوندو آهي. انهن بزرگ ويا ڪرڻين جا لکيل اُهي ويا ڪرڻ، هڪ سؤ کن سال پراڻا ۽ اڳ وارن ويا ڪرڻي اصولن تي آڌاريل آهن، جڏهن ته هاڻ، جديد لسانيات جي جديد اصولن جي حاوي ٿيڻ ڪانپوءِ، اُنهن پراڻن ويا ڪرڻن ۾ ڏنل وصفون ۽ جدولون، جديد لسانيات، جي قائم ڪيل اصولن موجب نظرثاني ڪرڻ جي تمام گهڻي ضرورت آهي.

هاڻي ته سنڌي ٻوليءَ جي ويا ڪرڻي مواد جي سلسلي ۾، سنڌ ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، مخدوم طالب المولىٰ، پروفيسر علي نواز جتوئي، سراج الحق ميمڻ، ڊاڪٽر الطاف حسين جوڪئي، ڊاڪٽر فهميده حسين، ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي، ڊاڪٽر شايه پتافيءَ ۽ ڀارت ۾ ڊاڪٽر لڇمڻ خوبچنداڻيءَ، ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، شري جٿرامداس دولترام، ڊاڪٽر ستيش روهڙا، ڊاڪٽر چندر ڏاسواڻيءَ ۽ ڊاڪٽر ڪنيي ليکواڻيءَ کان سواءِ، ڪئناڊا جي مشنرين، جديد لسانيات جي اصول کي آڏو رکي، سنڌي ويا ڪرڻ جي باري ۾، نئين ۽ سڌاريل مواد تي مشتمل ويا ڪرڻي ڪتاب ۽ مقالا لکيا آهن.

مون اهو به ڏٺو آهي ته نصابي ڪتاب لکندڙ کن سڄڻن کي اها به ڄاڻ ڪا نه هوندي آهي ته 'علم صرف' جي اصولن موجب اڳياڙيون ۽ پڇاڙيون، صرف مرتب لفظن جي ٺاهڻ لاءِ، مفرد لفظن جي اڳيان يا پٺيان ملايون ويندون آهن. جيڪڏهن ڪنهن به مرڪب لفظ جي اڳيان يا پٺيان، اهي اڳياڙيون ۽ پڇاڙيون ملايون وئيون ته پوءِ اهو ته مرتب ٿي ويندو. انهيءَ سلسلي ۾، مرحوم سراج الحق ميمڻ، نئين زندگي رسالي ۾، هڪ ڊگهو مضمون به لکيو هو.

مون کي اهو به معلوم آهي ته سنڌ يونيورسٽي، ڪراچي يونيورسٽي، شاهه عبداللطيف يونيورسٽي، خيرپور ۾ قائم ڪيل سنڌي شعبن ۾، ايم – اي ۽ بي- اي(آنرز) جي نصاب ۾ هڪ پيپر 'سنڌي لسانيات ۽ صوتيات' جو به رکيل آهي پر اُن مضمون جي

پڙهائڻ لاءِ، انهن يونيورسٽين جي اُنهن شعبن ۾ ڪو بہ تربيت يافتہ استاد موجود ڪونهي. علم اللسان جهڙي خشڪ ۽ سماجي سائنس جو مضنون خالي ڪتابن ۾ ڇپيل مواد کي پڙهي، شاگردن کي سيکاري نہ سگهبو، پر اُن مضمون جي سکيا لاءِ، يورپ، آمريڪا، جاپان ۽ روس جهڙن ملڪن ۾، جتي جتي 'عام لسانيات ۽ صوتيات' جا ادارا قائم آهن، اُتي پنهنجن فئڪلٽي ميمبرن کي موڪلي، اُتي موجود ماهرن ۽ پروفيسرن کان سکيا ۽ تربيت ڏياري وڃي. اهو بہ ياد رهي تہ هي مضمون، آن لائين بہ سکي نہ سگهبو چاڪاڻ تہ صوتيات جي سکيا لاءِ فونيٽڪ لائبارٽرين ۾ ڪي هفتا تربيت وٺڻي پوندي آهي.

هن ڪتاب جي ٽئين ڇاپي لاءِ مون، مسودي ۾ ڪي بہ واڌارا ڪيا نہ آهن، البتہ سڌارا ضرور ڪيا اٿم، ڇاڪاڻ تہ ٻئي ڇاپي جي ڪمپوز ٿيل مواد جا پروف مون کي موڪليا نہ ويا هئا، پر اٿارٽيءَ جي پبليڪيشن آفيسر پاڻ ڏٺا هئا. انهيءَ ڪري ڇپيل مواد ۾ ٽيڪنيڪل لفظن جي صورتخطيءَ ۾ ڪافي غلطيون رهجي وئيون هيون. انگريزي لفظن جي Spellings ۾ ڪافي غلطيون هيون، انهيءَ ڪري ٽئين ڇاپي لاءِ ڪمپوز ٿيل مواد ۾ مون کي ضرور سڌارا ڪرڻا هئا.

ڪنهن بہ ٻوليءَ جي سکيا لاءِ، علم اللسان جي سکيا تمام ضروري هوندي آهي. اُن سلسلي ۾ هي هڪ نهايت ئي اهم مضمون آهي. سنڌ ۾ هن وقت، هن مضمون جي باري ۾ لکجندڙ ڪتاب صرف 'سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ" طرفان ئي شايع ڪرايا ويندا آهن. انهيءَ ڪري اٿارٽيءَ جي بيورو آف ٽرانسليشن ۽ پبليڪشن جو اهو فرض آهي تہ پنهنجي اشاعت واري مواد ۾، سنڌي ٻوليءَ جي ويا ڪرڻ جي اصولن، ٻوليءَ جي عبارت ۽ سنڌي ٻوليءَ جي بڻ بنياد جي سلسلي ۾، اُنهن ڪتابن ۾ بيان ڪيل مواد تي باقاعدي نظر وجهي، پوءِ اهو مواد، ڇپائيءَ لاءِ پريس کي ڏنو وڃي. هن ڪتاب جي ٻئي ڇاپي جي مهاڳ ۾ مون، اٿارٽيءَ جي بيورو

آف پبليڪيشن جي لاپرواهيءَ طرف پڙهندڙن جو ڌيان ڇڪايو آهي ۽ تفصيل سان، اُن ڪوتاهيءَ جو ذڪر ڪيو اٿم. منهنجو لکيل اهو مهاڳ، اٿارٽيءَ جي چيئرمئن صاحب کان سواءِ، اٿارٽيءَ پبليڪيسن بيورو جي ڊائريڪٽر کي بہ هڪ دفعو ضرور پڙهڻ گهرجي.

آءٌ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي موجوده چيئرمئن، پروفيسر ڊاڪٽر عبدالغفور ميمڻ جو دل جي گهراين سان شڪرگذار آهيان جو هن صاحب، منهنجي هن ڪتاب جي ٽئين ڇاپي جي شايع ڪرڻ جي اجازت ڏيڻ فرمائي. آءٌ سنڌي لئنگئيج اٿارٽيءَ جي بيورو آف ٽرانسليشن اينڊ پبيليڪشن جي ڊائريڪٽر محترم امين محمد لغاري ۽ سندس بيورو ۾ سندس ساٿي ڪارڪنن، خاص ڪري موجوده پبليڪيشن آفيسر خالد آزاد ۽ پروف ريڊر محترمہ نغما ابڙو جو بہ احسانمند آهيان، جن اٿارٽي طرفان منهنجي هن ڪتاب جي ٽئين ڇاپي ۾ دلچسپي ورتي، ساڳي طرح آءٌ محمد رمضان ترڪ جو بہ ممنون آهيان، جو هن صاحب، هن ڪتاب جي ٽئين ڇاپي لاءِ سڄو مواد نئين سر ڪمپوز ڪيو.

پڙهندڙ حضرات کي منهنجي وينتي آهي تہ جيڪڏهن ڪين هن ڇاپي جي مواد ۾ ڪا غلطي يا اوڻائي نظر اچي تہ مهرباني ڪري اُن کان مون کي واقف ڪن.

ڌڻي سائين سڀني تي پنهنجو ڪرم ڪري.

حيدرآباد سنڌ.
23 ڊسمبر، 2016ع

سنڌي زبان جو فدائي
خواجہ غلام علي الانا

سنڌي صوتيات

باب پهريون

صوتيات جو مفهوم ۽ مقصد

1. ’گفتگوءِ واري ٻولي‘ (Spoken Language)، ’آوازن جي تواتر‘ (succession of sounds) مان ٺهي ٿي. اُهي آواز، پنهنجن شاخن سميت، ’ڳالهائڻ جي عضون‘ (organs of speech) جي مدد سان اُچاريا ويندا آهن، ۽ اُهي (متواتر آواز)، ’ڳالهاءِ جي آوازن‘ (speech sounds) ۽ ’آوازن جي ’گهِڪي‘ (glide) مان ٺهندا آهن.

2. ڪنهن بہ ٻوليءَ جي سکڻ لاءِ اول، اُن ٻوليءَ جي ’وياڪرڻ‘ سکڻ يا اُن ٻوليءَ جي لغت مان لفظن جي لڙهين ۽ سنگهرن جي ياد ڪرڻ جي ضرورت نہ آهي، پر سکندڙن لاءِ اِهو ضروري آهي تہ هو پهرين اُن ٻوليءَ جي ڏار ڏار آوازن کي سڃاڻن، جيڪي اُن ٻوليءَ جا مقامي ڳالهائيندڙ اُچاريندا آهن. سکندڙن کي اُهي آواز[1] اِئين ئي اُچارڻ گهرجن جيئن مقامي ماڻهو اُهي آسانيءَ سان سمجهي سگهن.

علم صوتيات (Phonetic Science) اهو علم آهي، جنهن جي مدد سان ’ڳالهائڻ جي آوازن‘ (انفرادي طور ڳالهايل) توڙي ڳالهائڻ جي ٻين جزن جو جائزو وٺي سگهجي ٿو، ۽ جملن ۾ انهن جي ’استعمال‘ (function) ۽ ’تقسيم‘ (distribution) جو مطالعو ڪري سگهجي ٿو.[2] علم صوتيات اهو علم آهي، جنهن جو واسطو ڳالهائڻ جي عضون جي عمل (function) سان آهي[3]. هن علم جي

---

(1) هنن لفظن مان مراد ’ڳالهائڻ جي آوازن‘ (Speech sounds) جي آهي، ۽ نہ ڪہ الف-ب واريءَ پٽيءَ ۾ ڏنل اکرن جي. هن بحث دوران، اسان جو واسطو صورتخطيءَ ۾ ڏنل ڪنهن بہ صورت، حرف يا اکر سان نہ آهي.

(2) Ward, C., 1952. The Phonetics of English, W. Heffer and Sons Ltd., Cambridge: England, P. 32

(3) Hocket, C.F., 1960 A Course in Modern Linguistics, The Macmillan Company, New York: P.63

مدد سان، اهو ڏيکاري يا سيکاري سگهجي ٿو تہ ڪنهن بہ نئين يا خاص آواز جي اُچار ڪرڻ وقت، ڳالهائڻ جي عضون جي بيهڪ (position) ڪهڙي ٿي سگهي ٿي.[1] 'فرٿ'جي بيان موجب:"علم صوتيات، ڳالهائڻ جي آوازن جو علم آهي".[2] هن علم جي مدد سان، هر آواز، ۽ اُن آواز جي 'مخرج' يا 'نقطہ ادا' (point of articulation) جو چڱيءَ طرح جائزو وٺي سگهجي ٿو. هن علم جي وسيلي خبر پوي ٿي تہ ڪهڙن ڪهڙن آوازن جي اُچارڻ لاءِ ڪهڙا ڪهڙا عضوا ڪم اچن ٿا، ۽ انهن جي عمل جو ڍنگ يا طريقو ڪهڙو آهي.

3. صوتيات جو علم، 'صوت' (phone) ۽ 'صوتيہ' (phoneme) جي سمجهاڻي، لفظن ۾ انهن جي عمل ۽ تقسيم، توڙي اُنهن جي جزن (elements) جي تشريح لاءِ مواد مهيا ڪري ٿو. ڪو شخص چاهي پنهنجيءَ زبان ۾ ڪٿي ڪيتري بہ مهارت رکندو هجي، پر صوتيات جو علم اُن ماڻهوءَ جي ڄاڻ ۽ مطالعي ۾ گهڻو اضافو آڻي ٿو، ۽ اُن جي معلومات کي لسانيات جي جديد علم جي مدد سان جديد بڻائي ٿو. مثال طور، صوتيات جي تربيت ۽ مطالعي کان اڳ، ڪو شخص چاهي پنهنجيءَ ٻوليءَ ۾ ڪيتري بہ مهارت ڇو نہ رکندو هجي، پر هو اهو هرگز ٻڌائي نہ سگهندو تہ [س] ۽ [ڀ][3] ۾ ڪهڙو فرق آهي، يا اِهي ٻئي آواز، آوازن جي ڪهڙن گروهن سان واسطو رکن ٿا. اُهو شخص سمجهندو آهي تہ 'ف' ۽ 'ق' جي تحريري صورت، 'ق' تي سواءِ زائد نقطن جي، ساڳي آهي، تنهن ڪري انهن کي سنڌي الف- ب جي پٽيءَ ۾ هڪ ٻئي جي پر ۾ رکڻ کپي، پر دراصل اِهي ٻئي آواز[ف ۽ ق]، ڌار

(1) Bloch, B., and Trager. L.,(1942 Outline of Linguistic Analysis, Linguistic Society of America, Baltimore: PP. 12 and 13

(2) Firth, J.R., (1957.) Papers in Linguistics, 1934-51, Oxford University Press, London: P. 30.

(3) چورس ڏنگين مان مراد آهي 'آواز'.

ڏار آوازن جي گروهن سان واسطو رکن ٿا، ۽ ٻنهي جو مخرج به ڏار ڏار آهي، جڏهن اهڙي معلومات ملي ٿي، تڏهن ئي انهن آوازن جي لکت لاءِ حرفن جي پٽيءَ ۾ به فرق آڻبو آهي. [1]

نہ فقط اهو، پر علم صوتيات جا ڄاڻو ئي ٻڌائي سگهندا تہ 'ڪَڳَ، مَڱَ، ٻُٽَ، ۽ پِٽَ' لفظن ۾، 'وچيان' وينجَنَ[ٺ، ت وغيره] ، مشدد ڇو ٿا ٿين، ۽ 'ڪاٽِ، موٺ، پوُت، ڪينٽو، ايڪو ۽ اوٺَ، وغيره لفظن' ۾ وچ وارا وينجن مشدد ڇو نٿا ٿين؟ اهڙا ٻيا بہ ڪيترائي مسئلا آهن، جن جي علم صوتيات جي ڄاڻ ڪان سواءِ خبر ڪانہ پوندي.

علم صوتيات جي مدد سان نہ فقط مفرد آوازن ۽ انهن جي اُچارن جي خبر پوي ٿي، پر ڌار ڌار لفظن ۾، ڌار ڌار آوازن جي استعمال ۽ اُنهن جي تقسيم جو بہ پتو پوي ٿو، يعني تہ اها خبر پوي ٿي تہ ڪهڙا ڪهڙا آواز، لفظن جي مُنڍ يعني ابتدائي صورت (initial position) ۾ ڪم ايندا آهن، ڪهڙا ڪهڙا آواز، لفظن جي وچينءَ صورت (medial position) ۾، ۽ ڪهڙا ڪهڙا آواز لفظن جي آخري صورت (final position) ۾ ڪم ايندا آهن. مثال طور، اها خبر پوي ٿي تہ [ڱ، نھ، ڻ، ٺھ، ڃ، ڙھ، مھ ۽ لھ] آواز، لفظن جي مُنڍ يعني شروع ۾ ڪم اچي نٿا سگهن.

انهيءَ ڪان سواءِ اها بہ خبر پوي ٿي تہ ڪهڙا ڪهڙا آواز، گڏيل يعني مرڪب صورتن ۾ اُچاري سگهجن ٿا، ۽ ڪهڙا ڪهڙا آواز، گڏي اُچاري نٿا سگهجن. اُن ڪان سواءِ اهو بہ پتو پوي ٿو تہ ڪهڙن ڪهڙن آوازن جو مرڪب اُچار ممڪن نہ آهي. اهڙيءَ طرح صوتيات جي علم مان آوازن، آوازن جي ميلن يا مجموعن (sets of sounds)، لفظن ۾ آوازن جي استعمال ۽ لفظن جي ساخت، سٽاء ۽ رچنا جي خبر پوي ٿي.

(1) ديوناگري اکرن واري پٽي، هن دعويٰ جو دليل آهي. ديوناگريءَ جي پٽيءَ ۾ شامل اکر، صوتياتي نظام موجب، سندن مخرج مطابق ترتيب ڏنل آهن، يعني پٽيءَ ۾ پهرين نرم تارونءَ وارن آوازن جون صورتون (ڪ، ک، گ، گھ ۽ ڱ)، پوءِ سخت تارونءَ وارن آوازن جون صورتون (چ، ڇ، ج، جھ ۽ ڃ)، ۽ اهڙيءَ طرح انهيءَ پٽيءَ ۾ مورڌني. ڏندن وارن ۽ پوءِ ٻن چپن وارن آوازن جون صورتون رکيل آهن.

(4) علم صوتيات جو مقصد:

علم صوتيات گهڻا ئي مقصد تو رکي ، جن مان ڪي هي آهن:

(الف) پرڏيهي ٻوليون (foreign languages) سکڻ– علم صوتيات جو خاص مقصد هيءُ آهي تہ پرڏيهي زبانون سکندڙ، انهن زبانن جي مختلف آوازن جا درست اُچار ڪري سگهن. تجربي مان ثابت ٿيو آهي تہ نقل ڪري اُچار سکڻ جو طريقو ڪامياب ثابت نہ ٿيو آهي، پر علم صوتيات جي مدد سان اُچارن سکڻ مان، چڱا ۽ ڪامياب نتيجا نڪتا آهن. درست اُچار ڪرڻ لاءِ علم صوتيات جي تربيت ضروري آهي. اُن لاءِ هيٺيون ڳالهيون لازمي آهن:

(i) ڪنن ڪي تربيت ڏيڻ (ear training)، (ii) ڳالهائڻ جي عضون جي مشق ڪرڻ، (iii) گڏيل آوازن (clustered sounds) ۽ آوازن جي ميل (sequences of sounds) ۽ ساڳين آوازن جي ميل جي ڊيگهہ (length)، زور (stress) ۽ جهيلار (intonation) جي مدد سان جملن اندر لفظن جا درست اُچار ڪرڻ.

(ب) مادري زبان (mother-tongue) جو مطالعو – ڪن عالمن جو خيال آهي تہ مادري زبان جي اُچارن ۾ يڪسانيت هئڻ گهرجي. اُهي هن راءِ جا آهن تہ اُهي ماڻهو جيڪي معياري لهجي (standard dialect) کان مختلف لهجي ۾ ڳالهائيندا آهن، تن کي بہ همٿايو وڃي تہ هو پنهنجو لهجو سڌارين ۽ قومي سطح ۽ ابلاغ جي ذريعن لاءِ معياري لهجي ۾ ڳالهائين ۽ اُن کي لکن.

هت اهو بحث ڪرڻو نہ آهي تہ اها راءِ ڪيتري قدر درست ۽ وزندار آهي، پر هت فقط ايترو بيان ڪرڻو آهي تہ جيڪڏهن ڪو شخص پنهنجو لهجو بدلائڻ چاهي تہ هو علم صوتيات جي مدد سان ئي ائين ڪري سگهي ٿو. اُن لاءِ ڪيس اهي ئي طريقا اختيار ڪرڻا پوندا، جيڪي پرڏيهي زبانن جي سکڻ لاءِ اختيار ڪيا آهن.

(ت) ڳالهائڻ ۾ عيب (defects in speech) - ڳالهائڻ ۾ عيب ٻن

قسمن جو ٿيندو آهي: هڪڙو عيب اهو هوندو آهي، جيڪو ڳالهائيندڙ ۾ طبعي خاميءَ جي ڪري ٿيندو آهي. ٻئي قسم جو عيب ڪنهن عادت جي ڪري ئي ٿيندو آهي. ٻئي قسم وارا عيب گهڻن ئي ماڻهن ۾ ڏٺا ويا آهن. پنهنجيءَ خاص عادت جي ڪري، ڪي ماڻهو درست اُچار ڪري ئي نه سگهندا آهن. انهن کي گهرجي ته پرڏيهي ماڻهن وانگر، اُنهن آوازن جي اُچار ڪرڻ جي مشق ڪن، جيڪي اُهي درست نموني اُچاري نٿا سگهن. پهرئين قسم واري عيب لاءِ علم صوتيات جي هڪ خاص شاخ ايجاد ڪئي وئي آهي، جنهن کي 'ڳالهائڻ جي ورزش' (Speech therapy) چوندا آهن.

(ث) صورتخطيون (Orthographies) ٺاهڻ- صوتيات جو علم انهن زبانن جي الف - ب ۽ صورتخيون ٺاهڻ ۽ انهن اندر مختلف آوازن لاءِ صورتون مقرر ڪرڻ ۾ به مدد ڪري ٿو، جيڪي لکيون نٿيون وڃن. ڪيترن ئي ماهرن جي ڪوشش سان، آفريڪا جي اڪثر زبانن کي موزون، آسان ۽ ڪارآمد صورتخطيون ٺاهي ڏنيون ويون آهن. انهن ماهرن جون ڪوششون ايتريقدر ته ڪامياب ثابت ٿيون آهن جو اڄ انهن زبانن مان ڪيتريون ئي زبانون، 'صوتياتي صورتخطين' (Phonetic orthographies) جي مدد سان لکيون وڃن ٿيون. صورتخطيءَ/ صورتخطين جي مقرر ٿيڻ ڪري، اُهي ٻوليون هاڻ لکي ۽ پڙهي سگهجن ٿيون.

(ج) صورتخطين جا قسم- علم صوتيات جي مدد سان، اُڏ اکري (short hand)، تار لاءِ الف- ب، ۽ انڌن، گونگن ۽ ٻوڙن لاءِ الف- ب ٺاهي وئي آهي.

(ح) ٻولين جو تقابلي مطالعو (Comparative study of languages) - علم صوتيات جي مدد سان ٻولين جي هڪ ٻئي سان مائٽيءَ (relationship) ۽ هڪ جهڙائيءَ (affinity) تي تحقيق ڪري سگهجي ٿي. ٻولين جي ساڳئي خاندان جي، ٻن ٽن شاخن جي وچ

۾ هڪ جهڙائيءَ ۽ نسبت جي مطالعي جي باري ۾ علم صوتيات ڪافي مدد ڪري سگهي ٿو. علم صوتيات جي مدد سان، ڪنهن به آواز يا لفظ جي ’تاريخي ارتقا‘ (historical evolution) جي خبر پئجي سگهي ٿي.

(خ) لهجن جو مطالعو (Dialectology)- لهجن جو مطالعو به لسانيات جي هڪ اهم شاخ آهي، جنهن لاءِ صوتيات جي علم جي ڄاڻ نهايت ئي ضروري آهي.

(د) ٻولين جي تاريخ (History of Languages)- ٻولين جي تاريخ جي مطالعي لاءِ لازمي آهي ته صوتيات جي علم جي ڄاڻ حاصل ڪجي، ڇاڪاڻ ته ڳالهائڻ جي آوازن جي سٽا ۽ رچنا (structure)، ارتقا (evolution) ۽ تبديل (change) جو صحيح جائزو تڏهن وٺي سگهبو، جڏهن علم صوتيات (Phonetics) ۽ ’علم الاصوات‘ (Phonology) موجب، آوازن جي استعمال ۽ عمل، توڙي ’صوتي قانونن‘ (Phonetic laws) جي ڄاڻ هوندي. هن قسم جو مطالعو ۽ جائزو ڪافي دلچسپ ثابت ٿئي ٿو.

اهڙا ٻيا به انيڪ مثال ملي سگهن ٿا، جيڪي تشريحي لسانيات (Desciptive Linguitics) جي مطالعي لاءِ ڪافي اهميت وارا آهن. ’صوتيات جي تاريخي جائزي‘، ’ادغام‘ (juncture)، ’سَنڌِي‘ (assimilation)، ’تخفيف‘ (آوازن جي ڇانٽي/ elision)، ’صوتياتي تبديل‘ (phonetic change)، ’جهيلار‘ (intonation)، ’پد جي ورهاست‘ (syllabic division)، آواز جي لام‘ (ڊيگهه) ۽ ’ڇوٽائي‘ وغيره جي اڀياس جي مدد سان ٻوليءَ جي تاريخ جي خبر پئجي سگهي ٿي.

حاصل مطلب ته علم صوتيات جو مطالعو ۽ مقصد، نهايت ئي اهم ۽ ضروري آهي. هن علم جي مطالعي کان سواءِ ڪنهن به ٻوليءَ جو صحيح جائزو وٺي نه سگهبو.

باب ٻيو

ڳالهائڻ جا عضوا (Organs of Speech)

ڳالهائڻ جا آواز (speech sounds)، ڳالهائڻ جي عضون جي جسماني تحرڪ (bodily motion) جي مدد سان پيدا ٿين ٿا. انهيءَ تحرڪ کي 'اُچار' (articulation) چئبو آهي.

1_ ڳالهائڻ جي آوازن جي ٺهڻ جو طريقو:

انسان جي ڳالهائڻ واري طريقي کي راڳ جي ڪنهن ساز، جهڙوڪ: بنسريءَ، نڙ يا هارمونيئم وغيره مان پيدا ٿيندڙ آواز جي طريقي سان ڀيٽي سگهجي ٿو. ٻنهي حالتن ۾، آواز کي روڪڻ ۽ اُن جي 'لنگهه' ۾ رڪاوٽ پيدا ڪرڻ سان، آواز ۾ ڌار ڌار خصوصيتون پيدا ڪري سگهبيون آهن. انسان جي گفتار يا ڳالهاءَ ۾ نرم تارونءَ (soft palate) کي هيٺ يا مٿي ڪرڻ، يا هوا جي لنگهڻ وقت اُن جي لنگهه ۾، 'گهُٽَ' يا 'کُلَ' پيدا ڪري، ڌار ڌار خصوصيتن وارا آواز– يعني گهُٽيل، کليل، صاف، گهُٽا، گسٽا، ڏوڪٽا، چوُسٽا ۽ ڦڙڪي وارا – پيدا ڪري سگهجن ٿا. انساني آواز جي تحرڪ ۾ ڦڦڙن جي مدد سان 'زور'، 'داٻ' ۽ 'ڪمزوري' آڻي سگهبي آهي، جڏهن ڦڦڙن مان هوا ڦوڪي، مٿي وات واري ڪوپي ۾ چاڙهبي آهي، تڏهن وات واري ڪوپي ۾، ڌار ڌار 'هنڌن' تي، رنڊڪون وجهڻ سان، يا هوا جو لنگهه، سوڙهو يا ويڪرو ڪرڻ سان، آوازن ۾ ڌار ڌار خصوصيتون پيدا ٿينديون آهن. اهو سڀ ڪجهه بلڪل ائين ٿئي ٿو جيئن ساز وڄائڻ مهل، اُن مان ڌار ڌار، يعني سنها ۽ ٿلها سر ڪڍڻ لاءِ، آڱرين جي مدد سان، يا ڪنهن ٻئي طريقي سان ڪيو ويندو آهي.

ڳالهائڻ جا عضوا

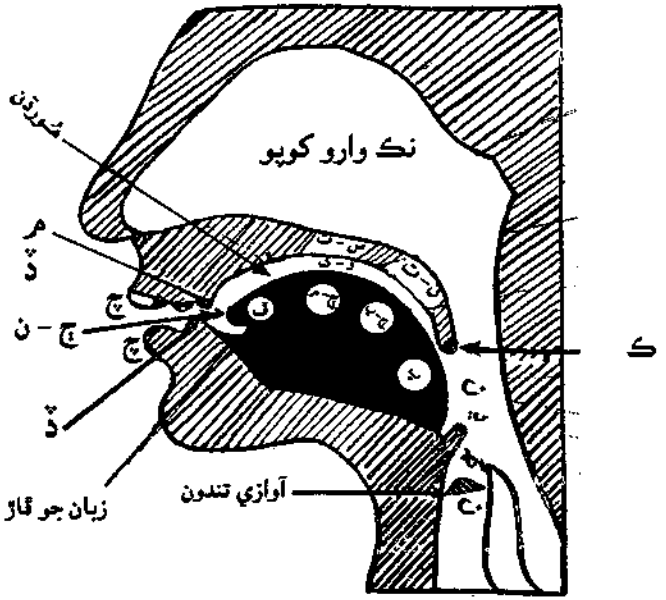

ڇ = چپ (lips) ڦ = ڄڀ جو ڦار (blade of the tongue)

ڏ = ڏند (teeth) ڄ-م = ڄڀَ جو مُهَڙُ (front of tongue)

م = مهار (teeth-ridge/alveolum)

ڄ-پ = ڄڀَ جو پوڇڙ (back of the tongue)

مورڏن = (retroflex) ن = نڙي (pharynx)

س-ت = سخت تارون (hard palate)

ڍ = نڙيءَ جي ڍڪڻي (epiglottis)

ن-ت = نرم تارون (soft plate)

ن-گهہ = نڙگهٽ (larynx)

ڪ = ڪاڪڙو (uvula) پ = ڄڀَ جي پاڙ (root of the tongue)

ڄ-ن = ڄڀ جي نوڪ (tip of the tongue)

و-ڪ = وات وارو ڪوپو (oral cavity)

2_ ڳالهائڻ جا عضوا:

سوال ٿو پيدا ٿئي تہ اهي ڪهڙا ڪهڙا عضوا آهن جيڪي مختلف سنڌي آوازن جي اُچارڻ ۾ ٻهرو وٺن ٿا. هر آواز جي اُچارڻ ۾ 'مخرج' يعني 'نقطہ ادا' (point of articulation) يا 'اُچاريندڙ جزي' (articulator) جي ويهڪ (position) ڪهڙي ٿئي ٿي؟ سامهون ڏنل تصوير ۾، ڳالهائڻ جي ڌار ڌار عضون جا ڌار ڌار نالا ۽ نشان ڏنا ويا آهن، تہ جيئن پڙهندڙ هر هڪ عضوي جي 'ويهڪ' جو اپياس ڪري سگهن، ۽ آوازن جو مطالعو ڪري سگهن.

3_ آوازن جو پڙ:

انساني جسم ۾ آوازن جي پيدا ڪرڻ لاءِ هڪ مقرر 'پڙُ' (tract or region) ٿيندو آهي، جتي ڳالهائڻ جا آواز پيدا ٿي سگهن ٿا. ڪنهن بہ گفتگوءَ ۾ جيڪي بہ عضوا 'عمل' ڪن ٿا تن مان ڪي ٻاهران ئي ڏسڻ ۾ ايندا آهن، پر ڪي بلڪل ڏسي ڪونہ سگهبا آهن. ڳالهائڻ جا جيڪي عضوا ٻاهران ڏسڻ ۾ ايندا آهن، اُهي آهن: چپ ۽ ڏند. البت ڪن آوازن جي اُچارڻ وقت چپ جي نوڪ (tip of the tongue) بہ ٻاهران ڏسڻ ۾ ايندي آهي. ٻيا اهم عضوا جيڪي ٻاهران ڏسڻ ۾ نٿا اچن اُهي 'وات واري ڪوپي' (oral cavity) جي اندر ئي اندر، آوازن جي اُچارڻ ۾ ڪم اچن ٿا. ايڪسريز ڪئميرا(x-rays camera) يا لئرنگوسڪوپ (laryngoscope) جي مدد سان اهي عضوا ڏسي سگهبا آهن.[1]

اهو نهايت ئي ضروري آهي تہ ڪنهن بہ ٻوليءَ جي فني ۽ صوتياتي جوڙ جڪ ۽ سڃاڻ جيءَ اپياس ڪندڙن کي ڳالهائڻ جي

---

(1) صوتيات جي مطالعي ۾ دلچسپي رکندڙن کي گهرجي تہ پنهنجو وات کولي، هٿ جي آرسيءَ جي مدد سان، وات جي اندرئين حصي کي ڏسن. بهترين طريقو هيءُ آهي تہ روشنيءَ کي پٺ ڏيئي بيهجي ۽ آرسي اهڙي طريقي سان جهلجي جو روشني، جو عڪس وات ۾ پوي، ۽ وات جي اندرئين حصي کي روشن ڪري، جيئن جاچيندڙ اندرئين حصي جو پورو جائزو وٺي سگهي.

عضون جي بيهڪ ۽ عمل جي پوري پوري ڄاڻ هئڻ گهرجي. اهو ڄاڻڻ بہ ضروري آهي تہ ڪهڙن ڪهڙن عضون جي ميلاپ يا تحرڪ سان، ڪهڙا ڪهڙا آواز پيدا ٿين ٿا.

صوتياتي تربيت کان سواءِ، ڳالهائڻ جي عضون مان ڪنهن بہ غير ملڪي ٻوليءَ جي آواز جو اُچار ڪري نہ سگهبو. هڪ تربيت يافتہ صوتيات جو ڄاڻو (phonetician) ئي ٻڌائي سگهندو تہ ڪنهن آواز جي اُچارڻ وقت ڪهڙا ڪهڙا عضوا عمل ڪن ٿا، يا ائين ڪٿي چئجي تہ ڪنهن آواز جي اُچار جي حالت ۾ جيڀ توڙي ٻيا عضوا ڪهڙي بيهڪ وٺن ٿا. جيڀ ۽ وات جو ڪهڙو حصو ڇُري پُري ٿو، ۽ ڪهڙو عضوو وات جي ٻئي حصي سان ملي آواز پيدا ڪري ٿو. حاصل مطلب تہ انساني جسم جا اُهي عضوا جيڪي ڳالهائڻ ۾ مدد ڪن ٿا تن مان هڪڙا 'مخرج' (points of articulation) آهن، يعني اُهي 'نقط ادا' يا 'آواز پيدا ڪرڻ جي جاءِ' تي ڪم اچن ٿا، ۽ ٻيا 'اُچاريندڙ' يا 'ادا ڪندڙ' عضوا (articulators) آهن. مخرج' ۽ 'اُچاريندڙ' عضون کي گڏي، 'ڳالهائڻ جا عضوا' چئبو آهي. اهڙيءَ طرح 'وات واري ڪوپي' (Oral cavity) / مهار، مورڙن، سخت تارون، نرم تارون، ۽ ڪاڪڙو–، نڪ واري ڪوپي (nasal cavity) ۽ نڙيءَ (pharynx) کي، مجموعي طور، 'آوازن جو پڙ' چئبو آهي.

مٿي بيان ڪيل 'آوازن جي پڙ' کي، صوتياتي مطالعي جي سهوليت لاءِ هيٺ ڏنل ڳالهائڻ جي عضون ۾ تقسيم ڪجي ٿو: وات جي ڇت (roof of the mouth) ۽ جيڀ (the tongue) [1]

(الف) وات جي ڇت:

صوتياتي مقصد لاءِ، آوازن جي مختلف خصوصيتن جي مطالعي لاءِ وات جي ڇت کي ڇهن مکيہ ڀاڱن ۾ ورهايو ويو آهي:

---

(1) Jones, D., 1960, An`Outlines of English Phonetics, W. Heffer and Sons Ltd., P.14

ڏند (teeth)، مهار (teeth ridge or alveolum)، مورڏن (retroflex)، سخت تارون (hard palate)، نرم تارون (soft palate)، نرم تارونءَ کان ٿورو پونير حصو (post velum or post soft palate) ۽ ڪاڪڙو (uvula) [1]. انهن کان سواءِ چپ، گلو (glottis)، نڙي (pharynx) ۽ نڙ گهٽ (larynx) به ڳالهائڻ جي عضون ۾ شامل آهن.

(ب) چپ:

ماهرن چپ کي صوتيات جي اڀياس لاءِ هيٺين حصن ۾ ورهايو آهي[2]: چپ جا اُهي حصا جيڪي ڌار ڌار آوازن يعني وينجنن ۽ سُرن جي اُچارڻ ۾ مدد ڪن ٿا، اُهي حصا هي آهن[3]:

(i) چپ جي نوڪ يا چوٽي (tip of the tongue)، (ii) ڦار (blade of the tongue)، (iii) مهڙ (front of the tongue)، (iv) پوڇڙ (back of the tongue) ۽ (v)پاڙ (root of the tongue) [4]

---

(1) ڪاڪي ڀيرو مل جي بيان موجب : "ڪنٺ، تارون، ڏند ۽ چپ" ڳالهائڻ جا عضوا آهن. ڏسو: ڀيرومل آڏواڻي: 1926ع، وڏو سنڌي وياڪرڻ، ڀاڱو 2، هندو پريس، ڪراچي: ص 2

مرزا قليچ بيگ جي لکت موجب: "نڙي، تارون، زبان جو پاسو يا چپ، ڏند ۽ چپ ڳالهائڻ جا عضوا آهن" ڏسو: مرزا قليچ بيگ: 1960ع، سنڌي وياڪرڻ، ڀاڱو 3، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد: ص 68.

(2) Jones, D., Op. Cit,. P. 15 And see: Bloch, B & Trager, L. Op. Cit, P. 14 and 15. Also see: Grierson, A. C., 1964, An Introduction to the Pronunciation of English, Edward Arnold (Publisher) Ltd. London: PP. 14 and15. Also see: Ward, T.D.A., 1962, The Phonetics of English, W.Heffer and sons Ltd. London, PP.48 and 49.

(3) ڪنهن به سنڌي ماهر، صوتيات جي بيان ڪندي 'چپ' جي ڀاڱن جو ذڪر نه ڪيو آهي. مرزا صاحب 'زبان جو پاسو يا چپ' ڄاڻايو آهي. ڏسو مرزا قليچ بيگ: سنڌي وياڪرڻ، ڀاڱو 3، ص 68.

(4) سنسڪرت ۾ انهن حصن جا نالا هي ڏنا ويا آهن:

(باقي حاشيو ڏسو: اڳيئين صفحي تي)

4 ـ ڳالهائڻ جي عضون جي بيهڪ:

متي ڳالهائڻ جي عضون جا نالا ڏيئي انهن جو تعارف ڪرايو ويو آهي. هاڻي انهن سڀني عضون جو تفصيلوار ذڪر ڪيو ويندو، جنهن مان خبر پئجي سگهي ٿي تہ انهن عضون جي بيهڪ ڪهڙي آهي ۽ اُن جي مدد سان آواز ڪهڙيءَ ريت ۽ ڪيئن اُچاربا آهن:

(i) ڏند:

سنڌي آوازن جي اُچارڻ ۾، مٿين ڏندن جي چوٽي، آوازن جي مخرج طور ڪم ايندي آهي. جڀ جي نوڪ ۽ هيٺين ڏندن جي ميلاپ سان جيڪي آواز اُچارجن ٿا، اُهي آهن: [ت، ٿ، د ۽ ڌ]. انهن کي ڏندانوان يعني ڏندن وارا آواز (dental sounds) چئبو آهي. عربيءَ جا [ث ۽ ذ] آواز، جڀ جي نوڪ ۽ مٿين ڏندن جي چوٽيءَ جي ميلاپ سان اُچاربا آهن. اهي بہ ڏندانوان آواز آهن. اُهي آواز، سنڌيءَ جي صوتياتي نظام موجب اُچاري نٿا سگهجن، البت ڪي ماڻهو سندن اُچار ۾ عيب سبب، [س] کي [ث] ڪري اُچاريندا آهن.

اهڙيءَ طرح مٿين ڏندن جي چوٽي ۽ هيٺين چپ جي ميلاپ سان جيڪي آواز اُچاربا آهن، اُهي آواز آهن: [ف ۽ و]. انهن کي چپ ۽ ڏندن – ڳاڏئون (labio-dental) آواز چئبو آهي.

(بقايا حاشيو: پوئين صفحي جو)

جڀ جي پاڙ	جِهوَ مول	Jihva-mula= root
جڀ جو وچ	جِهوَ مڌيہ	Jihva-madhya=middle of the tongue
جڀ جي نوڪ	جِهوَ اگرَ	jihva-agra (jihvagra)= tip of the tongue,
نرم تارون	هَنوُ موُل	hanu-mula= velum or soft palate,
سخت تارون	تالوَ	talu=hard palate
ڏند	دنت	danta = teeth
ڏندن جي پاڙ	دنت مول	danta-mula = teeth – root
هيٺيون چپ	ڪرن	karna = lower lip
مٿيون چپ	سٿان	sthana = upper lip

(ii) مهار (Teeth-ridge):

مٿين ڏندن جي پويان، ماس ۽ نسن مان ٺهيل هڪ کهري ۽ سخت چوٽي آهي، جيڪا ڇپ جي نوڪ توڙي ڇپ جي ڦار سان ڇهي سگهبي آهي. اهو حصو به مخرج طور ڪم ايندو آهي. انهيءَ مخرج (اُچار واري هنڌ) يعني مهار ۽ ڇپ جي نوڪ توڙي ڇپ جي ڦار جي ميلاپ سان ڪيترائي آواز اُچاري سگهبا آهن. انهن آوازن کي مهار وارا آواز يا مهاروان آواز (alveolar sounds) چئبو آهي. انهيءَ مخرج وارا سنڌي آواز هي آهن:

ڇپ جي نوڪ ۽ مهار وارا : ن ۽ ر

ڇپ جي ڦار ۽ مهار وارا : س ۽ ز

(iii) سخت تارون (Hard palate):

تارونءَ جا به ڀاڱا آهن: هڪڙي ڀاڱي کي سخت تارون (hard palate) ۽ ٻئي ڀاڱي کي نرم تارون (soft palate)يا (velum) چئبو آهي. سنڌي ڪتابن ۾ عام طور، سخت تارونءَ کي 'تارون' سڏيو اٿن، [1] پر آوازن جي مخرج جي لحاظ سان، علم صوتيات جي جديد ماهرن، تارونءَ کي ٻن حصن ۾ ورهايو آهي، اُهي حصا آهن: 'سخت تارون' (hard palate) ۽ 'نرم تارون' (soft palate or velum).[2] تارونءَ جي انهن ٻنهي ڌار ڌار حصن کي، ڇپ جا ڌار ڌار حصا (سخت تارونءَ کي ڇپ جو مهڙ ۽ نرم تارونءَ کي ڇپ جو پوڇڙ) جيڪي بدني بناوت ۾ هڪ ٻئي جي آمهون سامهون بيٺل آهن، ڪن آوازن جي اُچارن ڪرڻ لاءِ ڇهن ٿا. سخت تارونءَ کي ڇپ جو جيڪو حصو ڇهي ٿو تنهن

---

(1) ڏسو ڀيرومل: حوالو مٿي ڏنل آهي، ص 2 ۽ پڻ ڏسو: مرزا قليچ بيگ، حوالو مٿي آيل، ص 68

(2) Ward, I. D.A., Op. Cit. Also see: Hocket, C.F., 1960 A. Course in Modern Linguistics, The Macmillan Company, New york: p.69. Also see: Grierson, A.C., Op. Cit. P. 13.

کي 'ڄڀ جو مُهڙ' (front of the tongue) چئبو آهي ۽ جيڪو حصو نرم تارونءَ کي ڇهي ٿو تنهن کي ڄڀ جو پوڇڙ (back of the tongue) چئبو آهي. انهن ٻنهي هنڌن تان ڌار ڌار آواز اُچاريا ويندا آهن. سخت تارونءَ وٽ جيڪي آواز اُچاريا ويندا آهن، اُهي هي آهن: [چ، ڇ، ڄ، ج، جهہ، ڃ، ش ۽ ي].

(iv) نرم تارون (Soft palate):

تارونءَ جي سخت حصي کان پوءِ اُن جو نرم حصو شروع ٿئي ٿو. ڪاڪڙي کان اڳيرو، ۽ سخت تارون کان پوءِ، تارونءَ جو جيڪو حصو آهي تنهن کي 'نرم تارون' چئبو آهي. ڄڀ جو پوڇڙ، نرم تارونءَ جي سامهون بيٺل آهي. ٻنهي جي ميلاپ سان جيڪي آواز اُچاريا ويندا آهن، اُهي هي آهن: [ڪ، ک، ڳ، گ، گهہ ۽ ڱ].

نرم تارون چرندڙ پرندڙ مخرج آهي. هن کي هيٺ يا مٿي ڪري سگهبو آهي.[1] نرم تارون جي اها خصوصيت هيٺ ٿيڻ يا مٿي ڪڄڻ، آوازن جي خصوصيت تي وڏو اثر ڪري ٿي.[2] انهيءَ ڪري نرم تارونءَ جي انهيءَ ڪارج هيٺ مٿي ٿيڻ ، کي علم صوتيات ۾ گهڻي اهميت حاصل آهي.

(v) مورڏن (Retroflex):

ڄڀ پنهنجيءَ نوڪ سميت وڪڙ کائي، اُبتي ٿي، سخت تارونءَ ۽ مهار جي پوئين حصي يعني مورڏن (retroflex) کي ڇُهي،

---

(1) Jones, D., Op. Cit., P. 15.

(2) نرم تارونءَ جي مٿي کڄڻ سان نڪ واري ڪوپي جو لنگهہ بند ٿي ويندو آهي، ۽ هوا وات واري ڪوپي مان ٻاهر نڪرندي آهي. اهڙيءَ حالت ۾ اُچاريل آوازن کي 'صاف آواز' چئبو آهي. نرم تارونءَ جي هيٺ ٿيڻ سان نڪ واري ڪوپي جو لنگهہ کلي پوندو آهي، ۽ وات واري ڪوپي جو لنگهہ بند ٿي ويندو آهي. هوا کي نڪ واري ڪوپي مان لنگهڻ لاءِ لنگهہ مليو وڃي. اهڙا آواز جن جي اُچارڻ مهل هوا نڪ مان ٻاهر نڪري تن کي 'نڪوان' يعني 'گُهڻا آواز/ انوناسڪ' (Nasal sounds) چئبو آهي.

ڪي آواز پيدا ڪندي آهي. اهڙن آوازن کي ’موردني آواز‘ چئبو آهي. اُهي آواز هي آهن: [ٽ، ٺ، ڊ، ڍ، ڏ، ڻ، ٺه، ڙ، ڙه، ل ۽ لھ.]

(vi) چپ : (Lips)

چپ، محترڪ يعني چرندڙ پرندڙ عضون ۾ شامل آهن. نڪ واري ڪوپي جي لنگهه بند ٿيڻ سان، ڦڦڙن کان ڏوڪي ايندڙ هوا کي وات واري ڪوپي مان لنگهڻو پوندو آهي. چپن جو ڊول (گول، اڻگول يا پکڙيل)، آوازن جي خصوصيت تي ڪافي اثر وجهي ٿو. چپن کي بلڪل بند ڪري سگهجي ٿو، يا انهن کي گول ڪري سگهجي ٿو، يا پکيڙي سگهجي ٿو. چپن جي چُر پُر واريون اهي خاصيتون يعني سُڪ بند ٿيڻ، گول ٿيڻ، اڻگول ٿيڻ، ويڪري گول وارا هئڻ، سوڙهي گول وارا هئڻ ۽ پکڙجڻ، علم صوتيات ۾ ڪافي اهميت رکن ٿيون. چپن جي ڊول واريءَ ڦير گهير جو، آوازن جي خصوصيتن تي وڏو اثر ٿئي ٿو.

(vii) ڪاڪڙو (Uvula) :

نرم تارونءَ جي پوڇڙ ۾، ’لار‘ وانگر لٽڪندڙ گوشت کي ’ڪاڪڙو‘ چئبو آهي. هيءُ حصو، آرسيءَ جي وسيلي آسانيءَ سان ڏسي سگهبو آهي. هن هنڌ تان ڪوبه سنڌي آواز اُچاري نه سگهبو آهي، البت عربيءَ جي صوتياتي نظام موجب، عربي آوازن جي اُچار ۾ هيءُ حصو مخرج طور ڪم ايندو آهي. اُهي عربي آواز آهن: [ق، خ ۽ غ] . انهن آوازن جو سنڌيءَ جي صوتياتي نظام موجب مخرج، ڪاڪڙو نه آهي، پر سنڌ ۾ اِهي آواز، ڪاڪڙي کان ڪافي اڳيرو ۽ نرم تارونءَ کان ڪجهه پوئتي، اُچاريا آهن، جيئن اڳتي هلي بيان ڪيو ويو آهي.

(viii) نڙي (Pharynx):

ڪاڪڙي کان هيٺ، نڙ گهٽ کان مٿيرو ۽ جيڀ جي پاڙ جي پويان جيڪو ڪوپو آهي (ڏسو صفحي 56 تي ڏنل تصوير)

تنهن کي نڙي چئبو آهي.[1] هن کوپي ۾ به هوا کي روڪي، آواز اُچاريا ويندا آهن. اهڙيءَ حالت ۾ 'ڄڀ جي پاڙ' کي پوئتي، کوپي جي پوئين ديوار طرف ڌڪي، کوپي جي ديوار سان لڳائي آواز اُچاريا آهن. ٻنهي جي وچ ۾ تمام سوڙهي جاءِ يعني هوا جو لنگهه رهجي ويندو آهي، جنهن مان هوا گسندي، لنگهندي آهي. هن مخرج مان فقط عرب ئي عربيءَ جا گسٽا آواز (fricative sounds) ، [ح ۽ ع] ، اُچاري سگهندا آهن، پر ڪو به سنڌي ماڻهو عربيءَ جا اِهي آواز، ساڳيءَ ريت، هن مخرج تان اُچاري نه سگهندو آهي.

(ix) گلو (Glottis) :

گلي ۾ آوازي تندون (vocal cords) ٿين ٿيون. آوازي تندن جي وچ ۾، ٽڪنڊي شڪل جهڙو خال ٿئي ٿو. انهيءَ خال - هوا جي لنگهه لاءِ 'گهٽَ' (space for air to pass) کي گلو يا نڙيءَ جو منهن (glottis) چئبو آهي. هيءُ حصو به مخرج طور ڪم ايندو آهي.

(x) نڙگهٽ(Larynx) :

ڄڀَ جي پاڙ کان هيٺئين حصي کي 'نڙگهٽ' چئبو آهي. هيءُ حصو دراصل هوا جي نليءَ جو مٿيون پاڱو آهي. هن جي منهن وٽ ڄڀ وانگر نهيل هڪ قسم جي ڍڪڻي (epiglottis) ٿيندي آهي، جيڪا ڪنهن به شي جي ڳڙڪائڻ وقت، هوا جي گهٽَ جو منهن بند ڪري ڇڏيندي آهي. 'آوازي تندون' به نڙگهٽ ۾ ئي مقرر هنڌ تي ٿين ٿيون. (ڏسو 43 صفحي تي ڏنل شڪل).

(xi) آوازي تندون (Vocal Cords)[2]

نڙ گهٽ ۾ آواز پيدا ڪندڙ تندون ٿين ٿيون، جن جي

---

(1) Pharynx ۽ Larynx لاءِ محترم ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ سنڌي لفظ، نڙي ۽ نڙگهٽ، تجويز ڪري ڏنا. آءٌ انهيءَ لاءِ ڊاڪٽر تنوير عباسي صاحب جو شڪرگذار آهيان.

(2) آوازي تندن يعني vocal cords لاءِ ڪنهن موزون نالي مقرر ڪرڻ جي ضرورت آهي، خود انگريز ماهر به vocal cords لفظ مان مطمئن نه آهن.

انهن جي بناوت دراصل چپن جهڙي هوندي آهي، ۽ اُنهن جو عمل بہ چپن وانگر آهي. اِهي مشڪن جي مدد سان 'چڪجن' ٿيون ۽ 'ڍريون' ٿين ٿيون. اُهي مشڪن جي وسيلي چڪي، هڪ ٻئي جي بلڪل ايترو تہ نزديڪ آڻي سگهجن ٿيون جو اِهي چپن وانگر هڪ ٻئي سان 'پچي'، هوا جو لنگهہ سُڪَ بند ڪريو ڇڏين. ساڳيءَ طرح مشڪن جي ڍري ٿيڻ سان، اِهي (تندون) هڪ ٻئي کان ايترو تہ پري (چيٽيون) ٿي وڃن ٿيون، جو سندن وچ ۾ هڪ ويڪرو خال ٿيو پوي، جنهن مان هوا آسانيءَ سان لنگهيو وڃي، ۽ لنگهڻ مهل اُن کي ڪا بہ رڪاوٽ نٿي ٿئي. پهرينءَ حالت ۾، هوا مٿي چڙهڻ لاءِ، رنڊڪ واري هنڌ وٽ پهچي، زور ۽ داٻ سان، آوازي تندن کي لرزش (vibration) ۾ آڻي يعني ڦڙڪائي، ڌوڪي لنگهي ويندي آهي. پوئينءَ حالت ۾ آوازي تندن جي وچ ۾ ويڪري لنگهہ هئڻ سبب، هوا کي لنگهڻ لاءِ ڪابہ رڪاوٽ ڪانہ ٿيندي آهي. 'آوازي تندن' جو 'ڦڙڪڻ' يا 'نہ ڦڙڪڻ' علم صوتيات ۾ وڏي اهميت ٿو رکي[1] جيئن اڳتي هلي 'ڳرن' (voiced) ۽ 'هلڪن' (voiceless) آوازن جي بيان مان معلوم ٿيندو.

ڄڀ (Tongue):

جيئن آوازن جي مخرج جي لحاظ کان وات جي ڇت ڌار ڌار ڀاڱن ۾ ورهايل آهي، تيئن ڌار ڌار آوازن جي اُچار جي لحاظ کان 'ڄڀ' بہ ڌار ڌار ڀاڱن ۾ ورهايل آهي. هر هڪ ڀاڱي جو بيان هيٺ موجب آهي.

(1) اُهي آواز جن جي اُچارڻ ۾ آوازي تندون ڦڙڪنديون آهن تن کي ڳرا آواز (voiced sounds) چئبو آهي. اُهي ڳرا آواز آهن:[ب، ٻ، ڀ، م، مهہ، د، ڌ، ڏ، ڊ، ڍ، ڍ، ن، نهہ، ڻ، ڻهہ، ج، ڄ، جهہ، گ، گهہ، ڳ، و، ي ، ڙ، ڙهہ ، ل ۽ لهہ] .
اُهي آواز جن جي اُچارڻ ۾ آوازي تندون ڦڙڪنديون نہ آهن، تن کي هلڪا آواز (voiceless sounds) چئبو آهي، اهڙا آواز آهن: [پ، ڦہ ت، ٿ، ٽہ ٺ، چ، ڇ، ڪ ، ک، س، ش ۽ ه].

See: Jones, D., Op. Cit, P.19

(i) ڄڀ جي نوڪ يا چوٽي (Tip of the Tongue):

ڄڀ جي نوڪ (هن کي چڪڻ جو حواس بہ چئبو آهي) اُچاريندڙ عضوو آهي. هيءَ (نوڪ) مٿين ڏندن جي چوٽيءَ ۽ 'مسهار' سان ڌار ڌار حالتن ۾ ملي، ڌار ڌار آوازن اُچارڻ ۾ مدد ڪندي آهي. هن حصي تان جيڪي آواز اُچاريا ويندا آهن، اُهي آهن [ث ۽ ذ]

(ii) ڦار (blade):

نوڪ کان وٺي پوئتي، ڏيڍ انچ کن وچوٽيءَ واري ڄڀ جي ڊگهي حصي کي، ڄڀ جو ڦار (blade of the tongue) چئبو آهي. هن حصي جي بيهڪ، وات ۾ مهار جي سامهون آهي، ۽ هي حصو مهار سان ملي آواز پيدا ڪندو آهي. اُهي آواز آهن، [س ۽ ز]

(iii) مهڙ (front):

ڦار کان پوئتي، ڄڀ جو اهو حصو جنهن جي بيهڪ سخت تارونءَ جي سامهون آهي، تنهن کي 'ڄڀ جو مهڙ' چئبو آهي. سخت تارون ۽ ڄڀ جي مهڙ جي ميلاپ سان ڪيترائي آواز اُچاري سگهبا آهن: اهڙا آواز آهن [چ، ڇ، ڃ، ج، جه، ڄ، ش ۽ ي]

(iv) پوڇڙ (back of the tongue):

'مهڙ' جي اندرئين ڇيڙي کان وٺي پوئتي پاڙ ڏانهن، پر ڄڀ جي پاڙ کان ڄڀ جو اوريون حصو جيڪو نرم تارونءَ جي سامهون بيٺل آهي، تنهن کي 'ڄڀ جو پوڇڙ' (back of the tongue) چئبو آهي. نرم تارون ۽ پوڇڙ جي ميلاپ سان ڪيترائي آواز اُچاربا آهن: مثلاً: [ڪ، ک، ڳ، گ، گهہ ۽ ڱ].

٦٧

باب ٽيون

آوازن جي اُچارڻ جو ڍنگ (Manner of A rticulation)

هن باب ۾ ڏسڻو آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام موجب ڪهڙا ڪهڙا آواز سنڌي ٻوليءَ ۾ ممڪن آهن، ۽ اُهي ڪهڙيءَ ريت اُچاريا ويندا آهن. ٻين لفظن ۾ هيئن چئبو ته هن باب ۾ مختلف آوازن جي اُچارڻ جو 'ڍنگ' بيان ڪيو ويو آهي. اهڙا آواز سندن مخرجن سميت هيٺ ڏجن ٿا:

(الف) **ٻچپوان يا ٻن چپن وارا (bilabial) آواز:** ٻنهي چپن جي ميلاپ سان جيڪي آواز اُچاربا آهن، تن کي 'ٻچپوان' يا 'ٻن چپن وارا' آواز چئبو آهي. سنڌيءَ جا اهڙا آواز هي آهن: [پ، ڦ، ب، ٻ، ڀ، م ۽ مھ].

(ب) **چپ ۽ ڏندن گاڏوان (labio-dental) آواز:** هيٺئين چپ مٿان، مٿين ڏندن جي چوٽين کي ملائڻ سان جيڪي آواز اُچاربا آهن تن کي 'چپ ۽ ڏندن گاڏوان' آواز چئبو آهي. اهڙا سنڌي آواز آهن: [ف ۽ و] [(1)]

(پ) **ڏنداوان (dental) آواز:** ڄڀ جي نوڪ کي، مٿين ڏندن جي چوٽيءَ سان ملائي، جيڪي آواز اُچاربا آهن تن کي 'ڏنداوان آواز' چئبو آهي. سنڌيءَ ۾ ڏنداوان آواز هي آهن: [ت، ٿ، د ۽ ڌ] [(2)]

---

(1) هي نقطو قابل توجهه آهي ته 'وڻ' لفظ ۾ [و] جو اُچار 'ڄُوا' لفظ واري [و] جي اُچار کان ٻيءَ طرح ٿيندو آهي. 'ڄوا' وارو [و] 'ٻن چپن ۽ تارونءَ گاڏئون' نيم – سر (labiovelar semi-vowel) آهي. اهي ٻئي مختلف آواز آهن. ٻنهي جو مخرج ڌار ڌار آهي ۽ ٻئي آواز ڌار ڌار گروهن سان واسطو رکن ٿا. سنڌي الف – ب جي پٽيءَ ۾ ٻنهي کي هڪ ئي حرف سان لکيو ويندو آهي، پر حقيقت ۾ ٻنهي لاءِ ڌار ڌار حرف هئڻ گهرجن.

(2) عربي زبان جا آواز [ث ۽ ذ] ٻه ساڳيءَ ريت اُچاريا ويندا آهن. جديد عربيءَ ۾ ويڃن واري 'و' مٿان ٽي نقطا ڏئي 'ۋ' لکيو وڃي ٿو، مثلاً: اوۋلتن (avatin) پر اهي آواز سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ ممڪن نه آهن. سنڌي صوتيات ۾ [ث ۽ ذ] جو اُچار [س ۽ ز] ڪيو ويندو آهي.

(ب) مهاروان يا مهارن وارا (alveolar) آواز: چپ جي نوڪ ڪي 'مهارن' سان ملائي جيڪي آواز اُچاربا آهن، تن ڪي 'مهاروان' يا 'مهارن وارا آواز' چئبو آهي. اهڙا سنڌي آواز هي آهن: [ر، ن ۽ نهہ].(1)

(ت) ڦار ۽ مهار گاڏڻون/مهار گاڏڙ (blado-alveolar) آواز: چپ جي ڦار ۽ مهار جي ميلاپ سان، هن مخرج وٽ جيڪي آواز اُچاربا آهن، انهن آوازن جي اُچارڻ مهل چپ جو ڦار مهار سان ملندو آهي، ۽ چپ جي نوڪ، هيٺين ڏندن جي پاڙ ڪان هيٺ، هيٺين مالهين جي چوٽيءَ سان لڳي بيهندي آهي. اهڙا سنڌي آواز هي آهن: [س ۽ ز].

(ٿ) ٺورڏني (retroflex) آواز(2): هنن آوازن جي اُچارڻ لاءِ چپ جي نوڪ (ڦار سميت) وڪڙ ڪائي، مٿي سخت تارونءَ ڏانهن مڙي ٿي. 'موڙ ڪاڏل' چپ جي حصي يعني چپ جي ڦار جي پٺ، مهار ۽ سخت تارونءَ جي وچواري حصي سان لڳي بيهي ٿي. چپ جي اهڙيءَ بيهڪ جي حالت ۾ جيڪي آواز اُچاربا آهن، تن ڪي مورڏني آواز چئبو آهي.(3) اهڙا آواز آهن: [ٽ، ٺ، ڊ، ڍ، ڻ، ڻهہ، ڏ، ل، لهہ، ڙ، ڙهہ].

---

(1) مرزا قليچ بيگ صاحب [ر، ش، ل ۽ ن] کي ڏندن وارا آواز ٿو ڪوٺي، اهو درست نہ آهي. ڏسو: مرزا قليچ بيگ: سنڌي وياڪرڻ ڀاڱو 3، ص 68.

(2) سنڌي ٻوليءَ جي علم صوتيات واريءَ لغت ۾ هي نئون لفظ شامل ڪيو ويو آهي جيڪو سنسڪرت جي لفظ 'مورڌنيہ' تان ورتو ويو آهي. اَئلن (Allen) لکي ٿو:

'The general term for the retroflex series, implied by, both, grammarians and phoneticians is 'murdhanya', an adjective derived from 'murdhan' (head) See: Allen, W.S., 1953, Phonetics of Ancient India, Geoffery Cumberege, Oxford University Press, London : P. 52.

(3) سنڌي ماهرن ، مورڏني آوازن جي اُچارڻ لاءِ چپ جي بيهڪ ۽ اُن جي نوعيت جو بيان درست نہ ڏنو آهي. مثال طور ڊاڪٽر بلوچ صاحب [ڻ] جي اُچار جو طريقو بيان ڪندي لکي ٿو:

"It is pronounced when the front part of the tongue curls round so that the lower side of the blade touches the soft-palate with forward stroke aiming at a nasal sound." See:

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ:1960ع، جامع سنڌي لغات، انگريزيءَ ۾ مقدمو، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد: ص 8

ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب جي بيان موجب چپ جو مهڙ، ڦار ۽ نوڪ سميت، ڪاڪڙي ڏانهن ايتريقدر تہ وڪڙ ڪائي ٿو، [باقي حاشيو اڳئين صفحي تي ڏسو]

(ث) **سخت تارونءَ وارا (palatal) آواز:** مٿي بيان ڪيو ويو آهي تہ ڄڀ جي مهڙ جي بيهڪ، سخت تارونءَ جي سامهون آهي. ڄڀ جو اهو حصو مٿي، سخت تارونءَ ڏانهن کڄي، اُن سان ملي، ڪن آوازن جي اُچارڻ ۾ مدد ڪري ٿو. ڄڀ جي مهڙ ۽ سخت تارونءَ جي اهڙي ميلاپ سان جيڪي وينجن آواز اُچارجن ٿا تن کي 'سخت تارونءَ وارا آواز' چئبو آهي. اُهي آواز آهن: [ڇ، چ، ج،[1] ڄ، جهہ، ڃ، ش ۽ ي].

(ٿ) **نرم تارونءَ وارا (velar) آواز:** ڄڀ جي مهڙ وانگر، 'ڄڀ جو پوڇڙ' بہ، پنهنجي سامهونءَ واري تارونءَ جي حصي يعني نرم تارونءَ ڏانهن مٿي کڄي ٿو، ۽ اُن سان ملي آواز پيدا ڪري ٿو. نرم تارونءَ

[بقايا حاشيو پنئين صفحي جو]

جو ڄڀ جي ڦار(blade) جو پويون حصو، وڃيو نرم تارونءَ (soft-palate) سان لڳي. حقيقت ۾ ڄڀ جو اهڙيءَ طرح مڙڻ، علم بدن جي اصولن موجب ممڪن نہ آهي. مورڌني آوازن جي اُچارڻ جو طريقو ٻين ماهرن بہ بيان ڪيو آهي. مثلاً ائلن لکي ٿو:

"For the murdhanya sounds, contact is made with the tip of the tougue rolled in the murdhan." See: Allen, W.S., Cit., P. 52.

لسانيات جي لغت ۾ مورڌني آوازن جي تشريح هن ريت ڏنل آهي:

"In phonetical terminology, a consonant pronounced with the tip of the tongue turned back torwards the hard-plate."

See: Mario Pei and Frank Gaynor, 1954, Dictionary of Linguistics, Philosophical Library, New York: , PP. 34 and 186

(1) سنڌي ماهرن [ڄ، ج ۽ ڃ] جي اُچار لاءِ ڄڀ جي حصي جي جيڪا بيهڪ مقرر ڪئي آهي سا بہ چندڇاڻ گهري ٿي. مثال طور [ڄ] جي اُچار جو طريقو بيان ڪندي ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکي ٿو:

"It is pronounced when the blade of the tongue is in the same position as in case of [ج], touches the hard - palate a little backward than in case of [ج].

ڏسو: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: جامع سنڌي لغات، انگريزيءَ ۾ مقدمو، ص 8

حقيقت ۾ جيئن مٿي بيان ڪيو ويو آهي تہ [ڇ، چ، ج، ڄ، جهہ، ڃ، ش ۽ ي] جي اُچار لاءِ 'ڄڀ جو مهڙ' مٿي کڄي، سخت تارونءَ سان ملي ٿو، ۽ نہ ڪ ڄڀ جو ڦار'. ڄڀ جي ڦار جو مٿي کڄي، سخت تارونءَ سان ملڻ، سنڌي صوتياتي نظام ۾، ۽ علم بدن جي اصولن موجب ممڪن نہ آهي. انهيءَ ڪان سواءِ اها دعويٰ بہ قابل قبول نہ آهي تہ [ج] جو مخرج ڪو سخت تارونءَ جو پونير حصو آهي. انهن ٻنهي آوازن، يعني [ج ۽ ڄ] جو مخرج ساڳيو يعني سخت تارون آهي.

۽ ڄڀ جي ٻوڇڙ جي ميلاپ سان جيڪي آواز اُچارجن ٿا تن کي نرم تارونءَ وارا آواز(velar sounds) چئبو آهي. اُهي آواز آهن: [ڪ، ک، ڳ، گ، گھ ۽ ڱ] [1]

(ٿ)**نرم تارونءَ کان پوئير (post-velar)**: حصي وارا آواز- سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪي اهڙا آواز بہ آهن جيڪي عربي صوتياتي اثر کان، سنڌيءَ جي صوتياتي نظام ۾ داخل ٿي ويا اهن. 'ڏيهي صوتياتي نظام' (Indigenous phonetic system) ۾، 'نرم تارونءَ کان پوئير' حصو مخرج نہ آهي، پر عربي زبان جي اثر جي ڪري عربي ٻوليءَ جا 'ڪاڪڙي وارا آواز ' (Uvular sounds) [2]سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪاڪڙي کان اڳيرو (pre-uvular) ۽ نرم تارونءَ کان ٿورو پريرو (post velar)، اُچاريا ويندا آهن. مثال طور عربي زبان جي آوازن [ق، خ ۽ غ] جو مخرج، عربي زبان جي صوتياتي نظام موجب 'ڪاڪڙو' (Uvula) آهي[3]، جنهن ڪري عربيءَ جي ماهرن انهن کي 'حلقيہ آواز' (Uvular)سڏيو آهي، پر سنڌي ٻوليءَ ۾ انهن آوازن جو مخرج ڪاڪڙو بلڪل نہ آهي، جيئن اڳ ۾ چيو ويو آهي. ٻنهي زبانن يعني عربي ۽ سنڌيءَ ۾ انهن آوازن جي اُچار ۾ فرق آهي، پر ٻنهي ۾ انهن جي لکيل صورت ساڳي آهي، جيتوڻيڪ بين الاقوامي صوتياتي خاڪي (I.P.A) ۾، تارونءَ ۽ ڪاڪڙي وٽ اُچاريل آوازن جون لکيل صورتون ڌار ڌار ڏنل آهن. [4]

---

(1) مرزا قليچ بيگ انهن آوازن کي کي نڙيءَ وارا آواز سڏيو آهي. مرزا صاحب جي اها دعويٰ درست نہ آهي، ڏسو: مرزا قليچ بيگ: سنڌي وياڪرڻ ، ڀاڱو ٻيون ص68

(2) جمال القرآن نالي ڪتاب ۾ [ق، خ ۽ غ] جو مخرج درست بيان ٿيل نہ آهي. مصنف لکي ٿو تہ: "[ق، خ ۽ غ] جو مخرج نڙيءَ جو اهو حصو آهي جيڪو وات جي طرف وارو آهي." ڏسو: مولانا محمد اشرف: جمال القرآن، ڪراچي، ص 7

اها بہ حقيقت آهي تہ سنڌ ۾ [ق، خ ۽ غ] جو اُچار گھٽا ئي پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو بہ نرم تارونءَ کان پوئتي بہ قائم رکي نہ سگهندا آهن. عام طور پڙهيل ماڻهو بہ گفتگوءَ دوران اڪثر [ق، خ ۽ غ] جي بدران [ڪ، ک ۽ گ] اُچاريندا آهن، البت خبردار رهڻ سان يا ڪنهن اهل علم سان ڳالهائيندي [ق، خ ۽ غ] جو 'اُچار نرم تارونءَ کان پوئير حصي' وٽان اُچاريندا آهن.

(3) مرزا قليچ بيگ: سنڌي وياڪرڻ، ڀاڱو ٻيون

(4) Mitchell, T.F., Teach Yourself Arabic, P. 23

(ب) **ڪاڪڙي وارا آواز:** هنن آوازن جو مٿي نرم تارونءَ وارن آوازن هيٺ ذڪر ڪيو ويو آهي. ڪاڪڙي وٽ هوا جي لنگهه کي سوڙهي ڪرڻ سان، اِهي آواز اُچاري سگهبا آهن. اهڙا آواز آهن: عربيءَ جا [ق، خ ۽ غ]. جرمن ٻوليءَ جو آواز [ر] ڪاڪڙي کي لرزش ۾ آڻي اُچاريو آهي.(1)

(ج) **نڙيءَ وارا (pharyngal) آواز:** 'جڀ جي پاڙ' کي پوئتي هٽائي، نڙيءَ ۾ هوا جي لنگهه ۾، 'سوڙهه' ۽ 'گهُٽَ' ڪرڻ سان، جيڪي آواز اُچارجن ٿا تن کي نڙيءَ وارا آواز چئبو آهي؛ اهڙا آواز آهن: [ح ۽ ع].(2) هن مخرج وٽان ڪو بہ سنڌي آواز اُچاري نٿو سگهجي. جيتوڻيڪ 'ح' ۽ 'ع' حرف، سنڌي الف – ب جي پٽيءَ ۾ شامل آهن، پر جن آوازن جون اِهي لکت ۾ صورتون آهن، اُهي آواز سنڌيءَ جي صوتياتي نظام ۾ شامل نہ آهن. انهن آوازن [ح ۽ ع] جو اُچار سنڌ ۾ [هہ ۽ أ] ڪيو ويندو آهي(3). هت اهو ڄاڻائڻ نهايت ضروري آهي تہ [ع]

(1) See: The Principles of International Phonetic Association, 1949, London: PP. 10 and 12.

(2) جمال القرآن ڪتاب ۾ [ح ۽ ع] جو مخرج درست ڄاڻايل نہ آهي، انهن جو مخرج 'وسط حلق' يعني نڙيءَ جي جي وچ وارو ڀاڱو ڄاڻايو ويو آهي، ڏسو: جمال القرآن، ايضاً، ص 7.

(3) سنڌي الف – ب جي پٽيءَ ۾، 'ح' ۽ 'ع' صورتون قائم رکيون ويون آهن، پر سنڌي صوتياتي نظام ۾ اهي آواز موجود نہ آهن، ۽ نہ ئي وري عربيءَ مان ورتل اُڌارن لفظن ۾ ئي اهي آواز اُچاري سگهجن ٿا. انهن ۾ [ح ۽ ع]، [ح] هلڪو گسٽو ۽ [ع] ڳرو گسٽو آواز آهي. سنڌيءَ جي صوتياتي نظام موجب [ح] جو نعم البدل [هہ] آهي. ڪن ماهرن جو خيال آهي تہ سنڌيءَ ۾. ا (ع) جو اُچار هڪجهڙو آهي، اها دعويٰ درست نہ آهي. [ع] جو ڪو بہ نعم البدل آواز سنڌيءَ ۾ موجود نہ آهي. [ع] جو اُچار، ڏار ڏار لفظن ۾ . اُن (ع) جي پويان ايندڙ 'سُر' تي مدار رکي ٿو، ۽ اُچار ڪرڻ مهل، [ع] بلڪل غائب ٿي ويندو آهي، ۽ پوئين سُر سان اُچار شروع ڪبو آهي؛ مثال طور:

لکيل صورت	اُچار	لکيل صورت	اُچار	لکيل صورت	اُچار
عِلم	اِلم	بَعد	باد	شمعَ	شمَ
عالِم	الِم	تَعلِيمَ	تالِيمَ	نطعَ	نٽَ
عَورتَ	اورتَ				

جو اُچار، آواز کان پوءِ ايندڙ 'سُر' سان شروع ٿيندو آهي، ۽ [ع] کي گم ڪيو ويندو آهي. اهڙيءَ طرح ڪٿي ڪٿي، [ح]، جڏهن لفظ جي وچ ۾ ايندو آهي تڏهن [ح] گم ڪيو ويندو آهي.

(ج) نڙ گهٽ (glottal) وارا آواز: اُهي آواز جيڪي نڙگهٽ ۾، آوازي تندن جي وچواريءَ وٿيءَ (glottis) وٽ، اُچاريا آهن تن کي 'نڙگهٽ وارا آواز' چئبو آهي. مثال طور : [هہ] ، عربي ٻوليءَ ۾ همزو [ء] جو مخرج بہ نڙگهٽ آهي، پر سنڌيءَ ۾ همزو 'ء' حرف جي اهميت عربي صوتياتي نظام واري بلڪل نہ آهي. همزي جي استعمال کي سمجهڻ لاءِ ايندڙن صفحن ۾ هڪ ڌار باب ڏنو ويو آهي.

γ

(1) [ع] جو اچار، اردو توڙي برصغير جي ٻين ٻولين ۾ ساڳي، طرح ڪيو ويندو آهي.

باب چوٿون

سنڌي وينجنن[1] جا قسم ۽ گروهہ

هن کان اڳ مخرج جي لحاظ کان سنڌي ٻوليءَ جي وينجنن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. هن باب ۾ اهو ڄاڻائڻ غير ضروري نہ ٿيندو تہ مختلف آوازن جي اُچارڻ ۾، مخرج جي بيهڪ ۾ جيڪو فرق ٿئي ٿو[2]، اُن جي لحاظ کان، ۽ هوا جي لنگهہ ۾ ڦير ڦار (گُهٽَ ۽ کُلَ يعني ويڪر) آڻي، ماهرن، وينجن آوازن کي، اُن فرق ۽ ڦير ڦار موجب، ڌار ڌار گروهن ۾ ڪٽنبن يعني قسمن ۾ ورهائي، انهن (آوازن جي گروهن) تي الڳ الڳ نالا رکيا آهن. عام طور وينجن آوازن کي هيٺين گروهن ۾ ورهايو ويو آهي:

(**الف**) **ڌوڪڻا يا ڌماڪيدار آواز (plosives)**[3]: هنن وينجن آوازن جي اُچارڻ مهل، مخرج وٽ، هوا جو لنگهہ، ٿوري وقت لاءِ 'سُڪَ بند' ٿي ويندو آهي، ۽ ڦڦڙن کان ڌوڪي ايندڙ هوا، آوازي تندن وٽان لنگهي، مٿي، وات واري ڪوپي ڏانهن ايندي آهي، ۽ وات واري ڪوپي ۾، مخرج وٽ، رڪاوٽ واريءَ جاءِ وٽ رڪجي ويندي آهي. 'هوا جي داٻ' (air compression) جي ڪري، ڳالهائڻ جا عضوا، رڪاوٽ، يا رنڊڪ واري نقطي وٽ اوچتو ئي اوچتو هڪ ٻئي کان ڌار ٿيندا آهن ۽ هوا کي اوچتو لنگهہ ڏيندا آهن. هوا جي زوردار داٻ ۽ مقدار ڪري، ۽ هوا جي گُهٽَ يعني لنگهہ جي اچانڪ کلي وڃڻ ڪري هوا، ڌماڪي

---

(1) هن ڪتاب ۾ حرف صحيح کي 'وينجن'(Consonat) نالو ڏنو ويو آهي ۽ صرف علت لاءِ 'سُر' (Vowel) لفظ ڪم آندو ويو آهي

(2) مخرج جي بيهڪ واري فرق جي وضاحت هن ريت آهي: (i) مخرج يا آواز جي اُچار واريءَ جاءِ جي بيهڪ، (ii) مخرج وٽ، هوا جي لنگهہ جي 'گهٽ' جو ٻڌل يعني گهٽيل، کليل يا بلڪل بند ٿيل. (iii) نرم تارونءَ جي بيهڪ، يعني مٿي کنيل يا هيٺ لٿل.

(3) امريڪي ماهر لسانيات - هنن آوازن کي explosives سڏيو آهي.

(explosion) سان، اُن 'لنگهہ' مان ٻاهر ڌوڪيندي آهي. اهڙا آواز، جن جي اُچارڻ وقت هوا ڌماڪي يا نڪاءُ سان، رنڊڪ واري هنڌ وٽان ٻاهر نڪري، تن کي 'ڌوڪڻا' يا 'ڌماڪيدار آواز' چئبو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام موجب، هيٺين آوازن کي ڌوڪڻا آواز چئبو آهي:[1] [پ، ڦ، ب، ڀ، ت، ٿ، د، ڌ، ٽ، ٺ، ڊ، ڍ، چ، ڇ، ج، جهہ، ڪ، ک، گ ۽ گهہ].

(ب) **چوسڻا (implosives) آواز**[2]: هنن آوازن جي اُچار ڪرڻ لاءِ نڙ- گهٽ کي هيٺ ڪيو ويندو آهي. مخرج وٽ ڌوڪڻن آوازن وانگر هوا جي لنگهہ کي بند ڪيو ويندو آهي. رڪاوٽ واري جاءِ ۽ نڙگهٽ جي وچ

(1) ڪن ماهرن جي خيال موجب [چ ۽ ج] ڌوڪڻا آواز نہ، پر بندشي – گسڻا (affricate) آواز آهن. هنن جو رايو آهي تہ اهي آواز، 'روڪيل آواز' (unreleased) جي اُچار سان شروع ٿين ٿا، پر مخرج وٽ ڳالهائڻ جا عضوا 'هم مخرج روان' (هم مخرج مان مراد اها آهي تہ بندشي آواز ۽ اُن جي هڪدم پويان ايندڙ آواز) ، ساڳئي مخرج وٽ اُچارجي، يعني ٻئي آواز ساڳئي وقت، هڪ ئي مخرج وٽ اُچارجن. انگريزيءَ ۾ اُن کي homorgramic چئبو آهي. حقيقت ۾ تجربي مان ثابت ٿيو آهي تہ سنڌي ٻوليءَ جي [چ] ۽ [ج] جي اُچارڻ مهل، ڳالهائڻ جا عضوا، مخرج وٽ ڌوڪڻن آوازن وانگر هڪ ٻئي کان هڪدم ڌار ٿين ٿا ۽ نہ ڪ آهستي آهستي، جيئن بندشي– گسڻن (affricates) آوازن جي اُچار ۾ ٿيندو آهي. بندشي گسڻن آوازن جي حالت ۾ مخرج وٽ ڳالهائڻ جا عضوا رڪجي ويندا آهن، ۽ کلندا تڏهن آهن جڏهن پويان ڪو ٻيو آواز اُچاربو آهي. [چ ۽ ج] جي اُچار ۾ ائين نٿو ٿئي، تنهن ڪري انهن کي 'ڌوڪڻا آواز' ئي سمجهڻ درست آهي.

(2) ڊاڪٽر بلوچ صاحب، [ٻ ۽ ڳ] کي plosives (ڌوڪڻا) آواز ٿو سڏي، پر [ڄ] کي affricate (بندشي - گسڻو) ٿو سڏي ؛ ڏسو: نبي بخش خان بلوچ ڊاڪٽر، جامع سنڌي لغات، ص8، حقيقت ۾ [ٻ، ڏ، ڄ ۽ ڳ] هڪڙي ئي گروهہ وارا، يعني 'چوسڻا وينجن' آهن، فقط سندن مخرج الڳ الڳ آهن. انهيءَ ڪري [ڄ] کي ڌار گروهہ هيٺ ڄاڻائڻ درست نہ آهي.

سنڌي ماهرن جي راءِ موجب، مٿيان چارئي آواز [ٻ، ڏ، ڄ ۽ ڳ] نج سنڌي آواز آهن ۽ سنڌي ٻوليءَ کان سواءِ ٻيءَ ڪنهن بہ ٻوليءَ ۾ اهي آواز اُچاربا نہ آهن، پر هندو- پاڪ جي مختلف زبانن جي صوتياتي نظام تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿو ٿئي تہ اهي چوسڻا آواز سنڌيءَ کان سواءِ، هندو- پاڪ جي ٻولين جهڙوڪ: سرائڪي، گجراتيءَ راجستانيءَ، آفريڪا جي سُوَهلي ٻوليءَ ۽ ويٽناميءَ ۾ بہ ملن ٿا. مثال طور هر هڪ آواز جو وچور سنڌيءَ سميت هيٺ ڏجي ٿو:

[باقي حاشيو اڳين صفحي تي ڏسو]

۾ هوا جي نہ هئڻ سبب، خال رهجي ويندو آهي. انهن آوازن جي اُچار لاءِ هوا ٻاهران چُوسي اندر نڙ- گهٽ ۾ تيل خال ۾ آندي ويندي آهي. مخرج وٽ، ڳالهائڻ جا عضوا، هوا کي ٻاهران کان اندر چوسي، کلي ٿا پون. اهڙيءَ حالت ۾ جيڪي آواز اُچارجن ٿا، تن کي چوسٽا آواز چئبو آهي. اِهي آواز آهن: [ٻ، ڏ، ڄ ۽ ڳ] .

(ب) **نڪوان يا گُهٽا وينجن (nasal consonants)**: سنڌي صوتياتي نظام جي روشنيءَ ۾ جڏهن 'گهٽن آوازن' (nasal sounds) تي بحث ڪبو تڏهن 'گهٽن آوازن' ۾ نہ فقط 'گهٽا وينجن' شامل ڪبا، پر 'گهٽا سر' بہ انهيءَ 'سري' هيٺ آڻبا، ڇاڪاڻ تہ وينجنن وانگر 'سُر' بہ 'صاف' (يعني گهٽائڻ واري خاصيت کان سواءِ) ۽ 'گهٽا' ٿين ٿا. انهيءَ ڪري گهٽن آوازن ۾ گهٽا وينجن ۽ گهٽا سر ٻئي شامل ڪبا.

هن باب ۾ فقط گهٽن وينجنن جو ذڪر ڪبو. گهٽن سرن تي اڳتي هلي ذڪر ڪيو ويو.

گُهٽن وينجنن جي اُچارڻ لاءِ نرم تارون هيٺ لاٿو ويندو آهي، انهيءَ ڪري نڪ واري ڪوڙي جو لنگهہ کلي پوندو آهي، ۽ وات واري ڪوڙيءَ ۾ هوا جو لنگهہ اڳي ئي بند ڪيو ويندو آهي، پر اُچار ڪرڻ مهل هوا، نڪ ۽ وات مان لنگهندي آهي. اُهي آواز جن جي اُچارڻ ۾ هوا نڪ مان نڪري، تن کي 'گهٽا آواز' چئبو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ اهڙا آواز آهن: [م، مهہ،

[باقي حاشيو پنئين صفحي جو]

[ٻ] - سنڌي ٻوليءَ (ڪڇيءَ، ميمڻي ۽ لاسيءَ سميت)، ملتاني، سرائيڪي، لڏنوي، گجراتي (مغربي)، راجستاني (ميواڙي، جيلسميريءَ ۽ مارواڙي)، سوهلي (Swahili) ۽ سنهليز (سلون جي ٻولي) ۾ ڳالهايا ويندا آهن.

[ڏ] - سنڌي، سرائيڪي، ملتاني، گجراتي (مغربي) ۽ ويٽناميءَ ۾ ڳالهايو ويندو آهي.

[ڄ] - ويٽناميءَ کان سواءِ مٿي ڄاڻايل ٻيون ساڳيون ٻوليون.

[ڳ] - مٿي ڄاڻايل ساڳيون ٻوليون.

ن، نھ، ڻ، ٺھ، ڃ ۽ ڳ].[1]

(ب) **بندشي - گسٽا (affricates) آواز :** جڏهن ڳالهائڻ جا عضوا، مخرج وٽ، هڪ ٻئي کان آهستي آهستي ڌار ٿيندا آهن تڏهن آواز جي 'رڪاوٽ' (occlusion) ۽ مڪمل 'ڇوٽڪاري'، (release) جي درميان واري بيهڪ دوران، ٿوري وقت لاءِ سوڙهه (constriction) پيدا ٿئي ٿي. انهيءَ ڪري هوا جو لنگهه آهستي آهستي کلي ٿو. رڪيل هوا، سوڙهي لنگهه مان لنگهڻ مهل، 'ڌوڪٽي آواز' سان گڏوگڏ ساڳئي مخرج وٽ،

---

(1) سنڌي ماهرن انهن مان نه فقط ڪن آوازن يعني [ڻ ۽ ڃ] جو مخرج غلط بيان ڪيو آهي پر انهن کي هڪ نه، بلڪ ڌار ڌار گروهن ۾ شامل ڪري بيان ڪيو اٿن. مثال طور اُنهن ماهرن، [ڻ] جي اُچار جو طريقو درست بيان نه ڪيو اٿن، ڏسو: نبي بخش خان بلوچ ڊاڪٽر: جامع سنڌي لغات، حوالو مٿي ڏنل آهي، ص 8

ڊاڪٽر بلوچ صاحب [ڻ] کي palato - nasal plosive ، يعني "سخت تارونءَ وارو گهڻو ڌڪڻو وينجن" سڏيو آهي. [ڻ] جي مخرج جي باري ۾ اڳ ۾ وضاحت سان سمجهائي ڏني وئي آهي. هن باب ۾ البت ايترو لکڻ ضروري آهي ته صوتيات جي ڪتابن ۾ nasal plosive نالي آوازن جو ڪوبه گروهه نٿو ملي. دراصل گُهڻا وينجن (nasal consonants) ۽ ڌوڪٽا وينجن (plosive consonants) آوازن جا ٻه ڌار ڌار قسم ۽ گروهه آهن. اهي ٻئي نرم تارونءَ جي هيٺ لهڻ يا مٿي کڄڻ واري خصوصيت تي مدار رکن ٿا، جيئن اڳ ۾ چيو ويو آهي.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب [ڃ] کي nasal affricate سڏيو آهي. هن نالي سان به علم صوتيات ۾ سنڌي آوازن جو ڪوبه گروهه نه آهي. مٿي بيان ڪيو ويو آهي ته [ڻ ۽ ڃ] ٻئي گهڻن وينجنن جي گروهه جا 'ڀاتي' آهن، تنهن ڪري انهن ٻنهي وينجنن کي گهڻن وينجنن جي گروهه ۾ ئي شامل ڪرڻ گهرجي.

محترم ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي صاحب جو ورتل جائزو به چنبڙاڻ گهري ٿو. هن صاحب لکيو آهي ته 'ن' جو تلفظ ٽن نمونن سان ڪيو ويندو آهي: پهريون 'سالم يا سچي اُچار وارو'، ٻيو 'اڌ اُچار وارو' ۽ ٽيون 'غنه يا نڪ جي اُچار وارو'؛ مثلاً 'رنجن' لفظ جو پهريون 'ن' غنه ۽ پويون 'ن' سچي اُچار وارو آهي. 'ڪنيا' لفظ ۾ 'ن' ساڪن آهي، جنهن ڪري 'ن' جو اڌ اُچار ٿيندو. مطلب ته اعراب (زير، زبر ۽ پيش) ته سالم اُچار، سڪون ته اڌ اُچار ، ۽ خالي 'ن' مٿان ڪابه اعراب نه، ته غنه يا نڪ وارو اُچار ٿيندو' — ڏسو: عبدالڪريم سنديلو: 1955ع. تحقيق لغات سنڌي، لاڙڪاڻو سنڌ، ص 15

[باقي حاشيو اڳيئين صفحي تي ڏسو]

هم مخرج (homorgamic) گسٹو آواز پيدا ڪري ٿي. اهڙن آوازن کي بندشي-گسٹا آواز (affricatives) چئبو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ اهڙا آواز آهن: [ٽر] ۽ [ڊر]. اِهي آواز ، سنڌي ٻوليءَ جي فقط اُترادي ۽ ڪڇي لهجن ۾ ٿي استعمال ٿين ٿا، پر اهي آواز صوتيم طور ڪم نہ ايندا آهن: مثلاً:

ڪڇي لهجو	اُترادي لهجو	معياري لهجو
--	پَٽر	پَٽِ
پتر	پُٽر	پُٽ
چندر	چَندر	چَنڊ

[باقي حاشيو پٺئين صفحي جو]

حقيقت ۾، صوتياتي اصولن موجب، ڪنهن بہ وينجن کي 'سالم يا اڌ' وينجن ڪوٺي نٿو سگهجي. 'رَنجن'، لفظ ۾، آخري [ن] ۽ 'ڪنيا' لفظ جي، /نيہ/(nya) آواز ۾، [ن] ۽ [ي] مرڪب آوازن جو پهريون جز [ن]، ٻئي گُهٽا وينجن (nasal consonants) آهن. انهن ۾ 'سالم' يا 'اڌ' وينجن جي هئڻ جو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي، پر انهن وينجنن جي بيان ڪرڻ لاءِ هيئن چئبو تہ: پهريون آواز 'متحرڪ' (having vowel after it) ۽ پويون 'غير متحرڪ يا ساڪن، (vowelless) آهي. سنڌيلو صاحب پوئين [ن] يعني 'ڪنيا' لفظ واري [ن] کي ساڪن 'ن' ٿو ڪوٺي. ساڪن 'ن' کي اڌ اُچار وارو 'ن' 'ڪيئن' ۽ 'چو' چئبو، تنهن لاءِ ڪوبہ جواز ڏنل نہ آهي. حقيقت هيئن آهي تہ 'رنجن' لفظ ۾ پويون [ن]، انفرادي طور ڪم آيل آهي، ۽ اُن ڪان پوءِ سُر اُچارجي ٿو، پر ڪنيا لفظ ۾ ڪم آندل [ن]، مرڪب آواز [نيہ] جو پهريون جز آهي ۽ ساڪن آهي. اهي ٻئي آواز يعني رنجن لفظ وارو پويون [ن] ۽ ڪنيا لفظ ۾ آيل [ن] سالم آهن، البت ٻنهي جي استعمال ۽ ڪارج ۾ فرق آهي.

اهڙيءَ طرح 'رنجن' لفظ ۾ [ر] ڪان پوءِ آيل 'ن'، وينجن نہ آهي پر هن جاءِ تي حرف 'ن'، گهڻي سُر [اَن] جي، گهڻي خاصيت کي لکيل صورت ۾ نمايان ڪرڻ لاءِ، لکيل نشاني يا علامت آهي. انهيءَ هنڌ، 'ن' حرف گهڻو نہ آهي، پر 'سر گهڻو' آهي، جنهن جي گهڻائڻ کي لکت ۾ نمايان ڪرڻ لاءِ، 'ن' حرف ان سُر جي پٺيان ڏيئي ڄاڻائبو آهي تہ هن ڪان اڳ وارو سُر گهڻو آهي. گهڻي سر ۽ ان جي گهڻائڻ کي نمايان ڪرڻ لاءِ ڪم آندل 'ن' لاءِ ڏسو: اڳتي باب ڏهون.

ڪن صاحبن جي راءِ موجب [ڙ] ۽ [ڻ] ساڳئي گروهہ وارا آواز آهن. هنن جي خيال موجب:[ڻ] ڪنهن قديم دور ۾ [ن] ۽ [ڙ] جي مرڪب مان نهيل آهي. هنن جي راءِ موجب اسان وٽ 'ڻ' ۽ 'ڙ' متبادل ۽ متنڌڙ اُچار آهن.

[ٽر] ۽ [ڊر] آواز اُترادي ۽ ڪڇي لهجن ۾ اُچاريا ويندا آهن، پر انهن لهجن ۾ به انهن جو ڪارج صوتيه وارو نه آهي. ڊاڪٽر سنديلي صاحب جو خيال آهي ته 'ٽر ۽ ڊر' مرڪب آواز آهن، ۽ تاريخي لسانيات جي لحاظ کان سنسڪرت جي مرڪب آوازن [تر ۽ در] جون بدليل صورتون آهن، پر اها دعويٰ به قبول ڪرڻ جهڙي نه آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ اُنهن جو اُچار مرڪب آوازن جهڙو نه بلڪ بندشي - گسڻ آوازن جهڙو آهي.

(ت) **پاسيرا (lateral) آواز**: هنن آوازن جي اُچارڻ مهل، ڄڀ جي ٻيهڪ، مورڌني آوازن جهڙي ٿيندي آهي. ڄڀ جي ڦار جي پٺ، مهار کان ٿورو پوئتي، وات جي ڇت سان (ڪن ماڻهن جي اُچار جي حالت ۾ ڦار، مهار سان) ملي، هوا جو لنگهه بند ڪندي آهي ۽ نرم تارون، متي ڪجهي بيهي ٿو. آواز جي اُچارڻ لاءِ ڄڀ جي

[باقي حاشيو پٺئين صفحي جو]

حقيقت ۾، جيئن اڳ ۾ بيان ڪيو آهي ته [ڙ] ۽ [ڻ] جو مخرج ساڳيو آهي، پر اهي ٻئي ڌار ڌار گروهن وارا آواز آهن. [ڻ] گهڻو مورڌني آواز آهي ۽ [ڙ] ڦڙڪيدار مورڌني آواز آهي. ٻئي الڳ الڳ صوتيه جي حيثيت رکن ٿا. لفظ جي ساخت ۾ ٻنهي جي تبديل (مٽ سٽ)، لفظ جي معنيٰ ۾ فرق آڻي ٿي ؛ مثال طور:

/ڙ/صوتيه	/ڻ/صوتيه
وَڙان	وَڻان
راڙون	راڻو

انهن ٻنهي لفظن جي اُچار ڪرڻ مهل، ٻنهي صوتين ۾ فرق محسوس ڪري سگهجي ٿو.

سنڌي ٻوليءَ جا ماهر سمجهن ٿا ته [ڻ، ڄ ۽ ڳ] سنڌيءَ کان سواءِ ٻيءَ ڪنهن به ٻوليءَ ۾ اُچاريا نٿا وڃن پر اهي آواز، لفظن جي وچ ۾ سنڌي ٻوليءَ کان سواءِ هيٺين ٻولين ۾ به عام آهن.

[ڻ] = هنديءَ (پوربيءَ سميت)، سرائيڪي، مرهٽي، نيپالي، راجستاني، گجراتي ۽ سٽيبش.

[ڄ] = هندي، اردو، گجراتي، سرائيڪي، لٿياني، فرينچ، جديد اطالوي، هسپانوي، ڪمبوجيئن، ٿائي، ملائي ۽ ويٽنامي.

[ڳ] = هندي، اردو، مرهٽي، بنگالي، گجراتي، سرائيڪي، راجستاني، نيپالي، انگريزي، هسپانوي، جرمن ۽ چيني.

هڪڙي پاسي يا ٻنهي پاسن کان هوا جي لنگهڻ لاءِ خال يا خالي لنگهه رهيل هوندو آهي. هوا ڦڦڙن کان ڌوڪيندي، مٿي ايندي آهي، ۽ نرم تارونءَ جي مٿي هئڻ ڪري، وات واري ڪوپي مان، ڄڀ جي پاسن کان رهيل خالي لنگهه مان لنگهي، وات مان ٻاهر نڪرندي آهي. اهڙن آوازن کي 'پاسيرا آواز' چئبو آهي. سنڌيءَ ۾ اهڙا آواز آهن: [ل ۽ لھ].

(ٺ) **ڦرٽا يا لرزش وارا (rolled) آواز**: هنن آوازن جي اُچارڻ مهل ، ڄڀ جي نوڪ، مهار سان لڳي، هڪ کان وڌيڪ ڀيرا لرزش (taps) ڪندي آهي. ڦڦڙن کان ايندڙ هوا، نرم تارونءَ جي مٿي هئڻ ڪري، جڏهن وات واري ڪوپي مان لنگهندي آهي، تڏهن آواز جي اُچارڻ لاءِ، ڄڀ جي لرزش ۾ اچڻ سبب، هوا ۾ ٻه لرزش پيدا ٿيندي آهي، ۽ لرزش وارو يعني 'ڦرٽو آواز' ٻڌڻ ۾ ايندو آهي. سنڌيءَ ۾ اهڙو آواز آهي: [ر].[1]

(ڏ) **ڦڙڪڻا (flapped) آواز** : هنن آوازن جي اُچارڻ مهل ڄڀ، مورڌني آوازن جهڙي بيهڪ وٺندي آهي، ۽ مخرج (مهار کان ڪجهه پريرو ۽ سخت تارونءَ کان اڳيرو) سان لڳي، هڪ ڀيرو ڦڙڪي، اڳتي، هيٺين ڏندن جي پاڙ وٽ اچي، ڏڪ هڻندي آهي. ڄڀ جي نوڪ جي پٺ ۽ مخرج جو ميلاپ، اک - ڇنڀ لاءِ ٿيندو آهي. وات مان هوا جي گذرڻ وقت ، ڄڀ جي هڪ دفعي ڦڙڪي (ڦڙڪڻ) سبب، 'ڦڙڪڻو آواز' پيدا ٿيندو آهي. سنڌيءَ ۾ ڦڙڪڻا آواز آهن: [ڙ ۽ ڙھ].[2]

---

(1) سنڌي هندو ۽ حيدرآباد توڙي اُتر سنڌ جا ڪيترائي سنڌي مسلمان، [ر] کي [ڙ] ڪري اُچاريندا آهن. [ر] کي [ڙ] ڪري اُچارڻ جي باري ۾ اڳتي 'ڦڙڪڻن آوازن' (flapped sounds)" هيٺ وڌيڪ تفصيل ڏنو ويو آهي.

(2) سنڌيءَ ۾ ڦڙڪڻي آواز جا ٻه قسم آهن ۽ ٻنهي جا مخرج ٻه ڌار ڌار آهن. هڪڙو مورڌني ڦڙڪڻو آواز آهي ۽ ٻيو مهار وارو ڦڙڪڻو آواز. سنڌي هندو توڙي حيدرآباد ۽ اُتر سنڌ جا ڪي سنڌي مسلمان، مهار واري لرزشدار يا ڦرٽي آواز [ر] کي، مهار وارو ڦڙڪڻو آواز ڪري اُچاريندا آهن، ۽ مورڌني [ڙ] کي [ر] يعني مهار
[باقي حاشيو اڳئين صفحي تي ڏسو]

(ٺ) **گسٽا (fricatives) وينجن آواز** - هن گروهه وارن وينجن آوازن جي اُچارڻ لاءِ ڳالهائڻ جا عضوا، مخرج وٽ، هڪ ٻئي جي ايترو تہ نزديڪ لڳي بيهن ٿا جو، هوا جي لنگهہ ۾، گُهٽَ (سوڙهہ) ٿيو پوي. ڦڦڙن کان ايندڙ هوا، انهيءَ گهٽيل ۽ سوڙهي لنگهہ مان لنگهڻ ڪري، مخرج وٽ، ڳالهائڻ جي عضون سان گسندي ۽ گهڪو (friction) ڪندي، ٻاهر نڪرندي آهي. نرم تارون متي ڪنيل رهندو آهي. اهڙيءَ حالت ۾ جيڪي آواز اُچاربا آهن تن کي 'گسٽا آواز'، چئبو آهي. سنڌي ۾ اهڙا آواز آهن : [ف، و، س، ز، ش، خ، غ ۽ هہ].

(ٿ) **بنا گهڪي وارا روان (frictionless continuants) آواز :** هنن آوازن جي اُچارڻ لاءِ، ڳالهائڻ جي عضون جي بيهڪ، 'گسٽن آوازن' جهڙي هوندي آهي. اُچار ڪرڻ مهل هوا جي بلڪل معمولي زور ڪري، گهڪو ڪونہ ٿيندو آهي. سنڌيءَ ۾ هيءَ وينجن ڏار صوتيہ طور ڪم نہ ايندو آهي. برصغير جي ٻين ٻولين (هندي وغيره) ۾، [v] - چپ ۽ ڏندن گاڏئون ڳرو گسٽو وينجن - جي بدران [u] اُچاريندا آهن. سنڌي الف- ب جي پٽيءَ ۾ بہ هن آواز لاءِ ڪو بہ حرف مقرر ٿيل نہ آهي.[1] مثلاً:

[باقي حاشيو پنئين صفحي جو]

وارو ڦرٽو آواز ڪري اُچاريندا آهن. مهار واري ڦڙڪٽي آواز ۽ موردني ڦڙڪٽي آوازن لاءِ بين الاقوامي صوتياتي چارٽ ۾ ڌار ڌار اکر مقرر ٿيل آهن، پر سنڌي الف - ب جي پٽيءَ ۾ ٻئي آواز هڪڙي ئي اکر [ڙ] سان لکبا آهن. حالانڪ ٻنهي جو مخرج ڌار ڌار آهي پر ٻئي هڪ ئي صوتيہ طور ڪم اچن ٿا، تنهن ڪري مهار واري [ڙ] کي، موردني [ڙ] جي 'صوتيہ پيچي' (allophone) چئي سگهجي ٿو.

(1) بين الاقوامي صوتياتي چارٽ ۾ انهن آوازن لاءِ هيٺيان اکر مقرر ٿيل آهن:

	سنڌي حرف	بين الاقوامي
چپ ۽ ڏندن گاڏئون گسٽو آواز	و	v
ٻن چپن ۽ نرم تارونءَ وارو نيم - سر	و	w
ٻن چپن وارو بنا گهڪي روان	-	u

v [و] = چپ ۽ ڏندن گاڏئون، ڳرو گسٽو وينجن، جيئن /وڻ/ ۽ /واڍو/ ۾ ابتدائي [و].

w [و] = ٻن چپن ۽ نرم تارونءَ وارو نيم - سر، جيئن /جوا/، /توا/ ۽ /سواگت/ ۾ وچيون [و].

[و] ٻن چپن وارو ٻنا گھڪي وارو روان، جيئن [v].

(ج) **نيم - سر (semi-vowels)** [1] - نيم سُر، ڳري گسٽي آواز (voiced gliding sound) کي چئبو آهي، جنهن جي اُچارڻ لاءِ ڳالهائڻ جا عضوا هڪڙي 'سُر' جي اُچار کان شروع ٿين ٿا، ۽ يڪدم ٻئي ساڳئي يا وڌيڪ اوچائيءَ (prominence) واري 'سُر' ڏانهن مڙن ٿا. هڪ سر کان، ٻئي سر ڏانهن اُچار لاءِ چپ جي جلدي مڙڻ (موڙ) ڪري، وچان ئي هڪ نئون 'گسڪٽو آواز' (gliding sound) پيدا ٿئي ٿو. اهڙن آوازن کي 'نيم سر' چئبو آهي. سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام موجب نيم سر هي آهن : [و] ۽ [ي].[2]

[و] جي اُچار لاءِ ڳالهائڻ جا عضوا، [اَ، او يا اُو] سُر کان شروع ٿين ٿا، ۽ رڪجڻ کان سواءِ، يڪدم ٻئي سُر [اَ يا آ] ڏانهن مڙن ٿا. ڳالهائڻ جي عضون جي جلدي مڙڻ ڪري، ڳالهائڻ جي عضون ۾ گهڪو پيدا ٿئي ٿو، ۽ ڳرو گسٽو آواز يعني نيم - سر [و] پيدا ٿئي ٿو.[3] هن کي ٻن چپن ۽ نرم تارونءَ وارو (labio-

(1) سنسڪرت ۾ نيم - سر کي "اَنتَهسٿا" (anta(h) stha) چئبو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي وچ ۾ بيهندڙ (standing between).

(2) سنڌي گرامرن ۾ [و ۽ ي] کي سُر سڏيو ويو آهي. هن نڪتي تي هن ڪتاب جي باب ائين ۾ روشني وڌي وئي آهي.

(3) سنڌي صورتخطيءَ ۾ 'و' حرف، ڏندن ۽ چپ گاڏئون گسٽي آواز [v] جي لکيل صورت طور ڪم اچي ٿو، پر ٻن چپن ۽ تارونءَ واري نيم - سر [w] کي به ساڳئي حرف سان لکيو وڃي ٿو.

مثال طور:

[v]	[w]
هَوا	هُوا (هئا)
دوا	توا
روات	جوار

velar) نيم - سر چئبو آهي؛ مثال طور:

(i) تئو + آ > توا (tawā)

(ii) ڪُئو + آ > ڪُوا (kuwā) /ڪُئا

(iii) ٻائو + آ > ٻاوا (ḇawā)

(iv) هندو + آڻي > هندواڻي (hindwāni)

(v) ڪانءُ + آ > ڪانوَ (kā̃wa)

(vi) گهاءُ + آ > گهاوَ (ghāwa)

ساڳيءَ طرح [ي] جي اُچار لاءِ، ڳالهائڻ جا عضوا [اِ ۽ اِي] سرن ڪان شروع ٿين ٿا ۽ رڪجڻ ڪان سواءِ، يڪدم ٻئي سر [آ ۽ اَ] ڏانهن مڙن ٿا. ڳالهائڻ جي عضون جي جلدي مڙڻ ڪري، ڳالهائڻ جي عضون ۾ گهڪو پيدا ٿئي ٿو، ۽ ڳرو گسڪٽو آواز يعني نيم - سر [ي] پيدا ٿئي ٿو. هن ڪي سخت تارونءَ وارو نيم - سر چئبو آهي. مثلاً:

(i) ڪر + آن > ڪريان (karyā̃)

(ii) اَڀ + آس > اَڀياس (abhyās)

(iii) شيدي + آڻي > شيدياڻي (shīdyāṇī)

(iv) پاڻي + آنو > پاڻيانو (pāṇyātho)

(v) هاري+ آپ > هاريپ (hāryap)

(vi) ڪاٺي + آر > ڪاٺير، ڪاٺيار (kāthyar, kāthiyar)

باب پنجون

سنڌي آوازن جا قسم

وينجن ۽ انهن جون خاص خصوصيتون:

1. ماهرن ڳالهائڻ جي آوازن کي ٻن مکيه قسمن ۾ ورهايو آهي، اُهي آهن:
(الف) وينجن (consonants) [1] ۽ (ب) سُر (vowels).

---

(1) عام طور سنڌي وياڪرڻ جي سڀني ڪتابن ۾، consonants لاءِ حرف صحيح ۽ vowels لاءِ حرف علت لفظ ڪم آندا ويا آهن، پر حقيقت ۾ اهي لفظ، علم صوتيات موجب انگريزي لفظن consonants ۽ vowels لاءِ موزون نعم البدل نہ آهن. حرف مان مراد، آواز جي لکيل صورت يعني اکر آهي، ۽ انهيءَ ڪري حرف صحيح معنيٰ آهي consonantal letter، يعني 'وينجن جي لکيل صـورت' مثال طور 'ب' حرف، [ب] وينجن جي لکيل صورت آهي، تنهن ڪري 'ب' کي وينجني حرف چئبو، پر [ب] کي وينجن آواز چئبو. هن مان ثابت ٿيو تہ حرف صحيح ۽ حرف علت لفظ consonants ۽ vowels جا موزون نعم البدل نہ آهن. مون هن ڪتاب ۾ انهيءَ ڪري، سنڌي وياڪرڻ جي جديد ڪتابن ۾ ڪم آندل لفظ - وينجن ۽ سُر – ڪم، آندا آهن، ڏسو: انگريزي لفظن

Jhamatmal Wasnani, (1892) New Sindh Grammar, Government Central Book Depot, Karachi: pp 17 and 19. Also see: Whiteney, W.D. 1950 Sanskrit Grammar, Geoferey Cumberlege, London: , pp. 13, 27 and 28

ساڳيءَ طرح اَ، آ، اِ، اِي، اُ، اُو، اي، ايَ او ۽ اَو حرف، [اَ، آ، اِ، اِي، اُ، اُو، اي، اَي، او ۽ اَو] سُرن (vowels)، جون لکيل صورتون آهن، تنهن ڪري انهن کي 'سُر صورتون' يا 'سُر نما اکر vowel leters چئبو ، ۽ نہ ڪ 'سُر' (vowels). اردوءَ ۾ بہ، لسانيات جا ماهر، consonants لاءِ مصَمت ۽ vowels لاءِ مصَوت لفظ ڪم آڻيندا آهن، ڏسو: ڊاڪٽر محمود حسن خان، 1961ع، اردو صوتيات ڪا خاڪہ، مقالو، اردو معلي جو لسانيات نمبر، جلد سوم، دهلي يونيورسٽي: ص 111 ۽ 217؛ ۽ پڻ ڏسو: ڊاڪٽر شوڪت سبزواري: 1966ع اردو لسانيات، مڪتبہ تخليق ادب، ڪراچي: ص ص 37، 190 ۽ 196

بلڪل ساڳيءَ طرح عربي صوتياتي اصولن موجب بہ consonants ۽ vowels کي مصَمته ۽ مصَوته چئبو آهي، ڏسو:

Khalil. I. Sulemann, 1963, Arabic Phonetics, Translation of Ibn Sina's Risalah, Sh. Muhammad Ashraf Kashmiri Bazar, Lahore: P. 49.

ڳالهائڻ جو هر آواز، انهن ٻنهي قسمن مان هڪ ئي ٿي سگهي ٿو، يعني ڪي آواز 'وينجن' آهن تہ ڪي وري 'سُر' آهن. ابتدائي زماني کان وٺي جڏهن انسان ڳالهائڻ لڳو آهي، تڏهن کان ئي، هر زبان جي صوتياتي نظام ۾ 'وينجن' ۽ 'سُر' ٻئي ضرور موجود هوندا، ڇاڪاڻ تہ سُرن کان سواءِ صرف وينجنن جا ميڙ، پد (syllables) يا لفظ (words) ٺاهي نٿا سگهن. هڪ يا هڪ کان وڌيڪ سُر گڏجي، ڪو پد يا لفظ ٺاهي سگهن ٿا، پر هڪ وينجن يا هڪ کان وڌيڪ وينجنن جو ميڙ، سرن کان سواءِ، پنهنجي سر، لفظ يا پد ٺاهي نٿا سگهن(1). تنهن ڪري ڇئبو تہ صوتياتي نظام ۾ وينجن ۽ سر ٻئي ضروري آهن.

1۔ وينجن جي وصف:

وينجن ۽ سر جي اُچارڻ جي طريقي ۾ بہ وڏو فرق آهي، تنهن ڪري لازمي طور ٻنهي جي 'وصف' ۾ بہ فرق هئڻ گهرجي. انهن ٻنهي ۾ فرق جاچڻ لاءِ ٻنهي جي وصف سمجهڻ ضروري آهي. هت في الحال وينجن جي وصف ڏجي ٿي:

---

(1) ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي دعويٰ تہ اسان جي هاڻوڪي زبان جي لفظن جي اڀياس مان معلوم ٿو ٿئي تہ جيئن اڳ تيئن الفاظ حروف صحيح مان ٺهيل هئا، يعني منجهن حروف علت بلڪل ڪم هئا يا مورڳو نہ هئا. هاڻوڪا ٻنا حروف علت (ا، و ۽ ي) کان سواءِ الفاظ جهڙوڪ: ٻ، ت، ن، مڪ، ڪڪڙ، مڪڙ ۽ گدڙ، شايد انهيءَ تاريخي اصليت ڏانهن اشارو ڪن ٿا. لفظن جي اهڙي بيهڪ ۽ بناوت جي ماضيءَ جي مطالعي مان پڌرو ٿو ٿئي تہ عربيءَ جي اثر کان اڳ، سنڌي الفاظ اڪثر حروف صحيح جا مرڪبات هئا.

ڏسو: نبي بخش خان بلوچ ڊاڪٽر: 1962ع 'سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ' حيدرآباد، ص 22

هن ڏس ۾ مسٽر بارٽل جي راءِ نهايت ئي وزندار آهي. هو لکي ٿو.

"Consonants always sound with something , and cannot sound alone. The vowels are also called 'sonants,' because they can sound without the support of anything else." See: Bartil Malmberg, 1963, Phonetics, Dover Publication, INC, New Yourk: p. 65.

وينجن انهن آوازن کي چئبو آهي:

(الف) جن جي اُچار ڪرڻ مهل، ڦڦڙن مان ڌوڪي ايندڙ هوا کي، نڙيءَ ۾ يا وات واري ڪوپي ۾، ڪنهن خاص هنڌ تي، ڪجهه قدر يا مڪمل طور (سُک) روڪي سگهبو آهي.

(ب) جن جي اُچار ڪرڻ مهل، هوا کي جڏهن ڪنهن گهٽيل ۽ تنگ لنگهه مان لنگهڻو پوندو آهي تڏهن گسٽا يا گيسڙي آواز (frictional sounds) پيدا ٿيندا آهن؛ مثال طور: [ف، و، س، ز، ش ۽ هه]

(ت) سڀئي وينجن، هلڪا (voiceless) ۽ ڳرا (voiced) ٿيندا آهن.

(ث) وينجنن جي اُچار ڪرڻ مهل، وات واري ڪوپي ۾، هوا جو لنگهه سُک بند ڪري سگهبو آهي؛ مثال طور: ت، ٽ، ب، ڀ، ٺ، ٿ، د، ڏ، ڊ، ڍ، چ، ڄ، ج، جهه، ڪ ، ک، گ، گهه ۽ جهه جي اُچار ڪرڻ جي حالت ۾ .

(ج) سڀيئي گسٽا (گيسڙي) آواز وينجن آهن.

2ـ وينجنن جون خصوصيتون:

(الف) <u>هلڪا ۽ ڳرا وينجن</u> (<u>voiceless and voiced</u> consonants):

آوازي تندون (vocal cords) مشڪن جي وسيلي ڇڪجن ٿيون ۽ ڊريون بہ ٿين ٿيون جيئن اڳ ۾ چيو ويو آهي. اُهي جڏهن ڇڪجي هڪ ٻئي سان ملي، هوا جو لنگهه سُک بند ڪريو ڇڏين تڏهن ڦڦڙن کان ڌوڪي ايندڙ هوا جي داٻ جي ڪري، آوازي تندون، لرزش ۾ اچن ٿيون، ۽ لرزش جي ئي حالت ۾ هوا کي لنگهه ڏين ٿيون، تنهن ڪري اُهي آواز جن جي اُچارڻ مهل، آوازي تندون مٿي بيان ڪيل طريقي موجب جڏهن لرزش ۾ اچن، تڏهن اهڙيءَ حالت ۾ اُچاريل آوازن کي 'ڳرا آواز' (voiced sounds) چئبو آهي، پر جڏهن آوازي تندون، هڪ ٻئي کان ڇيٽيون

يعني پري هونديون آهن، جنهن ڪري سندن وچ ۾ هڪ خال نهي پوندو آهي، تڏهن ڦڦڙن کان ڌوڪي ايندڙ هوا، اُن خال مان آسانيءَ سان لنگهي ويندي آهي. اهڙي حالت، جنهن ۾ آوازي تندون تحرڪ ۾ نہ اينديون هجن يعني لرزش نہ ڪنديون هجن، تڏهن اهڙيءَ حالت ۾ اُچاريل آوازن کي، هلڪا (voiceless) آواز چئبو آهي[1].

انهيءَ بيان مان پڌرو ٿيو تہ وينجن آواز، 'هلڪا' بہ ٿين ٿا تہ 'ڳرا' بہ. ڪن ڪن آوازن جا ٻئي جوڙ يعني هلڪا ۽ ڳرا وينجن، سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام ۾ موجود آهن. هر 'هلڪو آواز'، پنهنجي 'ڳري جوڙيدار آواز' سان مناسبت رکي ٿو. مختصر طور ائين ڪٺي چئجي تہ سنڌي صوتياتي نظام ۾، ڪيترائي ڳرا آواز ملن ٿا جيڪي هلڪن آوازن جا 'جوڙ' (counter parts) ٿي ڪم ايندا آهن. اُهي هلڪا ۽ ڳرا آواز، ساڳئي مخرج (point of articulation) تان، ۽ ساڳيءَ ريت اُچاربا آهن: مثال طور:

[ت] ۽ [د] آواز، هڪ ٻئي جا جوڙيدار آواز آهن. [ت] ڏندن وارو، هلڪو ڌوڪٺو آواز آهي، ۽ [د] ڏندن وارو، ڳرو ڌوڪٺو آواز آهي.[2] اهي ٻئي آواز ساڳئي نموني ۽ ساڳئي مخرج وٽ اُچاربا آهن. اهڙيءَ طرح سيني 'ڳرن' ۽ 'هلڪن' وينجنن جي لڙهي، سندن جوڙن سميت يا سندن جوڙن کان سواءِ هيٺ ڏجي ٿي:

---

(1) پروفيسر پيرومل، ڳرن آوازن کي 'ڪٺور' يا 'سخت' آواز، ۽ هلڪن آوازن کي 'ڪومل' يا 'نرم' اکر سڏيو آهي؛ ڏسو: پيرومل، مهر چند آڏواڻي: 1925ع، مهر چند وڏو سنڌي ويا ڪرڻ، هندو پريس، حيدرآباد: ، ص 2

(2) سنڌي ماهرن [ت] ۽ [د] کي 'نرم' (soft) آواز سڏيو آهي، پر [ت ۽ د] کي 'ڳرا' (hard) آواز سڏيو اٿن. ڏسو: نبي بخش خان بلوچ ڊاڪٽر : جامع سنڌي لغات، سنڌي ادبي بورڊ، حيدرآباد: ص 7. ڊاڪٽر صاحب جي اها راءِ متي ڏنل لڙهيءَ سان پيٽي درست ڪرڻ گهرجي.

ڳرا	ملڪا	ڳرا	ملڪا	ڳرا	ملڪا
ج	چ	ڻ	--	ب	پ
جهه	ڇ	نهه	--	ڀ	ڦ
		ر	--	ٻ	--
ڄ	--	ڙ	--	م	--
ڃ	--	ڙهه	--	مهه	--
ي	--	ل	--	د	ت
و	ف	لهه	--	ڌ	ٿ
ز	س	ک	ڪ	ڊ	ٽ
--	ش	گهه	گ	ڍ	ٺ
--	هه	ڳ	--	ڏ	--
غ	خ	ڱ	--	ن	--
--	ق	--	--	نهه	--

هلڪن ۽ ڳرن آوازن جي وچ ۾ جيڪو فرق آهي سو علم صوتيات ۾ نمايان حيثيت ٿو رکي. ڪيترائي پرڏيهي ماڻهو اهو فرق محسوس ڪري نہ سگهندا آهن. خود مقامي ماهرن بہ انهن جي وچ واري فرق تي ڪوبہ توجهہ ڪونہ ڏنو آهي، جيئن مٿي ڏنل بيان مان ظاهر آهي.

(ب) وسرگائي (aspiration): وينجن آوازن جي ٻي خصوصيت 'وسرگائي' (aspiration) آهي. هيءَ خصوصيت نہ فقط سنڌي زبان جي صوتياتي نظام ۾ اهم حصو ادا ڪري ٿي، پر هند و پاڪ جي سڀني آريائي زبانن، غير آريائي زبانن ۽ قديم يونانيءَ ۾ بہ هيءَ خصوصيت نظر اچي ٿي.[1] وسرگ (aspirated) آواز، انگريزي ٻوليءَ ۾ بہ ملن ٿا[2]، پر سنڌيءَ ۽ انگريزيءَ جي وسرگائيءَ ۾

(1) Allen, W.S., Phonetics of Ancient India, P. 20
Ibid. 1957. Some Phonlogical Characteristcs of Rajasthani, B.S.O.A.S., Vol. xx, p.5
(2) Grierson, A.C., 1964, An Introducation to the Pronunciation of English, Edward Arnold (Publisher) LTD, London: P. 146

خاص فرق هيءُ آهي تہ انگريزي زبان جي صوتياتي نظام ۾، وسرگائي 'اصواتي' (phonemics) نہ آهي، يعني انگريزي ٻوليءَ ۾ وسرگائي، صوتياتي (phonemics) ڪارج ادا نٿي ڪري، پر سنڌي ٻوليءَ ۾ 'وسرگائي' صوتي آهي؛ يعني سنڌي صوتياتي نظام موجب [پ] جو 'وسرگ' جوڙيدار آواز (aspirated counter part) [ڦ] آهي، پر انگريزيءَ ۾ ائين نہ آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ وسرگ وينجن آواز، ڌار صوتيہ (phoneme) جي حيثيت رکن ٿا، پر انگريزي ٻوليءَ ۾ وسرگ آواز، ڌار صوتيہ طور ڪم نٿا اچن. مطلب تہ سنڌي ٻوليءَ جي صوتايتي نظام موجب [پ] ۽ [ڦ] ٻہ ڌار ڌار صوتيہ[1] (phonemes) آهن. ڪن ٻہ لفظن جي ساخت ۾، انهن ٻنهي صوتين جي استعمال سان يا ٻنهي صوتين ڪي سندن خاص جاءِ تان بدلائڻ جي ڪري، يعني هڪ جي بدران ٻيءَ صوتيہ جي ڪم آڻن سان، انهن لفظن جي معنيٰ بہ بدلبي آهي. هيٺ ڏنل مثالن مان معلوم ٿيندو تہ ڪنهن بہ لفظ جي 'شروع' يعني مُنڍ واري يا 'وچينءَ' حالت ۾، /پ/۽/ڦ/ صوتيہ (Phonemes) بدلائڻ ڪري، لفظ جي معنيٰ بہ بدلجي ويندي آهي؛ مثلاً

(i) شروع واري يعني ڪنهن بہ لفظ جي مُنڍ ۾ ڪم آيل صوتيہ جي تبديل:

اوسرگ صوتيہ	وسرگ صوتيہ
/ڪ / ڪپ	/ک / کَپ
/ٽ / ٽپ	/ٺ/ ٺپ

---

(1) صوتيہ (phoneme) — مٿي صوتيہ لفظ ڪم آندو ويو اهي. صوتيہ (phoneme) ۽ صوت (sound) ۾ فرق آهي. صوتيہ جي وصف هن ريت آهي:

صوتيہ، ساڳين صوتي آوازن جي هڪ جماعت (ڊينيئل جونز هن کي family of sounds سڏيو آهي) آهي. اهي آواز، هر ٻوليءَ ۾، سيني هڪجهڙن آوازن سان فرق ڏيکارين ٿا، ۽ ساڳئي وقت اهي آواز پاڻ ۾ علحدگي بہ رکن ٿا، يعني هڪجهڙا نہ آهن. اهي سڀئي ڌار ڌار آواز، جيڪي گڏجي هڪ ئي صوتيہ ٺاهين ٿا، اهڙن آوازن کي 'صوتيہ ڀاتي' (allophones) چئبو آهي.

(هيءَ وصف، بلاڪ ۽ ٽرئگر جي ڪتاب تان ورتي وئي آهي)

/ڦ/ ڦر　　　　/پ / پر

ڇنڊ　　　　/ڄ / ڇنڊ

(ii) وچين صوتيه ۾ تبديل:

وسرگ صوتيه	اوسرگ صوتيه
کَکِ	ڪَڪِ
لُڇ	لُڄ
لٺ	لَٽِ

انهن مثالن ۾ /ڪ ۽ ک/، /ٽ ۽ ٺ/، /پ ۽ ڦ/ ۽ /ڄ ۽ ڇ/ ساڳئي گروهه وارا يعني ڌوڪڻا آواز آهن، پر اهي آواز هڪ ٻئي سان فرق رکن ٿا، تنهن ڪري هڪجهڙا نه آهن، ۽ انهن جي ڪم آڻڻ سان، لفظن جون معنائون به بدلجن ٿيون.

(i) **وسرگائي (aspiration)** ڇاکي ٿو چئجي؟: اهو هڪ اهم سوال آهي ته وسرگائي ڇا آهي؟ يا 'وسرگ آواز' ڇا کي ٿو چئجي؟ اها ته هڪ مڃيل ڳالهه آهي ته آوازن جي اُچارڻ مهل، ڦڦڙن کان ايندڙ هوا جو زور، ڪن حالتن ۾ ججهو ٿيندو آهي ته ڪن حالتن ۾ وري گهٽ ٿيندو آهي. هوا جو زور، 'پيٽ ڇَهه' (diaphragm) جي وسيلي ڏنل زور تي مدار رکي ٿو. جڏهن هوا جي داٻ ۾ زور گهڻو هوندو آهي، ۽ هوا جي لنگهه ۾ رڪاوٽ يا رنڊڪ پيل هوندي آهي، تڏهن انهيءَ رنڊڪ يا رڪاوٽ (occlusion) جي 'هٽڻ يا چٽڻ' سان، هوا جي 'ڦوڪ' (puff of breath) هڪدم آواز جي پويان، ان سان گڏوگڏ، ٻاهر ڌوڪيندي ايندي آهي. هوا جي انهيءَ 'ڦوڪ' کي 'وسرگائي' (aspiration) چئبو آهي.[1] اُهي آواز جن سان هوا جي ڦوڪ گڏجي ايندي آهي يعني شامل هوندي آهي تن کي 'وسرگ آواز' (aspirated sounds) چئبو آهي. اهڙا آواز آهن: [ڦ، ڀ، مه، ٿ، ڌ، ٺ، ڍ،

(1) Bloch, B. and Trager, G.L. 1942, Outlines of Linguinstic Analysis, Linguistic Society of America, Baltimore: pp. 43 44.

ٺه، ٿه، ڇ، جه، ڙه، ک، گه ۽ لهہ]

انهن آوازن جي وسرگائي محسوس ڪرڻ جو آسان طريقو هي آهي تہ وسرگ آوازن جي اُچارڻ مهل، هٿ جي پٺ، چپن جي ويجهو جهلجي. آوازن جي اُچارڻ وقت، هوا جي ڦوڪ يعني وسرگائي، هٿ جي پٺ تي محسوس ڪبي آهي.

اهڙيءَ طرح اُهي آواز، جن سان هوا جي ڦوڪ گڏيل نہ هوندي آهي، تن کي 'اوسرگ' (unaspirated) آواز چئبو آهي. اهڙا آواز هي آهن: [پ، ب، م، ت، د، ٽ، ڊ، ڻ، ن، چ، ج، ڙ، ڪ، گ، ۽ ل] وغيره.

ڪن ماهرن جي خيال موجب [جهہ] ۽ [گهہ] مرڪب اکر آهن، [1] جيڪي [ج] ۽ [هہ] يا [گ] ۽ [هہ] جي گڏيل آوازن جي نمائندگي ڪن ٿا، پر اُهي اکر يعني پ، ٽ، چ ۽ ک وغيره جن سان 'هہ' گڏيل نہ آهي، تن لاءِ وري ڪي صاحب هي رايو ڏيندا آهن تہ اهي بہ مرڪب اکر آهن، پر انهن اکرن مان پهرئين اکر ۾ 'هہ' سمائجي يعني مدغم ٿي چڪي آهي[2]: بين لفظن ۾ هيئن چئبو تہ /ت+ هہ> ٿ/ ۾ 'هہ' بلڪل سمائجي چڪي آهي، تنهن ڪري اهڙن ماهرن جي خيال موجب 'ٿ'، 'ڏ' ۽ 'ڇ' وغيره جي 'وسرگائي' ظاهر ڪرڻ لاءِ بنيادي حرفن سان 'هہ' اکر ملائڻ جي ضرورت ڪانهي.

سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام جي مطالعي ۾، وسرگ آوازن جي مطالعي لاءِ اهڙا نظريا ڪابہ اهميت نٿا رکن. وسرگ آوازن جي اهڙي نظرئي متعلق برصغير هندو پاڪ جو لسانيات جو وڏو ماهر، پروفيسر سُنتي ڪمار چئٽرجي لکي ٿو:

---

(1) شوڪت سبزواري: اردو لسانيات، حوالو اڳ ۾ ڏنل آهي، ص ص 101، 103 ۽ 104 ؛ ۽ پڻ ڏسو: ڊاڪٽر محمد حسين خان: مقالو اردو صوتيات ڪا خاڪہ اردو معليٰ، لسانيات نمبر، حوالو مٿي ڏنل آهي ، ص 111

(2) شوڪت سبزواري ڊاڪٽر: ص 49 تي ڏنل حوالو ٻيو. ايضاً ، ص 106.

"The aspirated stops-kh, gh, ch, jh, th, dh, ph and bh –were felt by the ancient Indian phoneticians as compounded sounds, made of the stops element accompanied by emission of breath (usman prana), hence they were called mahaprana, i.e,. 'gread breath' or 'much breath' sounds. In adopting the Persio-Arabic script for Hindi in India, the aspirates were indicated by the letters for the stops plus هہ= h [1]

نتيجي طور چئي سگهجي ٿو تہ [جهہ] ۽ [گهہ] يا [ڀ، ڦ، ٿ، ڌ، ٺ، ڍ، ڇ ۽ ک]، مرڪب آوازن جون لکت ۾ صورتون نہ آهن، پر اهي بہ منفرد اکر آهن. انهن ۾ 'هہ' حرف، ڪنهن ڌار آواز جي نمائندگي نٿو ڪري، جو ڪٿي چئجي تہ [ج+هہ] گڏيل يا مرڪب اکر آهي. دراصل 'جهہ' حرف ۾، 'هہ' نشاني، وسرگائيءَ جي موجودگيءَ جو اُهڃاڻ ڏئي ٿي، تنهن ڪري اهڙن اکرن يعني جهہ ۽ گهہ کي گڏيل يا مرڪب اکرن جون لکيل صورتون سڏڻ درست نہ آهي. سنڌي صورتخطيءَ ۾، نڙگهٽ واري گسٽي آواز [هہ] کي، مرڪب آواز جي لکيل صورت ۾ پويون جز ٿي ڪم اچڻ وقت، سڄاڻپ لاءِ، مرڪب اکر جي پهرينءَ اکر مٿان جزم ڏني ويندي آهي. هيٺ هڪ مثال ڏجي ٿو، جنهن ۾ وسرگائي ڏيکاريندڙ 'هہ' ۽ مرڪب آواز جي لکت واريءَ صورت ۾ ڪم ايندڙ پوئين اکر 'هہ'، جي ڀيٽ ڪئي وئي آهي:

لفظ	وسرگ آواز جي لکيل صورت	لفظ	مرڪب آوازن جي لکيل صورت
سمهي	مهہ	سنهي	[ن +هہ]
جهرڪي	جهہ	جَهَنم	[ج+هہ]
گهرُ	گهہ	گهرو	[گ+هہ]

(1) Chatterji, S.K. 1942, Indo-Aryan and Hindi, Gujrat Vernacular Society, Ahmedabad: p. 256

مٿئين بحث مان هي نتيجو ٿو نڪري ته ڦ، ڀ، مھ، ٿ، ٺ، ڌ، ڍ، ڻھ، نھ، ڇ، جھ، ک، گھ، ڙھ ۽ لھ اکر، مرڪب آوازن جون لکيل صورتون نہ آهن، پر اُهي حرف، منفرد وسرگ آوازن جي لکت واريءَ صورت جي نمائندگي ڪن ٿا. انهن مان مھ، نھ، ڻھ، جھ، ڙھ، لھ ۽ گھ ۾، 'ھ' حرف جي وسيلي، وسرگائي نمايان ڪئي وئي آهي، پر ڀ، ٿ، ٺ، ڌ، ڍ ۾ زائد نقطا ڏيئي انهن جي وسرگائي ظاهر ڪئي وئي آهي.

اهڙيءَ طرح 'ک' حرف بہ وسرگ آواز جي نمائندگي ڪري ٿو پر اُن لاءِ ڌار صورت ناهي وئي آهي.

انهيءَ چنڊڇاڻ ڪان پوءِ، وسرگ ۽ اوسرگ آوازن جو تفصيل هن ريت پيش ڪري سگهجي ٿو:

هلڪا		ڳرا	
اُوسرگ	وسرگ	اوسرگ	وسرگ
پ	ڦ	ب	ڀ
	--	م	مھ
--	--	ٻ	--
ت	ٿ	د	ڌ
ٽ	ٺ	ڊ	ڍ
--	--	--	--
--	--	ڻ	ڻھ
--	--	ڏ	--
--	--	ن	نھ
چ	ڇ	ج	جھ
	--	ڄ	--
--	--	ڃ	--

ڪ	ک	گ	گهه
--	--	گ	--
--	--	ڳ	--
--	--	ل	لهه
--	--	ڙ	ڙهه
ف	--	و	--
س	--	ز	--
--	--	--	--
ش	--	--	--
--	--	ي	

حاصل مطلب تہ سنڌي صوتياتي نظام ۾ وينجن ۽ سُرَ بئي اهم حصو ادا ڪن ٿا. ٻنهي جي خاص خا ُص خصوصيتن جي مطالعي کان پوءِ چئبو تہ علم صوتيات جو هيءُ حصو ڏاڍو دلچسپ ۽ معلومات وڌائيندڙ آهي.

باب ڇهون

سنڌي وينجنن جو بيان

سنڌي صوتياتي نظام موجب، ڪوبہ وينجن، ديسي لفظن ۾ (سواءِ ڪن صرفي بناوتن جي) لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ استعمال نہ ٿيندو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾، هر لفظ جي آخري صورت ۾، هميشه ڪونہ ڪو سر ڪم ايندو آهي، جنهن کي 'اعراب' چئبو آهي. لفظن جي ساخت ۽ رچنا ۾، انهن وينجنن جي عمل ۽ استعمال جو واسطو 'علم الاصوات' (phonology) سان آهي، پر هن باب ۾، 'علم صوتيات' جي صرف ابتدائي معلومات ڏجي ٿي تہ جيئن پڙهندڙن کي ابتدائي ڄاڻ ملي سگهي.

1- ڌوڪڻا وينجن (plosive consonants): هن گروهہ وارن آوازن جي وصف ۽ سندن بيان اڳ ۾ اچي چڪو آهي. ڌوڪڻا يا ڌماڪيدار وينجن، ڪل ايڪيهہ آهن. انهن جي اُچار جا مخرج ڇهہ آهن، يعني هر مخرج موجب ڌوڪڻا وينجن هي آهن:

ٻن چپن وارا، ڏندن وارا، مورڌني، سخت تارونءَ وارا، نرم تارونءَ وارا ۽ نرم تارونءَ کان پوئين حصي وارا.

(الف) انهن مخرجن وارن سڀني ڌماڪيدار وينجنن کي، هلڪن يا ڳرن، اَوسرگ يا وسرگ قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. انهن ۾ [ق] کان سواءِ، جو ٺي رڳو هلڪو ڌوڪڻو وينجن آهي ۽ اڪيلوئي آهي[1]، باقي سڀ ڌماڪيدار وينجن، هڪ ٻئي جا هلڪا ۽ ڳرا، اوسرگ ۽ وسرگ جوڙ آهن. ٻين لفظن ۾ هيئن چئبو تہ هر سنڌي ڌماڪيدار وينجن، هلڪو اوسرگ يا هلڪو وسرگ، ڳرو

---

(1) هي آواز، عربي ٻوليءَ جي اثر کان، سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام ۾ داخل ٿيو آهي. ڪي ماڻهو هن آواز جو اُچار [ڪ] ڪندا آهن. [ق] فقط ڪن پڙهيل ماڻهن جي اُچار ۾ ممڪن آهي، پر انهن جي اُچار ۾ بہ مخرج جو فرق رهندو آهي. اُتر سنڌ توڙي لاڙ جا اڪثر ماڻهو، [ق] جو اُچار، [ڪ] ڪندا آهن.

اوسرگ يا ڳرو وسرگ هوندو آهي. مثال طور:

هلڪا

اوسرگ	وسرگ
پ	ڦ
ٽ	ٺ
ت[1]	ٿ
ڪ	ک
چ	ڇ
ق	--

ڳرا

اوسرگ	وسرگ
ب	ڀ
ڊ	ڍ
د	ڌ
گ	گهه
ج	جهه
--	--

(ب) سيبٺي ڏوڪٺا يا ڏماڪيدار وينجن، لفظن جي مُنڍَ (initial) ۽ وچ (medial) ۾ ڪم ايندا آهن، پر ڪنهن بہ لفظ جي آخر ۾ ڪونہ اُچاربا آهن.

2- چوسٽا وينجن (implosives consonants): سنڌي صوتياتي نظام موجب اهي (چوسٽا) ڪل چار وينجن آهن:

ٻن چپن وارو يعني [ٻ]، مورڏني يعني [ڏ] ، سخت تارونءَ وارو يعني [ڄ] ۽ نرم تارونءَ وارو يعني [ڳ] . اهي چارئي ڳرا ۽ اوسرگ وينجن آهن. سندن هلڪو جوڙ ڪونہ ٿئي، ۽ نڪو وري ڪو سندن وسرگ جوڙ ٿي ممڪن آهي؛ مثال طور:

هلڪا

اوسرگ	وسرگ
--	--
--	--

ڳرا

اوسرگ	وسرگ
ٻ	--
ڏ	--

(1) عربيءَ ٻوليءَ جي صوتياتي نظام موجب [ط] ڏوڪٺو آواز آهي. سنڌيءَ ۾ اُن جو اُچار [ت] ۾ تبديل ڪيو آهي، ۽ [ط] جو اُچار، عربيءَ وانگر ، سنڌيءَ ٻوليءَ ۾ ممڪن نہ آهي. [ض] عربيءَ ٻوليءَ ۾ [ص] جو ڳرو جوڙ آهي، پر سنڌيءَ ۾ اهو آواز گسٽي آواز [ز] وانگر اچاربو آهي.

--	--	ڄ	--
--	--	ڳ	--

اهي چارئي چوسڻا وينجن، ڌماڪيدار وينجن وانگر، لفظن جي منڍ ۽ وچ ۾ ڪم ايندا آهن.

3- نڪوان يا ڳهٽا وينجن (nasal consonants): سنڌي صوتياتي نظام موجب ڳهٽا وينجن، ڪل پنج آهن:

ٻن چپن وارو يعني [م]، مهار وارو يعني [ن]، مورڌني يعني [ڻ]، سخت تارونءَ وارو يعني [ڃ] ۽ نرم تارونءَ وارو يعني [ڱ]. اهي سڀ ڳرا وينجن آهن. ڳهٽا وينجن، اوسرگ ۽ وسرگ جوڙن ۾ به تقسيم ڪري سگهجن ٿا. ٻن چپن وارو [م]، مهار وارو [ن] ۽ مورڌني [ڻ]، اوسرگ ۽ وسرگ جوڙن [م ۽ مھ، ن ۽ نھ، ڻ ۽ ڻھ] ۾ ڪم ايندا آهن. جيتوڻيڪ سنڌي الف - ب واريءَ پٽيءَ ۾، ڳهٽن وسرگ ويجنن لاءِ ڪوبه اکر شامل ڪيل نه آهي، مثال طور:

هلڪا: اوسرگ	هلڪا: وسرگ	ڳرا: اوسرگ	ڳرا: وسرگ
--	--	م	مھ
--	--	ن	نھ
--	--	ڻ	ڻھ

[م، ن، ڻ، ڃ ۽ ڱ] ويجنن مان فقط ٻه، يعني ٻن چپن وارو [م] ۽ مهار وارو [ن] ڳهٽا وينجن، لفظن جي رچنا ۾، اُنهن جي منڍ ۾ ڪم ايندا آهن، باقي ٽي ڳهٽا وينجن يعني مورڌني

[ڻ]، سخت تارونءَ وارو [ڄ] ۽ نرم تارونءَ وارو [ڱ] ، سنڌي ٻوليءَ جي ڪنهن به لفظ جي منڍ ۾ ڪم نٿا اچن، پر لفظن جي وچينءَ صورت ۾ اهي، پنج ئي گهُٽا وينجن، ڪم ايندا آهن؛ مثلاً:

ابتدائي صورت	وچين صورت
من	نم
نر	رن
--	وڻ
--	پڄ[1]
--	مڱ

4 - گسٽا (گهڪيدار) وينجن (fricative consonants): سنڌي ٻوليءَ ۾، گسٽا يعني گهڪيدار وينجن، اٺ آهن. انهن جو تفصيل هنريت آهي: چپ - ڏندن گاڏئون، يعني [ف ۽ و]، مهار وارا يعني [س ۽ ز] ، سخت تارونءَ وارا يعني [ش ۽ ي] ، نرم تارونءَ کان پونير، يعني [خ] ۽ گلي وارو يعني [ه] وينجن. انهن ۾ چپ - ڏندن گاڏئون، مهار وارا، ۽ نرم تارونءَ کان پونير حصي وارا وينجن، هڪ ٻئي جا هلڪا ۽ ڳرا جوڙ ٿي ڪم ايندا اهن؛ اهي سڀ اوسرگ آواز آهن.

اڳ ۾ چيو ويو آهي ته سنڌي صوتياتي نظام ۾، ڪي عربي آواز به داخل ٿي چڪا آهن، حالانڪه انهن مان اڪثر آوازن جو مخرج ۽ انهن جي اُچار جو ڍنگ، سنڌي ٻوليءَ ۾، عربي صوتياتي نظام وارو بلڪل نه آهي، پر تنهن هوندي به اُهي

(1) لاڙ جي جاتي تعلقي واري لاڙي لهجي ۾، هڪ لفظ 'جوڄڻ' اُچاربو آهي. 'جوڄڻ'، رسيءَ جي اُن ٽڪري کي چوندا آهن جيڪو ان طرف جون عورتون، مال کي ڏهڻ وقت، مينهن يا ڳئون جون پويون ٽنگون ٻڌڻ لاءِ ڪم آڻينديون آهن. ٿي سگهي ٿو ته اهو لفظ اصلي صورت ۾ 'نوڄڻ' هجي جيڪو اُن حصي ۾ بدليل اُچار (variant) ۾ 'جوڄڻ' طور ڪم آندو ويو هجي.

آواز، موجوده وقت سنڌي ٻوليءَ ۾، وينجن جي حيثيت رکن ٿا، ۽ سنڌي صوتياتي نظام جو حصو بڻجي ويا آهن. اهڙا اُڌارا ورتل گسڻا آواز آهن:

هلڪو چپ - ڏندن ڳاڌئون گسڻو آواز [ف]

ڳرو قار - مهار وارو گسڻو آواز [ز]

هلڪو ڪاڪڙي وارو (عربي اصول موجب) [خ]

جنهن جو سنڌيءَ ۾ مخرج، نرم تارونءَ کان پوئين حصو آهي

ڳرو، ڪاڪڙي وارو (عربي اصول موجب) [غ] آواز جنهن جو سنڌي ٻوليءَ ۾ مخرج نرم تارونءَ کان پوئين حصو آهي، پر سنڌي ماڻهن جي اڪثريت، [غ] جو اُچار [گ] ڪندي آهي.

انهن کان سواءِ سنڌي الف – ب جي پٽيءَ ۾، 'ح' ۽ 'ع' اکر پڻ شامل ڪيا ويا آهن. اهي اکر عربي آوازن جي نمائندگي ڪن ٿا. انهن جو عربيءَ جي صوتياتي نظام موجب مخرج، 'نڙي' (pharynx) آهي. انهيءَ ڪري ماهرن انهن آوازن کي، نڙيءَ وارا 'pharyngal' آواز سڏيو آهي. اهي آواز، 'گفتگو واري سنڌي ٻوليءَ' (spoken language) ۾ اُچاري نٿا سگهجن، البت سنڌيءَ ۾ اُڌارن ورتل عربي لفظن جي 'لکت' ۾ ڪم اچن ٿا. انهن جو بيان هن ريت ڪري سگهجي ٿو:

(i) [ح] جو بيان:

(الف) [ح] جو سنڌيءَ ۾ متبدل آواز [ھ] آهي، جيڪو اُڌارن ورتل عربي لفظن ۾، [ح] جي بدران، شروع ۽ وچينءَ صورت ۾ ڪم آڻبو آهي، مثال طور:

	عربيءَ ۾ اُچار	سنڌيءَ ۾ اچار
منڍ واري صورت	حاڪم	هاڪم
	حوض	هوز، هود
وچين صورت	ساحل	ساهل
	ساحر	ساهر
پڇاڙيءَ واري صورت	روح	رو، روهه
	ملاح	ملا، ملاهه

(ب) گڏيل وينجنن ۾، /ح/ ڪڏهن لفظ جو پهريون جز ته ڪڏهن وري پويون جز ٿي ڪم ايندو آهي. عربي ٻوليءَ ۾ اهڙا مرڪب جوڙ، لفظن جي ساخت ۾، وچين ۽ آخري صورت ۾ ڪم ايندا آهن، پر سنڌيءَ ۾، اهڙن اُڌارن لفظن ۾ ڪم آندل مرڪب وينجنن جي وچ ۾ vowel يعني 'سُرُ' ڪم آڻي، انهن کي ٽوڙيو ويندو آهي، مثلاً:

	عربي اُچار	سنڌي اُچار
وچين صورت	اَحوال	اَهيوال
	تحقيق	تهيقيق
آخري صورت	بحر	بَهرَ، بَهرِ
	صبح	سبهه، سُبو
	فتح	فتهه، فتي

(ii) [ع] جو بيان:

(الف) اڳ ۾ ٻڌايو ويو آهي ته نڙيءَ جي مٿئين حصي مان خارج ٿيندڙ ڳري گهڪيدار، عربي آواز لاءِ، سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪوبه

متبادل آواز ڪونهي. اُچار ڪرڻ وقت، [ع] کي گم ڪيو ويندو آهي، ۽ اُن جي پويان ايندڙ سر، [ع] جي بدران اُچاريو ويندو آهي: مثلاً:

	عربي لفظ	سنڌي اَچار	
منڍ واري صورت	عِلم	اِلمِ	(اِ-لِمِ)
	عرش	اَرش	(اَ-رِ-ش)
	عِيد	اِيد	(اِي-دَ)
وچين صورت	شاعر	شائِر	(شا+اِ-ر)
	باعث	باعِث	(با+اِ-س)
آخري صورت	شفيع	شفي	(ش+اَ+ف+اِي)
	ممنوع	ممنُو	(م+اَ+م+نو)

(ب) مرڪب وينجن ۾ [ع] جو استعمال:

	عربي	سنڌي اَچار
وچين صورت	اِنعام	اِنام
	اَفعال	اَفال
آخري صورت	شمع	شَمَ

5- پاسيرا وينجن: اهي ٻہ آواز آهن، جيڪي ٻئي ڳرا آواز آهن، ۽ ٻنهي جو مخرج موروثي آهي. ٻئي وينجن، اوسرگ ۽ وسرگ جوڙن ۾ بہ استعمال ڪري سگهبا آهن. البت سنڌي الف ـ ب جي پٽيءَ ۾ اُن جي وسرگ جوڙ [لھ] کي داخل نہ ڪيو ويو آهي. فقط [ل] آواز ئي لفظن جي ابتدائي ۽ وچينءَ صورت ۾ ڪم ايندو آهي، ۽

[لھہ] جو استعمال لفظ جي وچ ۾ ممڪن آهي.
6- ڦرٽا يا لرزشدار وينجن: هيءُ فقط هڪ آواز آهي. ان جو مخرج مهار آهي. هن جو وسرگ جوڙ ڪونہ ٿئي. لفظن ۾ ابتدائي توڙي وچينءَ صورت ۾ ڪم ايندو آهي.
7- ڦڙڪٽا وينجن: هن گروهہ وارا وينجن، سنڌيءَ ۾ ٽي آهن. ٽيئي ڳرا آواز آهن. انهن جو مخرج (مورڊن ۽ مهار) آهي.

مورڊني ڦڙڪيدار وينجن، اوسرگ ۽ وسرگ قسمن ۾ ورهايل آهي. اهي وينجن، لفظن ۾ فقط وچينءَ صورت ۾ ڪم ايندا آهن، يعني تہ ابتدائي صورت ۾ ڪم نہ ايندا آهن؛ مثال طور:

ابتدائي صورت	وچين صورت
--	ماڙي
--	چاڙهي

البت 'ڙي' ۽ 'اڙي' بہ اهڙا لفظ آهن، جيڪي 'حالت ندا' جي صورت ۾ ڪم ايندا آهن. انهن لفظن ۾ 'ڙ' وينجن، لفظ جي ابتدائي صورت ۾ ڪم ايندو آهي.
8- نيم سر : سنڌي صوتيات موجب نيم-سر بہ آهن. انهن مان هڪ آهي [ي]. [ي] سخت تارونءَ وارو نيم سر آهي ۽ ٻيو نيم سر [و] آهي. اهو چپن ۽ نرم تارونءَ وارو [و] نيم سر آهي. انهن ٻنهي ڪي نيم- سر چئبو آهي. [ي]، لفظن جي منڊ ۽ وچ، يعني ٻن صورتن ۾ ڪم ايندو آهي، ۽ [و] بہ لفظن جي مُنڊ ۽ وچينءَ صورت ۾، گسٽي آواز (gliding sound) طور نهندو آهي. چپن ۽ نرم تارونءَ واري نيم سر ۽ چپ - ڏندن ڳاڏئون گهڪيدار وينجن [و] لاءِ ، سنڌي الف - ب جي پٽيءَ ۾ هڪ ئي حرف ڏنل آهي، يعني ٻئي آواز، هڪ ئي اکر 'و' سان لکيل صورت ۾ نمايان ڪيا آهن، پر ٻنهي جي اُچار ۾ وڏو فرق آهي، ۽

بئي ڌار ڌار صوتيہ طور ڪم اچن ٿا، مثلاً:

نيم سر [w]	چپ – ڏندن ڳاڏئون گھڪيدار وينجن [v]
هُوا، هئا	هَوا
ٻاوا	دعوا
توا	دوا

سامهون وينجنن جو چارٽ شامل ڪجي ٿو، جنهن جي مدد سان وينجنن جي قسمن، گروهن انهن جي مخرجن ۽ خصوصيتن جي باري ۾ تفصيلي معلومات ملي سگهي ٿي.

سنڌي وينجنن جو چارٽ

	آوازن جا گروهه		Bilabial ٻچپوان		Labio- dental چپ ۽ ڏندن ڪاڏئون		Dental ڏندوان		Alveolar مھاروان		Blade-alvolar تارو ۽ مھاروان		Retroflex مورڌني		Palatal سخت تارونءَ وارا		Velar نرم تارونءَ وارا		Post-velar نرم تارونءَ کان پوئين		Glottal ڳلي وارا	
			ملڪا	ڳرا	ملڪا	ڳرا	ملڪا	ڳرا	ملڪا	ڳرا	ملڪا	ڳرا	ملڪا	ڳرا	ملڪا	ڳرا	ملڪا	ڳرا	ملڪا	ڳرا	ملڪا	ڳرا
1	Plosives ڌڙڪا	اوسرگ	پ	ب	–	–	ت	د	–	–	–	–	ٽ	ڊ	چ	ج	ڪ	گ	ق(1)	–	–	–
		وسرگ	ڦ	ڀ	–	–	ٿ	ڌ	–	–	–	–	ٺ	ڍ	ڇ	جھ	ک	گھ	–	–	–	–
2	Implosives چوسڻا	اوسرگ	–	ٻ	–	–	–	–	–	–	–	–	–	ڏ	–	ڄ	ڄ	ڳ	–	–	–	–
3	Nasals نڪواني يا گھڻا	اوسرگ	–	م	–	–	–	–	–	ن	–	–	–	ڻ	–	ڃ	ڃ	ڱ	–	–	–	–
		وسرگ	–	مھ	–	–	–	–	–	نھ	–	–	–	ڻھ	–	–	–	–	–	–	–	–
4	Affricates بندشي گسڻا								ٽر	ڊر	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
5	Laterals پاسيرا	اوسرگ	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	ل	–	–	–	–	–	–	–	–
		وسرگ	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	لھ	–	–	–	–	–	–	–	–
6	Rolled ڦرڻا	اوسرگ	–	–	–	–	–	–	–	ر	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
7	Flapped ڦڙڪڻا	اوسرگ	–	–	–	–	–	–	–	ر(2)	–	–	–	ڙ	–	–	–	–	–	–	–	–
		وسرگ	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	ڙھ	–	–	–	–	–	–	–	–
8	Fricatives گسڻا	اوسرگ	–	–	ف	و	–	–	–	–	س	ز			ش	–	ش	–	–	غ خ	ھ	–
9	Semi-vowels نيم سُر	اوسرگ	–	و(3)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	ي	–	و	–	–	–	–

1. [ق] جو اُچار فقط پڙهيل طبقي وارا ڪري سگھندا آهن. عام ماڻهو [ق] کي [ڪ] اُچاريندا آهن. ساڳيءَ طرح [خ ۽ غ] به پڙهيل ماڻهو ئي درست نموني اُچاري سگھندا آهن. عام ماڻهو انهن کي [ک ۽ گ] ڪري اُچاريندا آهن.

2. مهار وارو ڦڙڪڻو آواز [ر]. سنڌي بوليءَ ۾ ڪار صوتيه طور ڪم ڪونه ايندو آهي ۽ اهو [ر] جو متبادل (Variant) آهي.

3. ٻن چپن ۽ سخت تارونءَ واري نيم — سُر [و] لاءِ سنڌي الف — ب ۾ ڪوبه حرف مقرر ٿيل نه آهي. عربيءَ ۾ 'و' نيم سُر [W] جي لکيل صورت آهي. عربي صوتياتي نظام ۾ چپ ۽ ڏندن ڪاڏئون گسڻو آواز [V] ڪونه ٿي. تنهنڪري عربي الف — ب جي پيرويءَ ۾ [V] لاءِ ڪوبه حرف مقرر نه ڪيو ويو آهي.

باب ستون

سُرَ جو اڀياس

1. گذريل باب ۾ آوازن کي، ٻن قسمن، يعني وينجن ۽ سر ۾ ورهايو ويو آهي. اهو به ڄاڻايو ويو آهي ته سُرن جي مدد کان سواءِ ڪنهن به ٻوليءَ ۾، پد يا لفظ نهي ٺهي سگهي. هڪ يا هڪ کان وڌيڪ سر گڏجي، ڪو پد يا لفظ، ناهي سگهن ٿا، پر هڪ وينجن يا هڪ کان وڌيڪ وينجنن جو ميڙ، سرن جي ميل کان سواءِ، پنهنجي سر ڪو به 'پد' يا 'لفظ' ناهي نٿا سگهن.

گذريل باب ۾ اهو به چيو ويو آهي ته سُرن کي ته پنهنجي سر اُچاري سگهجي ٿو پر سُرن جي مدد کان سواءِ ڪوبه وينجن، پنهنجي سر هرگز اُچاري نه سگهبو آهي. [1] انهيءَ ڪري چئبو ته صوتياتي نظام ۾، سرن کي گهڻي اهميت ۽ وڏو دخل حاصل آهي.

هن کان اڳ، سنڌي ڪتابن ۾، سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام ۾، سُرن بابت عجيب ۽ حيرت ۾ وجهندڙ ڳالهيون بيان ڪيون ويون آهن. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ته اهو به بيان ڪيو ويو آهي ته:

”اسان جي هاڻوڪيءَ زبان جي لفظن جي اڀياس مان معلوم ٿئي ٿو ته جيئن اڳ تيئن الفاظ، 'حروف صحيح' سان ٺهيل هئا، يعني ته منجهن حروف علت بلڪل ڪم هئا، يا مورڳو نه هئا“[2] .

انهيءَ کان سواءِ، سنڌي وياڪرڻ جي ڪتابن ۾ 'ڊگهن' ۽ 'ڇوٽن' سرن کي به عجيب نالن، يعني مجهول ۽ معروف نالن سان ڪوٺيو ويو آهي، [3] جيئنڊيڪ ڊاڪٽر ٽرمپ، ديوان وسناڻي،

(1) Bartil Malmberg, 'Phonetics,' Op., Cit., P. 65

۽ پڻ ڏسو: واحد بخش شيخ: 1956ع، سنڌي صرف نحو، آر - ايچ - احمد برادرز، حيدرآباد، ص 5

(2) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ، حوالو اڳ ۾ ڏنو ويو آهي، ص 22

(3) واحد بخش شيخ. ص 9- 10

ديوان پيرو مل ۽ مرزا قليچ بيگ انهن کي ڏگها ۽ چوڻا سر سڏيو آهي.

ايندڙ باب ۾، وينجنن جي باري ۾ ڪي وڌيڪ نڪتا تفصيل سان بيان ڪيا ويا آهن، پر هن باب ۾ ڏسڻو آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام ۾، وينجنن وانگر، سُرن جي اهميت ڪهڙي آهي؟ جيڪي بزرگ ائين چون ٿا ته: "عربيءَ جي اثر کان اڳ، سنڌي الفاظ اڪثر حروف صحيح جا مرڪبات هئا،" يعني سنڌي ٻوليءَ جا لفظ، سرن کان سواءِ ئي نهندا هئا، تن ماهرن شايد 'واٽڪ اکرن' يعني 'لنڊا اکرن جي لکيت' کي ڏسي، اهڙي راءِ قائم ڪئي آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو رايو:"واٽڪي الف – ب، جي سٽاء، ڇڻ انهيءَ قديم زماني جي يادگار آهي"[1] ۽ انهيءَ جو ثبوت آهي.

دراصل ڪنهن به ٻوليءَ جي لکت واري صورت، ان ٻوليءَ جي گفتگو واريءَ ٻوليءَ جي نمائندگي نٿي ڪري سگهي.[2] سنڌي ڪتابن ۾ اهڙا ڪيترائي لفظ ملن ٿا جن جي لکيل صورت ائين نه آهي، جيئن اُهي لفظ ڳالهائجن ٿا، يعني اُهي ائين ڪونه ٿا لکجن جيئن اُهي ڳالهائجن ٿا، مثلاً:

<u>ڳالهايل صورت</u>	<u>لکيل صورت</u>
امب	انب
گڄجو	گنجو
مڇي (لاڙڪاڻي جو اَچار)	مڇي
پَٽر	پَٽ
ٻيو	ٻيو
ٻميور	ٻنيور

سنڌي صورتخطيءَ ۾ 'ٻ، ٽ، ڻ، مک، نٽ، ڪڪڙ، مکڙ ۽ گدڙ،' لفظن جي لکيل صورت ۾ 'الف' 'و' ۽ 'ي' جي غير

(1) بلوچ، نبي بخش، ڊاڪٽر: سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ. ص 22

(2) Bloomfield, L., 1961 ,Language Georege Allen Unwin LTD, London: p. 21

موجودگيءَ جي ڪري، سنڌ جي عالمن انهن لفظن کي 'بنا سر' (بنا حروف علت) لفظ سڏيو آهي. هن سلسلي ۾ انهن لفظن جي ساخت تي 'سنڌي صورتخطي' ڪتاب ۾ بحث ڪيو ويو آهي. هن ڏس ۾ سراج الحق ميمڻ صاحب اهي لفظ انگريزيءَ ۾ لکي، سُرن جي موجودگي ثابت ڪئي آهي، جيئن: kukuṛu (ڪُڪڙ)، gidaṛu (گدڙ) وغيره. (سنڌي ٻولي: 1964)[1] ۽ 'ا'، 'و' ۽ 'ي' صورتن تي علم صوتيات جي روشنيءَ ۾ خيال آرائي ڪئي وئي آهي.

هيٺ ڇچنامي ۾ ڏنل لفظن جي هڪ لڙهي ڏني وَئي آهي. اهي لفظ، عربن جي آمد کان بہ اڳ، سنڌ ملڪ ۾ رائج هئا. انهن لفظن ۾ اَتَ سُر تہ ڪَرَ ڪنيو بيٺا آهن. پوءِ بہ اها دعويٰ تہ: "سنڌيءَ ۾ عربن جي حڪومت کان اڳ سُر هئائي ڪين ۽ اهي سنڌي صوتياتي نظام ۾ عربي جي اثر ڪري داخل ٿيا آهن"[2]، هڪ بي بنياد راءِ آهي، مثال طور:

لفظ	هجي	سُر
لاڪا	ل + آ — ڪ+آ	آ
نَڪُرَ	ن+اَ-ڪ+اُ-ر+اَ	اَ ۽ اُ
جَتَ	ج+اَ-ت+اَ	اَ
سَما	س+اَ-م+آ	اَ ۽ آ
سَهِتا	س+اَ-ه+اِ-ت+آ	اَ +اِ+آ
لوهاڻا	ل+اُو-ه+آ-ڻ+اَ	اوُ ۽ آ
موڪيو	م+او-ڪ+اِ-ي+او	او ۽ اِ
جَلوالي	ج+اَ-ل+اِ-و+آ-ل+اي	اَ، اِ، آ ۽ اِي
بيٺ	ٻ+اي-ٺ+اَ	اي ۽ اَ

مٿين لفظن جي جائزي کان پوءِ، اهو پڌريءَ پٽ چئي سگهجي ٿو تہ عربيءَ جي اثر کان اڳ، سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام ۾ هينيان سر موجود هئا:

---

(1) غلام علي الانا، ڊاڪٽر: سنڌي صورتخطي، ڇاپو ٽيون، ص ص 110 ۽ 111
(2) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، حوالو اڳ ۾ ڏنو ويو آهي.

اَ، آ، اِ، اِي، اُ، اُو، اي ۽ او.

اڄ به اهي ئي سر، سنڌي ٻوليءَ ۾ اُچاريا وڃن ٿا. انهن جي اُچار جي نموني ۽ عربي ٻوليءَ جي ساڳين سُرن جي اُچار جي نموني، ۽ اُچار وقت چپن جي بيهڪ ۾ گهڻو فرق آهي. انهن اٺن سُرن کان سواءِ، سنڌي ٻوليءَ ۾ به 'يڪپدا ڊهرا سر' (Diphthongs) [اَي ۽ اَو] به اُچاريا ويندا آهن. انهن ٻنهي سرن جي موجودگيءَ تي به ڪجهه لکڻ جي ضرورت آهي. ايندڙ بابن ۾ انهن جي باري ۾ روشني وڌي وئي آهي. هت نتيجي طور چئبو ته قديم دور کان وٺي، موجوده وقت به سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام ۾ جيڪي سر شامل آهن اُهي ڪل ڏهه آهن؛ جيئن:

اَ، آ، اِ، اِي، اُ، اُو، اي، اَيَ، او ۽ اَوَ

2- سر جي وصف:

سنڌي وياڪرڻ جي ماهرن، 'سُر' جي جيڪا وصف ڏني آهي اها علم صوتيات جي جديد اصولن موجب قبول ڪرڻ جهڙي نه آهي. ديوان پيرومل سُر کي 'حرف علت' نالو ڏيندي، اُن جي وصف بيان ڪندي لکي ٿو:

"حرف علت معنيٰ ضعيف يا بيمار اکر. اهي برابر ڪمزور آهن ڇاڪاڻ ته اهي پنهنجو اُچار سولائيءَ سان ٿا بدلائين."

ديوان صاحب اڳتي لکي ٿو ته: "علت معنيٰ بيماري به آهي، تنهن ڪري ڪي چون ته حرف علت معنيٰ بيمار اکر ۽ حرف صحيح معنيٰ چڱا ڀلا اکر. اِهي معنائون وٺبيون ته چئبو ته جيئن بيمار ماڻهو پاڻمرادو پيو ڪرڪندو ۽ ڪنجهندو آهي، تيئن حرف علت به پاڻمرادو آواز ڪن ٿا، باقي حرف صحيح چڱن ڀلن وانگر ماٺ ڪيو ويٺا آهن"(1)

ساڳيءَ طرح سنڌ جي هڪ ٻئي عالم، واحد بخش شيخ،

(1) پيرو مل آڏواڻي: 1925ع، وڏو سنڌي وياڪرڻ، ڀاڱو 2، ص 10

سُر جي وصف بيان ڪندي لکيو آهي:

"علت جي معنيٰ آهي بيماري، ڇاڪاڻ ته 'واي' بيمار ماڻهوءَ جي صدا آهي تنهن ڪري انهن ٽن حرفن، و، ا ۽ ي کي علت جا حرف سڏجي ٿو"[1]

شيخ صاحب اڃا به اڳتي لکي ٿو:

"علت معنيٰ اهو لفظ جو وجهه يا سبب بيان ڪرڻ لاءِ استعمال ڪجي" [2]

اهي وصفون، موجوده علمي دور، جنهن ۾ لسانيات جي علم جي ڄاڻ جي لحاظ کان قبول ڪرڻ جهڙيون نه آهن. صوتيات جي جديد علم موجب 'سر' جي جيڪا وصف مقرر ڪئي وئي آهي سا هيٺ ڏجي ٿي:

"سُر هڪ ڳرو آواز آهي، جنهن جي اُچارڻ مهل، هوا، نڙيءَ ۽ وات واري ڪوپي مان، هڪ 'روان لهر' (continuous stream) جي روپ ۾ لنگهندي آهي. هوا جي 'نڪرڻ' يعني 'گلري وڃڻ' وقت، هوا کي نه ڪٿي ڪا 'رڪاوٽ' ٿيندي آهي (يعني روڪيو ويندو آهي) ۽ نه ئي وري مخرج وٽ، اُچار دوران، اُن جي لنگهه ۾ ڪا 'سوڙهه' يا 'گُهٽ' يا رُڪاوٽ، وجهي سگهبي آهي، جنهن جي ڪري هوا جي لنگهڻ مهل، 'گُهٽ' (رڪاوٽ) يا لنگهه وٽ ڪو گهڪو ٿئي. جنهن آواز ۾ اهي سيئي خصوصيتون موجود هجن، تنهن کي 'سُر' (vowel)چئبو آهي. [3]

---

(1) واحد بخش شيخ: سنڌي صرف و نحو، حوالو اڳ ۾ ڏنل آهي، ص 4

(2) ايضاً، ص 160

(3) مورڊني سُرن جي باري ۾ ڊينيئل جونز لکي ٿو:

Jones, D., Op. Cit., P. 15
Vowels may be retroflexed, i.e. pronounced with retroflex modification. In making retroflex vowels, the main body of the tongue is held as far as ordinary vowels but the tip of the tongue is simultaneously curled up towards the hard palate with lateral contraction., see:Daried Jones, D. Op. Cit., P. 215

3- سرن جي اُچارڻ ۾ ڪم ايندڙ ڳالهائڻ جا عضوا:

سنڌ جي اڪثر ماهرن هيستائين اهو ڪٿي به ڄاڻايو نه آهي ته جيئن وينجنن جي اُچارڻ ۾ ڳالهائڻ جا ڪي عضوا ڪم اچن ٿا، تيئن سُرن جي اُچارڻ لاءِ به ڳالهائڻ جا ڪي عضوا ڪم ايندا آهن. هن باب ۾ اهو به ٻڌايو ويو اهي ته سُرن جي اُچارڻ ۾ ڳالهائڻ جا ڪهڙا ڪهڙا عضوا عمل ڪن ٿا. سُرن جي اُچار ڪرڻ لاءِ جيڪي عضوا ڪم اچن ٿا، اُهي آهن:

چپ، ڄڀ جو مهڙ، ڄڀ جو پوئڙ، ڄڀ جي مهڙ ۽ پوئڙ جو وچٿرو حصو، سخت تارون ۽ نرم تارون.

سرن ۾ به ڪي 'گڻ' ۽ 'خاصيتون' ٿينديون آهن. انهن خاصيتن جو مدار ڄڀ جي بيهڪ تي آهي. ڄڀ جي چوٽيءَ جو، سُرن جي گڻن يا خاصيتن توڙي انهن جي ڌار ڌار قسمن ۾ ڪوبه دخل هوندو نه آهي، البت سُرن جي موروثي خاصيت جيڪا سُرن ۾ ڪن پر وارن آوازن جي اثر ڪان پيدا ٿئي ٿي، اُن جو مدار ڄڀ جي نوڪ جي 'بيهڪ' تي آهي، جيئن مٿي 'مور ڌني سرن' جي باري ۾ راءِ ڏني وئي آهي.

سُرن جي ڌار ڌار قسمن جي اُچار ڪرڻ مهل، ڄڀ جيڪا بيهڪ وٺي بيهي ٿي تنهن جو جائزو، آرسيءَ جي سامهون بيهي، وٺي سگهجي ٿو. چپن جي 'گول ٿيڻ'، 'اڻگول ٿيڻ'، 'پکڙجڻ' يا 'وچٿري' صورت وٺڻ، نرم تارونءَ جو 'هيٺ لهڻ' يا 'مٿي کڄڻ'، سان سُرن جي گڻن يا خاصيتن تي وڏو اثر ٿئي ٿو.

4 - سُرن جا قسم (classification of vowels) :

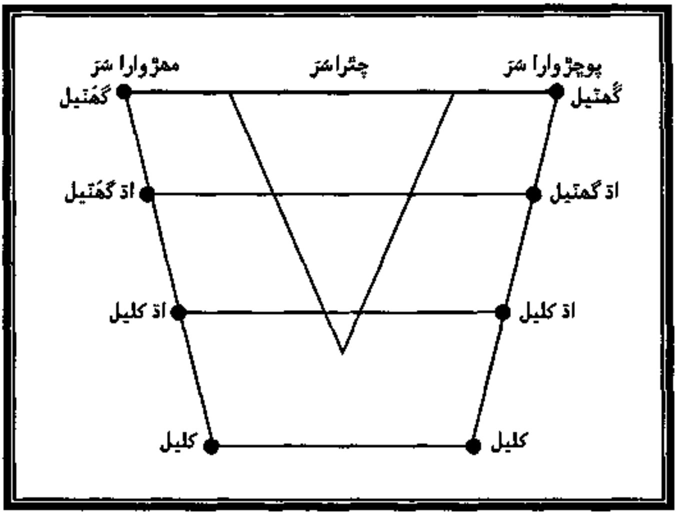

سرن جي قسمن جو مکيہ مدار ڄڀ جي چاڙهہ (raising of the tongue) ، يعني ڄڀ جو وات جي ڇت ڏانهن مٿي (تارونءَ طرف جيترو ممڪن ٿي سگهي، اوترو مٿي) کڄڻ ۽ 'ڄڀ جي لاٿ' (falling of the tongue) (جيترو ممڪن ٿي سگهي تارونءَ کان اوترو هيٺ لهڻ)، ۽ ڄڀ جي حصي (مهڙ يا پوچڙ) جو، تارونءَ ڏانهن 'مٿي کڄڻ' ۽ تارونءَ کان 'هيٺ لهڻ' تي آهي. پهرينءَ خصوصيت، يعني ڄڀ جي اوچائيءَ ۽ لاٿ، جي لحاظ کان، ماهرن سرن کي ٻن قسمن ۾ ورهايو آهي[1]:

(الف) گهٽيل سر (close vowels) ۽ (ب) ڪليل سر (open vowels). انهن ٻنهي قسمن جو وڌيڪ تفصيل هيٺ ڏجي ٿو.

(i) ڄڀ جي اوچائيءَ يا لاٿ جي لحاظ کان — ڄڀ جي اوچائيءَ يا لاٿ جي لحاظ کان، ماهرن سُرن کي ٻن مکيہ قسمن ۾ تقسيم ڪيو آهي. اُهي آهن: گهٽيل سر ۽ ڪليل سر.

(1) Jones, D. Op, Cit, P. 15

(**الف**) **گھٽيل سر:** گھٽيل سر، انهن سرن کي چئبو آهي جن جي اُچارڻ ۾ ڄڀ (خاص حصو يعني مهڙ يا پوپڙ)، وات جي ڇت ڏانهن، يعني تارونءَ ڏانهن، ايتريءَ اوچائيءَ تائين مٿي کڄڻ، جيتري اوچائي ممڪن ٿي سگهي. هنن سُرن جي اُچارڻ لاءِ ڄڀ ايترو مٿي کنيل هوندي آهي جو ڄڀ جي مٿي کنيل حصي ۽ وات جي ڇت واري حصي (سخت تارون يا نرم تارون) جي وچ ۾، تمام سوڙهو ۽ تنگ لنگهه نهي پوندو آهي. ڦڦڙن کان ڌوڪي ايندڙ هوا جڏهن اُن سوڙهي لنگهه مان لنگهندي آهي تڏهن سوڙهي لنگ ۾ 'گُهٽَ' ٿيڻ سبب، اُچار ڪرڻ مهل، 'گُهٽيل' يعني 'دٻيل' آواز ٻڌڻ ۾ ايندو آهي. هوا، جي لنگهڻ وقت ڪو به گهڪو ڪونه ٿيندو آهي. اهڙن آوازن کي 'گهٽيل سر' يعني close vowels چئبو آهي، اهڙن سرن جي اُچارڻ مهل، نرم تارون مٿي کڄي، نڪ واري ڪوپي جو لنگهه بند ڪندو آهي، جنهن ڪري سموري هوا وات واري ڪوپي مان لنگهدي آهي. اهڙيءَ حالت ۾ اُچاريل سرن کي، 'گُهٽيل صاف سر' (close soft vowels) چئبو آهي. سنڌي ٻوليءَ جا سُر [اِي ۽ اُو] ، گُهٽيل صاف سُرن، جا مثال آهن.

(**ب**) **کليل سر (open vowels) :** کليل سر، انهن سرن کي چئبو آهي جن جي اُچار ڪرڻ ۾، ڄڀ (خاص حصو مهڙ ۽ پوپڙ)، وات واري ڪوپي ۾، جيترو ممڪن ٿي سگهي اوترو تارونءَ کان هيٺ لهي بيهندي آهي. انهيءَ ڪري هوا جو لنگهه ڪافي 'کليل' رهندو آهي. ڦڦڙن کان ايندڙ هوا، اُن کليل ۽ ويڪري لنگهه مان آسانيءَ سان لنگهي سگهندي آهي، ۽ اُن جي لنگهڻ مهل، کليل آواز ٻڌڻ ۾ ايندو آهي. نرم تارون مٿي کڄي، نڪ واري ڪوپي جو لنگهه بند ڪندو آهي، انهيءَ ڪري هوا وات واري ڪوپي مان ٻاهر نيڪال ٿيندي آهي. اهڙي نموني سان اُچاريل سُرن کي 'کليل صاف سر' (open soft vowels) چئبو آهي. سنڌي ٻوليءَ جو [آ] سر، 'کليل صاف سر' جو مثال آهي.

متي ڏنل بيان مان ظاهر آهي ته جيئن ته ڪي، وات جي ڇت (سخت ۽ نرم تارون) ڏانهن، گهٽيل سرن جي اُچارڻ لاءِ، ڪنهن خاص ممڪن اوچائيءَ تائين متي کڄڻ سان، يا کليل سرن جي اُچارڻ لاءِ، اُن (جيڀ) کي جيترو ممڪن ٿي سگهي اوترو هيٺ لاهڻ سان، سر، به خاصيتون وٺن ٿا. انهن مان پهرين خاصيت وارن سرن کي، اهڙيءَ طرح جيڀ جي 'کڄڻ' يا 'لهڻ' جي ڪري سُرن جون هيٺيون خاصيتون ڄاڻايون ويون آهن.[1]

(الف) گُهٽيل سر (close vowels)، (ب) اڌ گُهٽيل سر (half close vowels) چئبو آهي.

(ب) اڌ کليل (half open) سر ۽ (پ) کليل (open vowels) سر[2]. انهن چئني قسمن جو بيان هيٺ ڏجي ٿو:

(**الف**) **گهٽيل سُر:** هن قسم وارن سرن جي وصف متي بيان ڪئي وئي آهي. سنڌي ٻوليءَ جا [اِي ۽ اُو] سر، هن قسم وارا آهن.

(**ب**) **اڌ گهٽيل سر:** هي اُهي سر آهن جن جي اُچارڻ لاءِ جيڀ، گهٽيل سرن جي اُچار ڪرڻ لاءِ ممڪن اوچائيءَ کان 1/3 حصو هيٺ لٿل هوندي آهي، ۽ کليل سرن جي اُچار ڪرڻ لاءِ جيڀ جي ممڪن ٻيهڪ کان 2/3 حصو متي کنيل هوندي آهي. سنڌي ٻوليءَ جا [اي]، [او]، [اِ] ۽ [اُ] سر، اڌ گهٽيل سر آهن، البت [اي] ۽ [او] جي اُچار لاءِ جيڀ، 'اڌ گهٽيل' واري ٻيهڪ کان هيٺيرو هوندي آهي، ۽ [اِ ۽ اُ] جي اُچار جي حالت ۾، ڪجهه متيرو هوندي آهي، جيئن باب انين ۾ ڏنل شڪل مان معلوم ٿيندو.

(**ت**) **اڌ کليل :** هن قسم وارن سرن جي اُچارڻ ۾ جيڀ، گهٽيل سرن واريءَ ٻيهڪ کان، 2/3حصو هيٺ، ۽ کليل سرن واريءَ حالت ۾ ورتل ٻيهڪ کان 1/3حصو متي ٻيهڪ وٺندي آهي. سنڌي ٻوليءَ

---

(1) Jones, D., Op. Cit. P.15

(2) امريڪي ماهرن گهٽيل، اڌ گهٽيل، اڌ کليل ۽ کليل لاءِ low high, mid-high, high vowels ۽ low vowels نالا ڪم آندا آهن.

جو [اَ] سر، اڌ کليل سر آهي؛ البت هي سر اڌ ڪليل بيهڪ کان ڪجهہ هيٺيرو اُچاربو آهي.

(ث) **کليل سر (open vowels)**: سرن جي هن قسم جي وصف مٿي بيان ڪئي وئي آهي. سنڌيءَ جو سر [آ]، کليل سر جو مثال آهي.

5- ڄڀ جي حصن موجب سرن جا قسم:

ڄڀ جي حصن يعني مهڙ يا پوئيڙ جو مٿي تارونءَ طرف کڄڻ جي لحاظ کان، ماهرن سرن کي هيٺين قسمن ۾ ورهايو آهي:

(الف) مُهڙ وارا سر (front vowels)، (ب) پوئيڙ وارا سر (Back vowels) ۽ (ت) وچٿرا سر (Central vowels). هر هڪ قسم جو تفصيل وار بيان هيٺ ڏجي ٿو.

(الف) **مهڙ وارا سر (front vowels)** : اُهي سر جن جي اُچارڻ لاءِ ڄڀ جو مهڙ مٿي سخت تارونءَ ڏانهن کڄي، ۽ يا ان جي سامهون هيٺ لهي بيهي. ڄڀ جي اهڙيءَ بيهڪ واريءَ حالت ۾ اُچاريل سرن کي 'مهڙ وارا سر' چئبو آهي. [اِي] ۽ [اي] سر، سنڌي ٻوليءَ جا مهڙ وارا سر آهن. ڄڀ جو مهڙ جڏهن سخت تارونءَ ڏانهن مٿي کڄي، هوا جي لنگهہ ۾ 'سوڙهہ' يا 'گُهٽ' پيدا ڪندو آهي، اهڙيءَ حالت ۾ اُچاريل سرن کي 'مهڙ وارا گهٽيل سر' (close front vowels) چئبو آهي، پر جڏهن ڄڀ جو مهڙ، ڪافي هيٺ لهي، سخت تارونءَ ۽ ان جي وچ ۾ ڪافي ويڪرو لنگهہ ڇڏي ، اهڙيءَ حالت ۾ اُچاريل سرن کي مهڙ وارا کليل سر (open front vowels) چئبو آهي.

(ب) **پوئيڙ وارا سر (back vowels)** : اُهي سر، جن جي اُچار ڪرڻ لاءِ ڄڀ جو پوئيڙ (back of the tongue)، نرم تارونءَ ڏانهن مٿي کڄي، يا اُن جي سامهون هيٺ لهي بيهي، ڄڀ جي اهڙيءَ بيهڪ جي حالت ۾ جيڪي سر اُچاريا ويندا آهن، تن کي پوئيڙ

وارا سر (Back vowels) چئبو آهي. سنڌي ٻوليءَ جا [اُو، او ۽ آ] سر، پوئڇڙ وارا سر آهن. مهڙ وارن سرن وانگر، پوئڇڙ وارا سر به ٻن خاصيتن ۾ ورهائي سگهجن ٿا: پوئڇڙ وارا گهٽيل سر ۽ پوئڇڙ وارا کليل سر.

(ب) وچٿرا سر (Central vowels): هنن سرن جي اُچارڻ مهل، چپ جي ٻيهڪ وچٿري هوندي آهي، يعني مهڙ ۽ پوئڇڙ ٻنهي جي وچوارو حصو. وات جي ڇت جي سخت تارون ۽ نرم تارونءَ جي وچٿري حصي سان ميلاپ ڏيکاريندو آهي. سنڌي ٻوليءَ جا [اِ، اُ ۽ اَ] سر، وچٿرا سر آهن.

6- چپن جو ٻول (Lip position):

سرن جي گڻن (quality) جو جيتوڻيڪ گهڻو مدار چپ جي ٻيهڪ تي آهي، پر تنهن هوندي به 'چپن جي ٻول' جو به سرن جي خاصيتن تي گهڻو اثر ٿئي ٿو. سرن جي اُچارڻ وقت، چپ ٽن صورتن مان هڪ صورت وٺندا آهن. مثال طور [اِي ۽ اي] جي اُچار لاءِ چپ، پکڙيل (spread) رهندا آهن. [اُ، اُو ۽ او] جي اُچارڻ مهل چپ، 'گول' (rounded) تي ويندا اهن، ۽ [اِ ۽ آ] جي اُچار ڪرڻ وقت چپ 'وچٿرا' (neutral) رهندا آهن.

اُهي سُر، جن جي اُچارڻ ۾ چپ 'پکڙيل' يا 'وچٿرا' هوندا آهن، انهن کي 'پکڙيل' يا 'وچٿرا' سر چئبو آهي، پر اُهي سر جن جي اُچارڻ ۾ چپ 'گول' ٿيندا آهن، تن کي 'گول سر' (rounded vowels) چئبو آهي.

هت اهو به ڄاڻائڻ ضروري آهي ته چپن جي گولائيءَ جا وري به 'درجا' (gradations) آهن[1]:

(الف) هڪ اُهو درجو جنهن ۾ گول ٿيڻ وقت چپ بلڪل

(1) Jones, D., Op. Cit., P. 39

’سوڙها پچيل‘ هجن، يعني چپن وارو گول بلڪل سوڙهو هوندو آهي، اهڙيءَ گولائيءَ کي ’گهٽيل گولائي‘ (close rounding) چئبو آهي.

(ب) ٻيو اهو درجو آهي جنهن ۾ چپ بلڪل ’پچيل‘ نہ هجن، يعني چپن وارو گول گهڻو کليل هجي. اهڙيءَ گولائيءَ کي ’کليل گولائي‘ (open rounding) چئبو آهي.

7- سيٽيل (tensed) ۽ ڍرا (released) سر:

ماهرن جي نظر ۾، سرن جون اِهي خاصيتون بہ اهميت واريون آهن. انهن ٻنهي خاصيتن جو مدار، چپن ۽ ڄڀ جي ’سيٽجڻ‘ ۽ ’ڍري ٿيڻ‘ تي آهي. چپ ۽ ڄڀ، مشڪن جي وسيلي ڇڪجي ۽ ڍرا ٿين ٿا. ’سيٽيل سر‘ اُهي آهن جن جي اُچار ڪرڻ مهل، ڄڀ جون مشڪون ڪافي ڇڪجن ٿيون ۽ چپ پکڙجن ٿا. جيئن سنڌي لفظ /جيت/ ۾، [اِي] سر جي اُچارڻ مهل، ڄڀ جون مشڪون ڇڪجن ٿيون. اهڙيءَ حالت ۾ ’چپ پکڙيل‘ صورت وٺن ٿا.

’ڍرا سر‘ اُهي آهن جن جي اُچار ڪرڻ مهل ڄڀ جون مشڪون ڍريون رهن ٿيون؛ جيئن سنڌي لفظ /جِت/ ۾ [اِ] سر جي اُچارڻ ۾، ڄڀ جون مشڪون [اِي] سر جي ڀيٽ ۾ ڍريون رهن ٿيون.

باب اٺون

سنڌي سُرن جو بيان

1. گذريل باب ۾ سرن جي قسمن ۽ اُنهن جي اصولن، ڪان سواءِ سرن جي اُچارڻ مهل، ڄڀ جي بيهڪ جو ذڪر ڪيو ويو آهي. هن باب ۾، مٿي بيان ڪيل اصولن جي آڌار تي، هيٺ ڏنل چارٽ (diagram) جي مدد سان، سرن جي اُچار ڪرڻ مهل، ڄڀ جي بيهڪ جو ذڪر ڪيو ويندو.

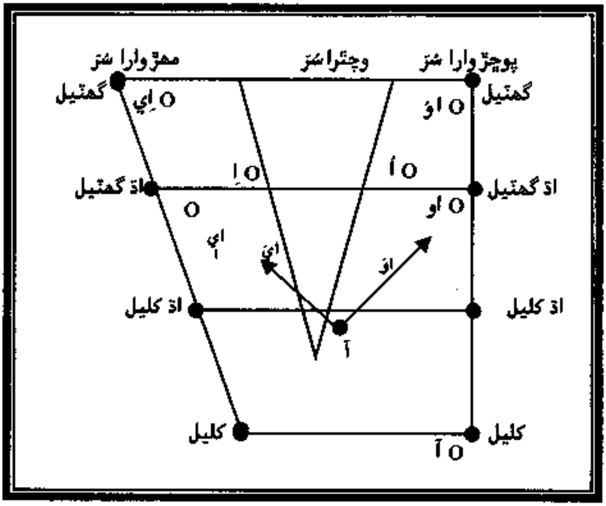

هن چارٽ ۾ دنيا جي زبانن لاءِ بنيادي سرن (cardinal vowels) جي اُچار ڪرڻ وقت ڄڀ جي بيهڪ O = سنڌي سرن جي اُچار وقت ڄڀ جي بيهڪ

لکت ۾ اهو بيان ڪرڻ تمام مشڪل آهي تہ هڪ سر، ٻئي سر کان 'گڻ' يا خاصيت جي ڪري ڪيئن ۽ ڪهڙو فرق ٿو رکي. سرن جي گڻن ۽ خاصيتن ۾ فرق محسوس ڪرڻ لاءِ، انهن جو اُچار ٻڌڻ ضروري آهي. اُنهن سرن جي 'گونج' (acoustic value) جي پوري خبر تڏهن پوندي، جڏهن انهن کي درست نموني اُچاريو ويندو.

کنهن بہ ٻوليءَ جي سرن جي مطالعي ۽ اُنهن جي اُچار ڪرڻ لاءِ بهتر ٿيندو تہ انهن کي 'بنيادي' (cardinal) سرن سان ڀيٽجي، ۽ انهن جي اُچار ڪرڻ مهل، ڄڀ جي بيهڪ جاچجي، ۽ مٿي ڏنل چارٽ ۾ ان جا نشان ڪجن. مٿي ڏنل خاڪي ۾ • نشان، بنيادي سرن جي حالت ۾ ڄڀ جي بيهڪ، نمايان ڪري ٿو، ۽ ○ نشان، سنڌي ٻوليءَ جي سرن جي اُچار واريءَ حالت ۾، ڄڀ جي بيهڪ ڏيکاري ٿو. مذڪور چارٽ جي روشنيءَ ۾ چئي سگهجي ٿو تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪل ڏهہ سُر آهن؛ جيئن :

اِي، اِ، اي ، اُو، اُ، او، اَ، آ، ايَ ۽ اَو(1)

سرن جي مٿين ترتيب، مٿي ڏنل چارٽ موجب رکي وئي

---

(1) مون لنڊن يونيورسٽيءَ ۾، ايم – اي لاءِ پيش ڪيل پنهنجيءَ ٿيسز ۾ اهو ڄاڻايو هو تہ [اَي ۽ اَو] عربيءَ جي اثر ڪان، سنڌي صوتياتي نظام ۾ داخل ٿيا آهن، البت اهو ضرور ڄاڻايو هُئم تہ سنڌي ٻوليءَ ۾ [اَي ۽ اَو] جو اُچار ، عربيءَ جي [اَي ۽ اَو] جي اُچار ڪان گهڻو ٻيءَ طرح يعني مختلف آهي. ائين بہ ڄاڻايو ائم تہ ڪي ماڻهو [اَي ۽ اَو] کي، [اَئي ۽ اَئو] بہ اُچاريندا آهن. هن ڏس ۾ وڌيڪ مطالعي ڪان پوءِ ائين معلوم ٿيو آهي تہ [اَي ۽ اَو] بہ نج سنڌي (Indigenous) 'يڪپدا دهرا سر' (diphthongs) آهن، جيڪي سنڌيءَ ڪان سواءِ، هند آريائي ٻولين ۾ بہ ملن ٿا. انهيءَ باري ۾ ڊاڪٽر بنارسيداس لکي ٿو:

"Indo-Iranian had four diphthongs: ai, au, āi, and āu, by the time of the Pratishakhyas were composed, ai, au had become simple long vowels e and o (Macdonell, Vedic Grammar, 15 – 16) . The tendency seems to have been open the second elements so that ai, au became ae, ao. This was actually the case in Avesta where /daeva/ and/ karanaoti/ correspond to Indian /de:va / and / krnoti/ respectively. Later the first element /a/ became fainter and fainter till simple / e: / or / o: / was the result. Along with this the qualitative change, also, may have begun simultaneously i.e. the /a/ tended towards /e,o/ and finally combined with the second /e,o/.

see: Benarsidas Jain, 1934, A Phonology of Punjabi and a Ludhiani Phonetic Reader, Ph.D. (Thesis) Submitted to the University of London, Published by the University of Punjab, Lahore: p.39.

(باقي حاشيو اڳين صفحي تي ڏسو)

آهي، جنهن کي سُرن جي جزن ۽ ممڪن جوڙن موجب هيئن مقرر ڪري سگهجي ٿو:

اَ، آ، اِ، اِي، اُ، اُو، اي، ايَ، او، ۽ اَو.

2- سنڌي سرن جي تقسيم:

سنڌي سرن جي مٿي ڏنل بيان کان پوءِ، انهن کي هيٺينءَ ريت تقسيم ڪري سگهجي ٿو:

(الف) سادا سر (pure vowels) : سادا سر انهن سرن کي چئبو آهي جن جي اُچارڻ ۾، جيڀ ۽ چپ، سرڪي، يڪسري ۽ لاڳيتي (constant) يعني يڪسري حالت ۾ رهن، ۽ اُچار دوران (تبديل نہ ٿيل) لاڳيتا ۽ اَٽمٽ (unchanged) رهن يعني بدلبا نہ هجن. سنسڪرت جي عالمن سادن سرن کي سمانا ڪشر (homogeneous syllables) سڏيو آهي.[1]

سادا سر هي آهن: اَ، آ، اِ، اِي، اُ، اُو، اي ۽ او.

(ب) يڪپدا ڏهرا سر (diphthongs): يڪپدا ڏهرا سر انهن سرن کي چئبو آهي جن جي اُچارڻ ۾ جيڀ ۽ چپ، سادن سرن جي اُچار

(بقايا حاشيو گذريل صفحي جو)

مٿي مون پنهنجيءَ لنڊن واريءَ ٿيسز جو حوالو ڏيئي بيان ڪيو آهي تہ سنڌ ۾ ڪي ماڻهو [ai] ۽ [au] جو اُچار [ae] ۽ [ao] ڪندا آهن ۽ ڪي بلڪل انهن کي [e:] ۽ [o:] اُچاريندا آهن.

See: Ghulam Ali Allana, 1963, The Arabic Element is Sindhi, M.A. Thesis, submuitted to the University of London.

موجوده وقت بہ ڪي سنڌي ماڻهو گهڻو ڪري [ai] ۽ [ao] جو اُچار [e:] ۽ [o:] ڪندا آهن. البت علم صوتيات جا ڪي ڄاڻو، 'ڏهري سر' جي پوئين جز جي خاصيت کي ڪجهہ بدلائي، [i] گهٽيل سر جي بدران [e] ، اڌ – کليل سر جي وچ ۾ اُچار ڪندا آهن. انهيءَ ڪري چئبو تہ سنڌي سر [ae] ۽ [ao] ، اوسنا واري [ae]۽ [ao] سان نسبت رکن ٿا.

ڊاڪٽر لڇمڻ خوبچنداڻي [اَي ۽ اَو] جي موجوده اُچار کي 'يڪپدا ڏهراسر' (diphthongs) قبول نٿو ڪري، پر سنڌس راءِ موجب (سندس اُچار موجب)، اُهي (يڪپدا ڏهرا سر) سادا اڌ کليل سر (simple half open vowels) آهن – ڏسو:

Lachman Khubchandani, Op. Cit. P.23.

[1] Whiteney. W.D., Op. Cit. P.12.

وانگر سرکا، (هڪ ئي حالت وارا) سمانا ۽ لاڳيتا (constant) نہ رهندا هجن پر اُهي حقيقت ۾ گسڻا سر (glide vowels) آهن، جن جي اُچارڻ لاءِ ڳالهائڻ جا عضوا، هڪ سُر واريءَ بيهڪ کان چُري، هڪدم ٻئي سر جي بيهڪ ڏانهن مڙندا آهن. جيتوڻيڪ اُهي ڏُهرا سُر آهن پر انهن ۾ هڪ پد ٿيندو آهي. سنسڪرت جي ماهرن، 'يڪپدا دهرا سرن' کي 'سَنڌي اکشر' (combinator syllables) سڏيو آهي.[1] سنڌي ٻوليءَ ۾ يڪپدا دهرا سُر هي آهن : ايَ ۽ اَو.

سادن ۽ يڪپدي دهرن سرن جي ڀيٽ لاءِ هيٺيان مثال ڏجن ٿا[2].

سادا سر	يڪپدا دهرا سر
اوجهہ	اَوج
سيٺ	ٻيَت

3- سرن جي لام يا ڊيگهہ (length of vowels):

لامَ يا ڊيگهہ جي لحاظ کان سنڌي ٻوليءَ جي سرن کي ٻن قسمن ۾ ورهايو ويو آهي:

(الف) ڊگها سر (long vowels) ۽ **(ب) ڇوٽا سر (short vowels)**_ انهن جو وڌيڪ تفصيل هيٺ ڏجي ٿو:

(الف) ڊگها سر - هن قسم ۾ ست سنڌي سر اچي وڃن ٿا، اُهي آهن: آ، اِي، اي، او، اُو اَي ۽ اَو. انهن جو وڌيڪ تفصيل هن ريت آهي:

---

(1) Whiteney, W.D, P.12.

(2) سنڌي عالمن، عربي ٻوليءَ جو نقل ڪري [اُو] کي 'واو معروف' ۽ [او] کي 'واو مجهول' سڏيو آهي. ساڳيءَ طرح [اِي] کي 'يائي معروف' ۽ [اَي] کي 'يائي مجهول' سڏيو اٿن. بلڪل ساڳيءَ طرح [آ] کي 'الف ممدود' ۽ [اَ ۽ اُ] کي 'الف مقصور' سڏيو اٿن، پر انهن ماهرن [اِ] سُر کي نظر انداز ڪيو آهي. سرن جو اهو بيان ۽ اهي نالا عربي گرامر تان نقل ڪيا ويا آهن، ۽ سواءِ دليلن جي، انهن سنڌي سُرن کي بہ ساڳين، عربي نالن سان سڏيو اٿن. جديد صوتيات جي اصولن موجب اهي نالا، يعني مجهول، معروف، ممدود ۽ مقصود قبول ڪرڻ کان اڳ، دليلن ۽ سببن ڏيڻ جي ضرورت ٿيندي. ڏسو: واحد بخش شيخ: سنڌي صرف نحو، حوالو مٿي ڏنو ويو آهي، ص ص 9 ۽ 10

(i) مهڙوارا:

ذري گهٽ گهٽيل پڪڙيل [اِي]

اڌ گهٽيل ۽ اڌ ڪليل جي وچٽري بيهڪ وارو پڪڙيل سر [اي]

(ii) پوچڙ وارا:

ذري گهٽ گهٽيل گول [اُو]

اڌ گهٽيل ۽ اڌ ڪليل جي وچٽري بيهڪ وارو گول سر [او]

ذري گهٽ پوچڙ وارو، ڪليل [آ]

(ب) ڇوٽا سر: سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام موجب ڇوٽا سُر ٽي آهن، اُهي هي آهن: اِ، اُ ۽ اَ.

ڇوٽن سرن جي وڌيڪ سمجهاڻي هن ريت آهي:

(i) وچٽرا:

اڌ گهٽيل درميانو سر [اِ]

اڌ گهٽيل گول درميانو سر [اُ]

اڌ ڪليل درميانو سر [اَ]

4- هر هڪ سر جو بيان:

سنڌي سرن جي مٿي ڏنل بيان ڪان پوءِ، اڳ ۾ ڏنل خاڪي جي روشنيءَ ۾، هر هڪ سُر جو ڌار ڌار بيان، هيٺ موجب ٿي سگهي ٿو:

[اِي]- ذري گهٽ گهٽيل مهڙ وارو پڪڙيل ، ڊگهو سر

[اي]- اڌ گهٽيل ۽ اڌ ڪليل جي وچٽري بيهڪ وارو، مهڙ وارو پڪڙيل ڊگهو سر

[اُو]-ذري گهٽ گهٽيل، پوچڙ وارو، گول ڊگهو سر

[او] - اڌ گهٽيل ۽ اڌ ڪليل جي وچٽري بيهڪ وارو، گول ڊگهو سر

[آ] - ذري گهٽ پوچڙ وارو ڪليل ڊگهو سر

[اَي]- هي يڪپدو ڌرو سر آهي. هن سر جي اُچارڻ لاءِ جڀ، [اَ] [^] سر کان شروع ٿئي ٿي ۽ يڪدم [اي] سر ڏانهن مڙي ٿي. [آ] سر کان [اي] ڏانهن هڪدم مڙڻ ڪري، 'يڪپدو گسڪڻو' (gliding) آواز، پيدا ٿئي ٿو. صوتياتي رسم الخط (phonetic transcription) ۾، هن سر جي صورت [^e] ٿي سگهي ٿي. [^e] جو پويون جز، 'ڪمزور' (non-syllabic) آهي.

[اَو]- هي به يڪپدو ڌرو سر آهي. هن جي اُچار ڪرڻ ۾ زبان [اَ] کان شروع ٿئي ٿي، ۽ يڪدم [او] سر ڏانهن مڙي ٿي. هڪدم موڙ کائڻ ڪري 'يڪپدو گسڪڻو' آواز ٿئي ٿو. صوتياتي رسم الخط ۾ هن جي صورت [^o] ٿي سگهي ٿي. [^o] جو پويون جز 'ڪمزور' آهي.

[اِ] - اڌ گهٽيل ، وچٿرو (central) ڇوٽو سر

[اُ]- اڌ گهٽيل، وچٿرو گول ڇوٽوسر

[اَ] - اڌ گهٽيل، وچٿرو ڇوٽو سر

5- سرن جون جوڙيون (pairs of vowels):

سرن جي ڌار ڌار خاصيتن ۽ انهن جي اُچارڻ لاءِ، جڀ جي ٻيهڪ جي بيان کان پوءِ، اهو ڄاڻائڻ به ضروري آهي ته ڪهڙو سر، ٻئي ڪهڙي سر جو جوڙيدار ٿي ڪم اچي ٿو.

سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام موجب، سُرن جون جوڙيون هي آهن:

[اَ] ۽ [آ] - [اَ] ڇوٽو سر آهي ۽ اُن جو ڊگهو جوڙ آهي[آ]

[اِ] ۽ [اِي] -[اِ] ڇوٽوسر آهي ۽ اُن جو ڊگهو جوڙ آهي [اِي]

[اُ] ۽ [اُو] - [اُ] ڇوٽو سر آهي ۽ اُن جو ڊگهو جوڙ آهي [اُو]

باب نائون

سنڌي سُرن جون پيون خاصيتون

1- گُهڻا يا اَنوناسڪ سُرَ (Nasal vowels):

مٿي چيو ويو آهي ته نرم تاروني جي چرپر يعني هيٺ لهڻ ۽ مٿي کڄڻ جو، سرن جي خاصيتن تي گهڻو اثر ٿئي ٿو. جڏهن نرم تارون مٿي کڄي ٿو تڏهن نڪ واري ڪوپي جو لنگهه بند ٿيو وڃي ۽ ڦڦڙن کان ايندڙ هوا، وات واري ڪوپي مان ٻاهر نڪرندي آهي. نرم تاروني جي اهڙيءَ بيهڪ جي حالت ۾ جيڪي سُرَ اُچاربا آهن تن کي 'صاف سر' (non-nasal or soft vowels) چئبو آهي، پر جڏهن نرم تارون هيٺ لهندو آهي تڏهن نڪ واري ڪوپي جو لنگهه کليل رهندو آهي؛ اهڙيءَ حالت ۾ سرن جي اُچارڻ لاءِ، هوا نڪ ۽ وات واري ڪوپي مان ساڳئي وقت نڪري، گُهڻا آواز پيدا ڪندي آهي. اهڙِيءَ حالت ۾ جيڪي سر اُچاربا آهن تن کي 'گهڻا سر' (Nasal vowels) چئبو آهي. سرن جي 'گهڻي' خاصيت کي 'اَنوُ ناسڪَ' چئبو آهي.[1]

2- (الف) 'انوُناسڪَ' 'گهُڻا سُر'(Nasal vowels) ۽ 'انوسوار' (گهڻائڻا) (nasalised) /گهڻن وينجن جي اثر کان، متاثر ٿي گهڻائڻ وارا سر) تي ويندا آهن. vowels ۽ nasalised vowels جي خصوصيت ۾ وڏو فرق آهي. انوناسڪ سر اُهي آهن جيڪي صاف سرن وانگر، صوتيه طور ڪم ايندا آهن ۽ انهن جي ڪم آڻڻ سان، لفظ جي معنيٰ بہ بدلبي آهي. اهي سر، صاف سرن کان ڌار آوازن طور اُچاربا آهن؛

(1) Scholberg, H.C., Concise Grammar of the Hindi Language, Op. Cit, pp. 7 and 8

مثال طور:

صاف سر	گهٽا سر
سا	سان
اَسي	اَسين
آڏي	آنڏي
تو	تون

(ب) پر 'اَنو سوار' (nasalised) سر اُهي آهن جيڪي ڪنهن لفظ جي ساخت يعني رچنا ۾، ڪنهن 'گهٽي و ينجن' جي اڳيان يا پويان، ٻئي پد ۾ استعمال ۾ اچڻ جي ڪري، اُن ڪان متاثر ٿي ويندا آهن، ۽ گُهٽا اُچارجن ٿا، حالانڪ اُهي اصلي روپ ۾ اُهي، گهٽا نہ پر صاف سر هوندا آهن: مثلاً:

عام لکت	اُچار
پاڻي	پاڻين
ماني	مانين
اَجا	اَجان
اما	اما

سنڌي ٻوليءَ جي ماهرن، 'گهٽن سرن' (انوناسڪ) ۽ سر يعني'انوسوار' سرن کي، علم صوتيات جي روشنيءَ ۾ سمجهڻ جي ڪوشش ڪانہ ڪئي آهي، اهوئي سبب آهي جو اڪثر ماهرن گهٽي سر واري آواز کي لکيل صورت ۾ نمايان ڪندڙ اکر 'ن' کي ساڪن حرف سمجهي، اُن جي مٿان جزم ڏني آهي[1] .

مٿي گهٽن وينجن جي بيان ڪندي ڊاڪٽر سنديلي صاحب جي راءِ تي خيال آرائي ڪئي وئي آهي[2]. سنديلي صاحب جي خيال موجب 'رَنجن' لفظ جو پهريون 'ن' گهٽو وينجن آهي. اهڙيءَ طرح ڊاڪٽر سنديلو صاحب 'رَنجن' لفظ جي پوئين [ن]

---

(1) هن بحث لاءِ ڏسو باب ڇهون

(2) ڏسو اڳ ۾ ڏنل گهٽن وينجنن وارو باب.

(3) عبدالڪريم سنديلو، ڊاڪٽر: حوالو مٿي ڏنو ويو آهي، ص 15.

ڪي سالم، ۽ ’ڪَنيا‘ لفظ واري /ن/ ڪي اڌ ’ن‘ ٿو سڏي.[3] انهيءَ مان ظاهر آهي تہ ڊاڪٽر سنديلي صاحب جي خيال موجب مٿين ٻنهي لفظن ۾ ’ن‘، ٽنهي حالتن ۾ گهٽي وينجن جي نمائندگي ٿو ڪري.

هن کان اڳ، وينجنن جي بيان ۾، گهُٽن وينجنن جي وصف بيان ڪئي وئي آهي. ڊاڪٽر سنديلو لکي ٿو تہ: ”خالي ’ن‘ معنيٰ غنہ يا نڪ وارو اُچار. دراصل جيڪو بہ آواز نڪ مان اُچاربو آهي، تنهن کي گهٽو آواز چئبو آهي، پوءِ چاهي اُهو وينجن هجي يا سر. مثال طور [م، ن، ڻ، ڃ ۽ ڱ] سڀ نڪ وارا آواز آهن، انهيءَ ڪري علم صوتيات جي ماهرن انهن کي گهٽا آواز سڏيو آهي. هاڻي جيڪڏهن ڊاڪٽر سنديلي صاحب جي خيال موجب ’رنجن‘ لفظ واري پهرئين ’ن‘ کي گهُٽو ’ن‘ چئجي تہ پوءِ [م، ڻ، ڃ ۽ ڱ] کي تڏهن ڪهڙي نالي سان سڏجي؟ انهن آوازن جي وصف ڪيئن ڪئي وڃي؟ دراصل اهي پنج ئي آواز گهُٽا يعني انوناسڪ وينجن آواز آهن.

مٿي چيو ويو آهي تہ سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام ۾ جيئن گهُٽا وينجن ٿيندا آهن، تيئن گهٽا سُرَ بہ ٿيندا آهن. گهُٽن سرن کي تحريري صورت ڏيڻ لاءِ، صاف سُرَن وارن حرفن جي پويان ’ن‘ اکر لکيو ويندو آهي، جيڪو اُن سُرَ جي گهُٽي هجڻ جو اُهڃاڻ ڏيندو آهي. هت هي نڪتو بہ ڌيان گهري ٿو تہ سنڌي صورتخطيءَ ۾، گهُٽي وينجن [ن] ۽ ’گهٽي سر‘ کي لکت ۾ نمايان ڪندڙ اکر ’ن‘ جي لکت ۾ ڪو بہ فرق ڏيکاريل نہ آهي، پر اردوءَ ٻوليءَ ۾ اهڙو فرق بلڪل ظاهر ڏيکاريل آهي. انهيءَ ڪري ئي سنڌي صورتخطيءَ ۾ مونجهارو ٿئي ٿو، ۽ سنڌي صورتخطيءَ ۾ گهُٽي سر ڏيکاريندڙ ’ن‘ حرف

مثان جزم ڏيندا آهن. جزم جو اهڙو استعمال بلڪل غلط آهي. انهيءَ ڪري چئبو تہ رَنجن لفظ ۾، پهريون 'ن' اکر، گهڻي وينجن جي لکيل صورت نہ آهي، پر اهو 'ن'، چوٿي گهڻي سر [اَن] جي گهڻي اُچار جو اُهڃاڻ ڏئي ٿو. انهيءَ 'ن' جي 'رنجن' لفظ واري پوئين [ن] سان، ڪا بہ نسبت ڪانهي ڇاڪاڻ تہ پويون 'ن' گهڻي وينجن [ن] جي لکيل صورت آهي.

3. ننڍي کنڊ جي ٻين هند - آريائي ۽ غير – آريائي ٻولين وانگر، سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام ۾، سر، صاف (pure) بہ ٿيندا آهن، تہ وري گُهڻا (انوناسڪ/Nasal) بہ ٿيندا آهن. اهي ٻئي، يعني صاف ۽ گهڻا سر، ڌار ڌار صوتيہ طور بہ ڪم ايندا آهن. اهڙيءَ طرح سنڌي سر، گهڻائڻ واري خاصيت (nasalised) وارا بہ ٿيندا آهن. مٿئين بيان کان پوءِ صاف ۽ گهڻن سُرن جو تفصيل هن ريت ڏئي سگهي ٿو:

صاف سر		گهڻا سر	
اَ	a	اَن	ã
آ	ā	آن	$\tilde{\bar{a}}$
اِ	i	اِن	ĩ
اِي	ī	اِين	$\tilde{\bar{i}}$
اُ	u	اُن	ũ
اوُ	ū	اوُن	$\tilde{\bar{u}}$
اي	e	اين	ẽ
او	o	اون	õ

3- صاف ۽ گهڻن سرن ۾ فرق:

مٿي چيو ويو آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام موجب، گُهڻا سر ڌار صوتيه طور ڪم ايندا آهن. سنڌي ٻوليءَ ۾ اها خصوصيت ننڍي کنڊ جي ٻين ٻولين جهڙي آهي. صاف ۽ گهڻا سر، ڌار ڌار صوتيه طور هيٺين ۽ ٻين ڪيترن ئي صورتن ۾ لکيل ملن ٿا:

	صاف سر صوتيه	گهڻا سر صوتيه
شروع واري صوتيه	آڌي/ ādhī	آنڌِي ā̃dhī
	آٽَ āta	آنٽ/ ā̃ta
وچين صورت	ٿياسِ thiyās	ٿيانسِ thiyā̃s
	باس bāsa	بانس bā̃sa
آخري صورت	سا sā	سان sā̃
	اَسِي asī	اسِين asī̃
	آهِي āhī	آهِين ahī̃
	روُ rū	روُن rū̃
	پَسوُ pasū	پَسوُن pasū̃

4 - گهڻا هڻا سر يعني انؤسوار (nasalised vowels):

ننڍي کنڊ جي ٻين ٻولين وانگر، سنڌي ٻوليءَ ۾ ٻه هيءَ خصوصيت عام آهي. جڏهن ڪوبه گهڻو وينجن، ڪنهن لفظ جي ساخت يا رچنا ۾، وچينءَ صورت ۾ ڪم ايندو آهي، تڏهن گهڻي وينجن جي اڳيان يا پويان آيل صاف سر به، گُهڻي وينجن جي گهڻائڻ جي اثر ڪان، گُهڻاهڻا (nasalised) ٿي پوندا آهن. گهڻي سر ۽ گهڻهاڻي سر ۾ خاص فرق هي آهي ته 'گهڻو سر' هڪ ڌار صوتيه طور ڪم ايندو آهي. صاف ۽ گهڻي سر جي صوتيه جي

هڪ ٻئي ۾ مٽ سٽ ڪرڻ ڪري، لفظ جي معنيٰ به بدلجي ويندي آهي، پر گهٽهائي سر جي حالت ۾، اهين بلڪل نٿو ٿئي ڇاڪاڻ ته اهو سر، ڪنهن ڏار صوتيه طور ڪم نٿو اچي. 'انوسوار سرن' (Nasalised vowels) جا مثال هي آهن:

(الف) لفظ جي ساخت ۾ وچئين گهٽي وينجن جو اثر:

لکيل صورت	ممکن اچار	سمجهاڻي
ٽاڻو	ٽانڻُون	/-ڻ-/ جي اڳيان آيل/آ/ سر ۽ پويان آيل/اُو/ سر گهٽي وينجن [ڻ]کان متاثر ٿي، [آن] ۽ [اُون] سر ٿي ويا آهن.
ڪاڻو	ڪانڻُون	ايضاً
راڻو	رانڻُون	ايضاً
آنو	آننُون	/-ن-/ جي اڳيان آيل /آ/ سر ۽ پويان آيل /اُو/سر گهٽي وينجن [ن] کان متاثرٿي [آن] ۽ [اون] سر ٿي ويا آهن.
ڄاڄي	ڄانڄين	/-ڄ-/جي اڳيان آيل[آ] سر ۽ پويان آيل [اي] سر گهٽي وينجن [ڄ]کان متاثر ٿي، [آن] ۽ [اِين] سر ٿيا آهن.

اهڙيءَ طرح /ڪامڻ/، /گامڻ/، /ٽامڻي/، /آڱر/، /ياڻس/، /سڱيڻو/ ۽ /اڃا/ وغيره لفظن ۾، انوسوار، گهٽن وينجنن کان متاثر هجڻ جو دليل پيش ڪن ٿا.

سنڌي ٻوليءَ ۾، انگريزي، عربي ۽ ٻين ٻولين مان ورتل

اُڌارا لفظ بہ، سنڌيءَ جي صوتياتي اصولن موجب اُچاريا ويندا آهن؛ مثال طور:

		لکيل صورت	اُچاريل صورت
عربي لفظ	}	امام	اِمانمِن im $\tilde{\tilde{a}}$m $\tilde{\text{i}}$
		تمام	تَمانمِن tam $\tilde{\tilde{a}}$m $\tilde{\text{i}}$
انگريزي لفظ	}	مُون (moon)	مُونن m $\tilde{\tilde{u}}$ n
		نائِن (nine)	نانئِنن n $\tilde{\tilde{a}}$ $\tilde{\text{i}}$ n $\tilde{\text{i}}$

(ب) لفظن جي ابتدا ۾ آيل گهڻا وينجن: لفظن جي ابتدائي صورت ۾ ڪم ايندڙ گهڻا وينجن، وچينءَ صورت ۾ ڪم ايندڙ گهڻن وينجنن وانگر، سندن پويان ايندڙ سرن کي 'انوسوار' بنائي نہ سگهندا آهن، مثلاً:

لکيل صورت	اُچاريل صورت
مُورِي	مُورِي
ماڙِي	ماڙِي
ميرِي	ميرِي
نُورِي	نُورِي
نارِي	نارِي
نورِ	نورِ
نِيرِي	نِيرِي
نيڪِي	نيڪِي

باب ڏهون

چوڻن گهٽڻ سرن (انوناسڪ [اَن /ã ، اِن /ĩ ۽ اُن /ũ] جو، گهٽڻ ڌماڪيدار وينجنن سان گڏيل اُچار ڪان پوءِ وينجنن جي صورت ۾ بدلجڻ

هن کان اڳ سُرن واري باب ۾ ٻڌايو ويو آهي ته ڪنهن به لفظ يا جملي جي ڳالهائڻ دوران، جڏهن اُن لفظ جي وچ ۾ آيل 'چوڻن گهٽڻ سرن' [اَن /ã، اِن /ĩ ۽ اُن /ũ] کان فوراً پوءِ آيل، ڌماڪيدار وينجن [ب، ڀ، ج، جه، د، ڌ، ڊ، ڍ، گ ۽ گه] جڏهن سرن سان گڏ اُچاريا ويندا آهن، يعني چوڻن گهٽڻ سرن ۽ ڌماڪيدار وينجنن جي گڏيل اُچار جي صورت ۾، چوڻن گهٽڻ سرن جي فوراً پويان ايندڙ ڌماڪيدار وينجنن جي اثر ڪان، اُهي چوڻا گهٽا سر (انوناسڪ)، پنهنجي گهٽائڻ واري خصوصيت مٽائي/ بدلائي، ڌماڪيدار وينجنن جي مخرجن وارا گهٽا وينجن ٿي ويندا آهن؛ يعني چوڻن سرن جي گهٽائڻ، ساڳئي مخرج واري گهٽي وينجن ۾ تبديل ٿي ويندي آهي. سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام ۾ اهڙا بيشمار مثال ملن ٿا، البت سنڌي صورتخطيءَ (لکيل صورتن) ۾، انهن انوسوار سُر جي اهڙيءَ حالت کي نمايان نه ڪيو ويندو آهي؛ مثال طور:

(الف) <u>چوڻي گهٽي سر[اَن /ã] جو ٻن چپن وارن ڌماڪيدار وينجنن [ب يا ڀ] جي گڏيل اُچار ڪان پوءِ اُچار:</u>

لکيل صورت	اُچاريل صورت	لکيل صورت	اُچاريل صورت
اَنبُ	آمبُ	اَنبار	اَمبار
ڀَنڀور	ڀَمڀور	چَنبو	چَمبو

ٿَنبُ	ٿَمبُ	لنبو	لَمبو
قنبر	قَمبر	چنبڙ	چمبڙ

(ب) چوٿي گھٽي سر[اَن /ã] جو، ڏنداون ڳرن ڌوڪٽن وينجنن جي ڳَڏيل اُچار ڪان پوءِ اُچار:

لکيل صورت	اُچاريل صورت	لکيل صورت	اُچاريل صورت
سَندو	سَنندو	سَنڌو	سَننڌو
		سَنڌ	سَننڌَ
		سَنڌي	سننڌي
		سنڌَ	سننڌ

(ت) چوٿي گھٽي سر [اَن /ã] جو، سخت تارونءَ وارن ڌماڪيدار وينجنن [ج، جھ، ڄ]جي ڳَڏيل اُچار ڪان پوءِ اُچار:

لکيل صورت	اُچاريل صورت	لکيل صورت	اُچاريل صورت
مَنجو	مَجِجو	گَنجو	گِجِجو
پَنچات	پَچِچات	سَنجھا	سَجِجھا
		وَنجھ	وَجِجھُ

(ث) چوٿي گھٽي سر [اَن /ã] جو، نرم تارونءَ واري ڌماڪيدار وينجن [گ]جي ڳَڏيل اُچار ڪان پوءِ اُچار:

لکيل صورت	اُچاريل صورت	لکيل صورت	اُچاريل صورت
اَنگ	اَگِگ	سَنگ	سَگِگ
رَنگ	رگِگ	سَنگت	سَگِگت
ڍَنگ	ڍگِگ	مَنگتو	مَگِگتو

(ج) چوٽي گهٽي سر [اَ ن /ã] جو، موردني ڌماڪيدار ڳرن وينجنن [ڊ، ڍ]جي گڏيل اُچار ڪان پوءِاُچار:

لکيل صورت	اُچاريل صورت	لکيل صورت	اُچاريل صورت
چَنڊ	چَننڊ	مَنڊو	مَننڊو
ننڍو	نننڍو	سَنڍ	سَننڍ

(ھ) چوٽي گهٽي سر [ا ن /ã] جو، موردني ڌماڪيدار ڳرن وينجنن [ڍ ۽ ڊ] جي گڏيل اُچار ڪان پوءِ اُچار:

لکيل صورت	اُچاريل صورت	لکيل صورت	اُچاريل صورت
ننڍَ	نننڍ	گهنڊ	گهننڊ

(خ) چوٽي گهٽي سُر [ان /ã] جو، ڏندانئين ڌوڪٽي ڳري وينجن [ڌ] جي گڏيل اُچار ڪان پوءِ اُچار:

لکيل صورت	اُچاريل صورت
سِنڌ	سننڌ

(د) چوٽي گهٽي سر [ان /ĩ] جو، نرم تارونءَ واري ڌماڪيدار وينجنن [گ ۽ گھ] جي گڏيل اُچار ڪان پوءِ اُچار:

لکيل صورت	اُچاريل صورت	لکيل صورت	اُچاريل صورت
لنگھ	لِگگھ	سِنگ	سِگگَ

(ر) چوٽي گهٽي سر [اُ ن /ũ] جو، ٻن چپن واري ڳري ڏماڪيدار وينجن [ٻ]جي ڳڏيل اُچار ڪان پوءِ اُچار:

لکيل صورت	اُچاريل صورت	لکيل صورت	اُچاريل صورت
لُنبُ	لُمبُ	سُنب	سُمبُ

(س) چوٽي گهٽي سر [اُن /ũ] جو، ڳرن سخت تارونءَ وارن وينجنن [ج ۽ جهہ] جي ڳڏيل اُچار ڪان پوءِاُچار:

لکيل صورت	اُچاريل صورت	لکيل صورت	اُچاريل صورت
ڳُنجَ	ڳُڄَ	مُنجهہَ	مُڃهہَ

(ش) چوٽي گهٽي سر [اُن /ũ] جو، ڳرن مورڏني وينجنن [ڊ ۽ ڍ] جي ڳڏيل اُچار ڪان پوءِ اُچار:

لکيل صورت	اُچاريل صورت	لکيل صورت	اُچاريل صورت
سُنڊُ	سُنڊ	مُنڍ	مُنڍُ

باب يارهون

لفظن ۽ اُنهن جي پدن اندر ڪم آيل سُرن ۽ وينجنن جي ميل/ ميلاپ جو مطالعو

1. سنڌي صوتيات جي اَڀياس لاءِ ضروري آهي تہ لفظن ۽ اُنهن جي پدن جي مُنڍ، وچ ۽ آخر ۾ ڪم ايندڙ سُرن ۽ وينجنن جي استعمال جي چند ڄاڻ ڪجي ڇاڪاڻ تہ اڳ ۾ اهو چيو ويو آهي تہ ڌار ڌار آوازن (سرن ۽ وينجنن) جي ميلاپ سان اهي پد ۽ لفظ ٺهندا آهن.

هن باب ۾ اهو ڏسڻو آهي تہ سنڌي ٻوليءَ جي لفظن ۽ پدن ۾ ڪهڙا ڪهڙا سر ۽ وينجن، اُنهن لفظن جي منڍ (شروعات)، وچ ۽ پڇاڙيءَ ۾ ڪم اچن ٿا. هن باب ۾ اهو بہ ڏسڻو آهي، تہ لفظن ۾ ڪهڙا ڪهڙا سر، پاڻ ۾ گڏجي، ڪم اچن ٿا ۽ ڪهڙا ڪهڙا وينجن، پاڻ ۾ ملي، گڏيل وينجن يا وينجنن جا ميل يعني (conjunct consonants) يا clusters ناهين ٿا. هن باب جي لکڻ لاءِ محترم ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي جي ڪتاب 'ميلاپ ڌوني - وگيان' تان تمام گهڻي مدد ورتي وئي آهي.

(الف)- سُرن جا ميل (Vowel clusters): سنڌي ٻوليءَ ۾، هر لفظ جي آخر ۾، ڪو نہ ڪو سُر ضرور ڪم ايندو آهي. انهيءَ ڪري عربيءَ، فارسيءَ ۽ انگريزي ٻولين مان اُڌارا ورتل لفظ بہ، سنڌي صوتياتي اصولن موجب، اُچاريا ويندا آهن. اهڙن اُڌارن لفظن جي آخر ۾ ڪو نہ ڪو سُر ضرور ڪم آندو ويندو آهي. مثال طور:

عربي لفظ	سنڌيءَ ۾ اُچار	فارسي لفظ	سنڌيءَ ۾ اُچار	انگريزي	سنڌي
عِلم	عِلمُ	شيرين	شِيرينُ	ڪاليج	ڪاليجُ
وَفد	وَفَدُ	دُختر	دُخِتَرُ	اَسڪول	اِسڪولَ

اهڙيءَ طرح، سنڌي ٻوليءَ ۾، هر سُر صوتيہ کي لفظ جي مُنڍ، وچ ۽ پڇاڙيءَ ۾ استعمال ڪبو آهي. ڊاڪٽر جيتلي صاحب جو خيال آهي تہ: " /اَي/ ۽ /اَو/ سرن جو، سنڌي ٻوليءَ ۾ استعمال، ٻين سرن جي ڀيٽ ۾ گهٽ آهي. لفظ جي شروع ۾ بہ اهي سر،گهٽ نظر اچن ٿا ۽ لفظ جي آخر ۾ بہ، انهن جو اُچار گهٽجو ڪري هڪ اکر ۽ ٻٽي سُرَ [ə̃v،ə̃ɪ] يا ٻن لاڳيتن سُرن [اَ — ء ۽- اَ-ءُ] جي روپ ۾ ڪيو وڃي ٿو. انهن سُرن جو اُچار، داخلي ڏماڪيدار وينجنن ۽ /ڳ ۽ ڄ/جي هڪدم اڳيان بہ مون کي نظر نہ آيو آهي".[1]

2. مطالعي مان معلوم ٿيو آهي تہ سنڌي ٻوليءَ ۾، لفظن جي رچنا ۾، لفظن جي منڍ، وچ ۽ آخر ۾ ، ٻہ لاڳيتا سر ڪتب ايندا آهن: مثال طور:

(ا) ٻن سرن جو ميلاپ:

سُرَ	مُنڍ ۾ استعمال	وچ ۾ استعمال	پڇاڙيءَ ۾ استعمال
/اِي + اِي/	-	-	-
/اِي + اَ/	اِيءَ (هِيءَ)	ڏِيئَر، جِيئَرو	ڏِيءَ، هيءَ
/اِي + اُ/	اِيءُ (هِيءُ)	ڏِيئُن	جِيءُ، ٻِيءُ
/اِي+ آ/	-	ڏِيئاٽُو، ٻِيئار	جيِئان
/اِي+او/	اِيئو	جِيئوسِ	ڪيِئون
/اِي+ اَو/	-	-	سائِيو(حالت ندا)
/اِي+ اَ/	-	سيئڻ	-
/اِ+اِي/	اِئين	-	ٻِئي، ٿئين، ٽئين
/اِ+ آ/	اِتان (هتان)	لِئار	تِئان (تِيان)
/اِي+ اِي/	-	سيئِن	سيئي،نيئي
/اِي+او/	-	ڏِيئوس (ڏِيوس)	ليِئو، ڏِيئو

[1] مرليڌر. ڪشنچند جيتلي، ڊاڪٽر: 2000ع. سنڌي ڌوني — وگيان (سنڌي صوتيات)، دهلي: فوٽو آفسيٽ پرنٽرس، 2446 برادري، باليمارن، ص 85

(ii) مطالعي مان اهو بہ معلوم ٿيو آهي تہ سنڌي ٻوليءَ ۾، لفظن جا پڇڪڙدار ڌُرا سُر [اَي ۽ اَو]، سنڌي ٻوليءَ جي پنهنجن يعني ديسي لفظن کان سواءِ، عربي ٻوليءَ مان ورتل اُڌارن لفظن ۾ بہ استعمال ٿيندا آهن؛ مثلاً 'عَيب' ۽ 'اَوج' وغيره لفظن ۾، پر سنڌي ٻوليءَ جي اصلي لغوي خزاني ۾، لفظن جي مُنڍ ۽ آخر ۾، پڇڪڙدار ڌرن سُرن جي استعمال جا مثال ايترا گهڻا نظر نٿا اچن، 'عيَب' ۽ 'اَوَج' لفظن ۾ ڪم آيل پڇڪڙدار ڌُرن سُرن جو اُچار بہ پڙهيل ڳڙهيل طبقي وارن ماڻهن جي اُچار ۾ ڏٺو ويو آهي.[1]

(iii) ٽن سرن جو ميلاپ:

سُرَ	مُنڍ ۾ استعمال	وچ ۾ استعمال	آخر ۾ استعمال
/آ+اِي+اَ/	آئِيءَ (مصيبت)	-	سائيءَ
/او+اِي+اَ/	اوئِيءَ(پاڻيءَ جي تيلهي)	-	-
/آ+اُو+اَ/	-	-	پائُوءَ

3- وينجنن جا ميڙ (consonantal clusters)/گڏيل وينجن:

(الف)- سرن وانگر، وينجن بہ سنڌي لفظن جي وچ ۾ ۾ گڏجي (Clusters) ڪم ايندا آهن، پر اهو ياد رکڻ گهرجي تہ سنڌي ٻوليءَ جا ڪي بہ وينجن، ديسي لفظن جي شروع توڙي آخر ۾، ڪنهن بہ ميل يا جوڙ جي صورت ۾، استعمال ڪونہ ٿيندا آهن. اڳ ۾ چيو ويو آهي تہ عربي، فارسي ۽ انگريزي ٻولين مان بہ اُڌارن ورتل لفظن جي شروع يا آخر ۾ آيل، اهڙي قسم جا ميل (clusters) بہ، سنڌي صوتيات جي اصولن موجب اُچاريا ويندا آهن، يعني يا تہ اهڙن ميلن جي وچ ۾ ڪو نہ ڪو سُر ڪم آڻي، اُنهن کي ٽوڙيو ويندو آهي، ۽ يا وري آخر ۾

(1) Allana, Ghulam Ali, 1963 The Arabic Element in Sindhi, Lahore: Maktaba-e-Danishwaran, pp.91-113

آيل وينجنن جي ميلن جي پويان، ڪونہ ڪو سر اُچاريو ويندو آهي. مثال طور، اُهي لفظ جن جي شروع ۾ وينجنن جو ميل هوندو آهي:

انگريزي لفظ	سنڌي اُچار	سنسڪرت لفظ	سنڌي اُچار
ٽرام	ٽرامَ	ڪُرشن	ڪِرشنِ
سَڪول	اِسڪُولَ	ڌُياري	ڌِياري
ٽُرنڪ	ٽِرَنڪَ	پُريم	پِريمُ

(ب) ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، پنهنجيءَ تحقيق ۾ ڄاڻايو آهي تہ: اُچارن جي خيال کان، سنڌي ٻوليءَ ۾ ڳنڍيل وينجنن جي بيهڪ بابت، هيٺين قسمن جون پابنديون نظر آيون آهن:

(i) ٻن داخلي ڌماڪيدار(Implosive sounds) وينجنن ۽ ٻن وسرگي وينجنن(Aspirated consonants) جو ميلاپ نہ ٿيندو آهي.

(ii) وسرگي (aspirated) وينجن، ٻين وينجنن سان تمام گهڻو گهٽ ڳنڍجي ڪم ايندا آهن.

(iii) موروثي ۽ داخلي ڌماڪيدار وينجن (Implosive consonants)، ٻين وينجنن سان ڳنڍ گهٽ ڪم ايندا آهن.

(iv) ٻن بندشي يا خارجي ڌماڪيدار (Plosives) وينجنن جو ميل بہ، گهڻو گهٽ استعمال ٿيندو آهي.

(v) ڪن بہ ٻن ڳنڍيل وينجنن ۾ پهريون وينجن /ي/، ڪڏهن بہ نہ ايندو آهي.

(vi) /و/ جو، ڳنڍيل وينجنن ۾ فقط /هہ، ر يا ي/ وينجنن اڳيان استعمال نظر آيو آهي.

(vii) ڳنڍيل وينجنن ۾، وسرگي وينجنن پٺيان/هہ/نہ ايندو آهي.

(viii) /ف ز خ غ/ جو ميلاپ، وسرگي وينجنن، داخلي ڌماڪيدار وينجنن (Implosive consonants) يا /ڻ، ڄ ۽ ڳ/سان ڪونہ ٿيندو آهي.

(ix) /ڄ/ جو استعمال فقط /ي/ ۽ سخت تارونءَ وارن خارجي ڌماڪيدار وينجنن (Implosive consonants) اڳيان ٿيندو آهي. گڏيل وينجنن ۾ /ڄ/ ڪڏهن به ٻئي وينجن جي پٺيان نه ايندو آهي.

(x) /ڱ/، گڏيل وينجنن ۾ فقط /ر/ جي پٺيان ايندو آهي.

(xi) ٻٽا وينجن (يعني ٻن ساڳين وينجنن جو ميلاپ geminated sounds)، سنڌيءَ ۾ تمام ورلا اُچاريا وڃن ٿا. اهڙن وينجنن کي جيڪڏهن ٻٽو نه اُچارجي ته به اڪثر معنيٰ ۾ فرق نه پوندو آهي.

(xii) گڏيل وينجنن ۾، /ي/ جو، ٻئي هر هڪ وينجن پٺيان اُچار به ملي ٿو. ٻئي طرف/ر/ جو اُچار گهٽ ئي وينجنن جي اڳيان ملي ٿو.[1]

دراصل انهن نقطن تي ممڪن آهي ته ڪو ٻيو صاحب، مون سان اتفاق نه به ڪري، پر ائين ضرور چئبو ته سنڌي ٻوليءَ جي وينجنن جي سلسلي ۾، هن قسم جو مطالعو، پهريون دفعو ڊاڪٽر جيٽلي صاحب پيش ڪيو آهي. اُن کان اڳ، منهنجي لنڊن يونيورسٽيءَ ۾، عام لسانيات ۾ ايم– اي لاءِ پيش ڪيل ٿيسز ۾، عربي ٻوليءَ مان اُڌارن ورتل لفظن اندر، پدن جي بيهڪ (syllabic structure) جي، سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام موجب، ديسي لفظن اندر پدن جي بيهڪ سان، ڀيٽ ڪئي وئي آهي،[2] پر حقيقت هيءَ آهي ته جيٽلي صاحب جي ڪيل ڇنڊ ڇاڻ بلڪل نئين ۽ وڏيڪ معلوماتي آهي.

هيٺ 'وينجنن جي ميل'، يعني گڏيل وينجنن جا، سنڌي ٻوليءَ جي حوالي سان ڪي مثال ڏجن ٿا، جيڪي دراصل وڏيڪ

(1) مرليڌر ڪشنچند جيٽلي، ڊاڪٽر: حوالو ڏنو ويو آهي، ص 93

(2) Allana, Ghulam Ali, The Arabic Element in Sindhi, Lahore, Maktaba-e-Dahishwaran, pp.90-113

تحقيق گهرن ٿا. اُميد آهي تہ ڪونہ ڪو نوجوان، هن ڏس ۾، سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام تي قلم کڻندو ۽ هن سلسلي ۾ وڌيڪ تحقيقي ڪم ڪندو.

(ت) لفظن جي مُنڍ/شروعات ۾ استعمال ٿيندڙ گڏيل وينجن:

مون پنهنجن ڪتابن، 'سنڌي صورتخطي'، 'سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد' ۽ 'Origin and Growth of Sindhi Language' ۾ هن موضوع تي واضح طور بحث ڪيو آهي. مثال طور سنڌي صورتخطي ڪتاب ۾ ڄاڻايو ويو آهي تہ:

"لفظن جي وچ وارن گڏيل آوازن (هنن جي باري ۾ ايندڙ صفحن ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي)ڪان سواءِ ، سنڌي ٻوليءَ ۾ لفظن جي مُنڍ ۾ گڏيل آوازن جو اُچار، سنڌي صوتيات جي اصولن موجب، ممڪن نہ آهن."

سنڌي ويا ڪرڻن ۾، سنڌي ٻوليءَ ۾ ، منڍ وارن گڏيل آوازن جي استعمال واري موضوع کي بلڪل نظر انداز ڪيو ويو آهي. انهن جي باري ۾، برابر خبر تڏهن پوندي، جڏهن انهن لفظن جي لکيل صورت کي پاسيرو ڪري، اُچاريل آوازن کي ٻڌبو ۽ انهن جي باري ۾ سوچبو. سنڌي ٻوليءَ ۾، هيٺ ڄاڻايل لفظن ۾، ڪن آوازن جا ميل، لفظن جي مُنڍ ۾ محسوس ڪيا آهن. مثال طور:

منڍ وارا گڏيل آواز	لفظن جو اُچار
/پْر/	پِريمُ
/بْر/	بِرَهمَڻُ
/ڏْي/	ڏِياري
/ڏْي/	ڏِيانُ
/پْي/	پِيارُ
/گْي/	گِيانُ
/ڪْي/	ڪِياڙي

سنڌي درسي ڪتابن ۾، ’ڏيان‘، ’پيار‘، ’گيان‘ ۽ ’ڪياڙي‘ لفظن ۾، سنڌي صوتيات جي اصولن موجب، [ڏ]، [پ]، [گ] ۽ [ڪ] وغيره، يعني انهن مُنڍ وارن آوازن کي، ساڪن نہ سمجهي، انهن کي متحرڪ بنائڻ لاءِ، انهن آوازن کي نمايان ڪندڙ حرفن جي هيٺان [اِ] سُر کي، سنڌي صورتخطيءَ ۾ نمايان ڪندڙ نشاني يعني /اِ/ (زير) ڏني وئي آهي. اِهي ۽ اهڙا ٻيا ڪيترائي لفظ، سنڌي ٻوليءَ ۾ اُڌارا ورتا ويا آهن، جيڪي سنڌي صوتياتي نظام موجب اُچاريا ويندا آهن.[1]

’سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد‘ ڪتاب ۾ ڄاڻايو ويو آهي تہ:

”هن ڪتاب جي ياڳي پهرئين ۾، صفحي68 تي، سنڌي ۽ سنسڪرت جي صوتياتي هڪجهڙائي ڏيکاريندي، اهو بيان ڪيو ويو آهي تہ /پيار، ڏيان، ٻيائي، ڏياري ۽ پريم/لفظن ۾،/ پي، ڏي ۽ پر/ مرڪب وينجن جوڙن جو استعمال، سنڌي ٻوليءَ جي لسانياتي جاگرافيءَ موجب، ڪن حلقن ۾ تہ ممڪن آهي، پر سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام جي تفصيلي اڀياس کان پوءِ، اهو ثابت ٿيو آهي تہ ’آوازن جا اهي مرڪب وينجن جوڙ‘، سنڌي ٻوليءَ تي سنسڪرت جي صوتياتي نظام جي اثر جو نتيجو آهن. آوازن جا اهڙا مرڪب وينجن جوڙ، عام ماڻهن جي روز مره واري اُچار ۾، ۽ روز مره واريءَ ۽ عام سنڌي ٻوليءَ ۾ رائج نہ آهن. عام سنڌي ماڻهو، پنهنجي اُچار ۾، اهڙن مرڪب وينجن آوازن جي وچ ۾ [اِ] سر ڪم آڻي، انهن مرڪب وينجن جوڙن کي ٻن ڌار ڌار آوازن ۾ ٻجندا آهن. البت ڪي پڙهيل ڳڙهيل ماڻهو، انهن مرڪب وينجنن جو اُچار ڪري سگهندا آهن. مثال طور:

---

(1) الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: سنڌي صورتخطي، 1993ع ڇاپو چوٿون، حيدرآباد: سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو. ص ص 143 ۽ 144.

لفظ	پڙهيل ڳڙهيل ماڻهوءَ جو	عام ماڻهن جو اُچار
پريم	پُريم	پريمُ
پيار	پَيار	پِيارُ
بيائي	بَيائي	بِيائي[1]

مٿينءَ وضاحت جي روشنيءَ ۾، ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي جو رايو به پيش ڪجي ٿو. هُو لکي ٿو:

"لفظن جي شروعات ۾ جيڪي ڳنڍيل وينجن ملن ٿا اُنهن ۾ گهڻو ڪري /ل، ر، و ۽ ي / مان ڪو به وينجن پنيان هوندو آهي. لفظ جي شروع ۾ گهڻيئي وينجن /س/ سان شروع ٿين ٿا. مثال طور:

(1) /ل/جي اڳيان آيل وينجن:

/ پ - ل/ پليٽ فارم، /ڪ - ل/ڪلاس؛ /گ – ل / گلاس؛ /م- ل /ملبچ، /ف-ل/ فلئٽ، /س- ل/سليٽ ۽ /ش-ل/شُلوڪ.

(2) /ر/جي اڳيان آيل وينجن:

/پ-ر/ پريم،/ب - ر/براهمڻ، /پ-ر/پرشٽ، /ت-ر/ تُريتا، /د-ر /دراوڙ، /ڏ-ر/ ڏرُپَدَ، /ٽ - ر/ٽرام، /ڊ-ر/ ڊرامو ۽ /ڪ-ر/ڪروڌ.

(3) /و/جي اڳيان آيل وينجن:

/د-و/دوارڪا، /ڏ-و/ڏوني، /ج-و/جوالا /ڪ-و/ڪنوارو، /گ-و/ گوالو، /س-و/سوامي ۽ /خ-و/خوار.

(4) /ي/جي اڳيان آيل وينجن:

/پ-ي/پيارُ،/ب-ي/بياس،/ب-ي/بَياسي،/ت-ي/تياڳ،/ڏ-ي/ڏيانُ، /ٽ-ي/ٽياڪُر،/ڏ-ي/ڏياري،/ج-ي/جيوتيءَ/ڪ-ي/ڪياڙي/ڪ-ي/ ڪيانتو، /گ-ي/گيان، /م-ي/مياٽي، /ن-ي/نياٽي، /ف-ي/فيوز، /س-ي/سياٽي، /ز-ي /زيان، /ش-ي/شيام ۽ /و-ي/وياج.

(1) الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 2004ع. سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد. ڇاپو پيون. ڪراچي: سنڌيڪا اڪيڊمي.ص ص 68 ۽ 223-224.

(5) /س/جي پٺيان آيل وينجن:
/س-پ/سپين، /س-ق/سقوٽ، /س-ت/ستري، /س ٽ/ سٽول، /س-ٽ/ سٽيشن، /س-ڪ/سڪول ۽ /س-ن/سنيهہ [1].
ڊاڪٽر جيٽلي صاحب، اڳتي اهو قبول ڪيو آهي تہ:
"انهن وينجنن جي ميل ۾ ڪيترائي سنڌي /س-م/، /س - ن/ کي ڇڏي، ٻين حالتن ۾ اڳيان سر گڏي اُچار ڪندا آهن، جيئن تہ: اِسپين، اِسقول، اِسٽُول، اِستري، اسٽيشن ۽ اِسڪول.
ڪيترائي سنڌي/س- م/ ۽ /س-ن/جي حالت ۾، ٻنهي جي وچ ۾ (اِ) وجهي، وينجن ميل کي ٽيجي، اُچار ڪندا آهن، جيئن: سِنيهہ، 'سِمارٽ' وغير[2]
(6) لفظن جي وچ ۾ گڏيل وينجنن جو استعمال:
سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي مطالعي مان اهو بہ پتو پوي ٿو تہ لفظن جي وچ ۾، جن جن وينجنن جو گڏيل اُچار ممڪن آهي، اهڙا وينجن هي آهن:
(i) بہ ڌماڪيدار وينجن، جهڙوڪ [3]
/پ-ت/ ڪَپتان
/پ-ٽ/ چپٽيل،
/ٽ-پ/ چَٽَپي، /ٽ-ق/ ڦَٽقٽي
/پ-ڄ/ اُپڄرا /ڏ-ڌ/ ڏڌڪڻ، /ڄ-ت/ پڄتائڻ
/پ- ڪ/ جهپڪي /ڇ-ڪ/ مِڇڪائڻ، /ڄ-گ/ گجگوڙ
/ج- پ/ راجپوت
/ٻ- ڊ/ ڊَٻڊَٻو
/ڪ- ت/ چُڪتو

(1) مرليڌر جيٽلي، ڊاڪٽر: سنڌي ڌوني - وگيان، حوالو ڏنو ويو آهي. ص ص 93 ۽ 94.
(2) ايضاً، ص 95.
(3) ايضاً.

/ٽ-ڪ/ڦٽڪڻ
/ڪ-پ/لَڪپتي
پر /د-ب/، / ب-ت/، /ج-ب، /ج-ت/ ۽ /ت-ج/ ڊوڪٽن وينجنن جي ميل
جو استعمال ممڪن نه آهي.

(ii) ڪيترن ئي اُڌارن ورتل لفظن (عربي، فارسي ۽ ٻين ٻولين) ۾
ٻه ڌماڪيدار وينجن، لفظن جي وچ ۾ گڏجي، ميل ناهين ٺا،
مثال طور:

/ت-ب/ اَعتبار، /ت-د/ اَعتدال، /ق-د/ تقدير /د-ب/ تَدبير، /د-ق
/صَدقي، /ڪ-ٽ/ ڊاڪٽر، / ب-ج/ اَبجَد، /ج-د/ وَجد، /ب-ت/اَبتَر،
/ڪ-ب/ اَڪبَر.

<u>(iii) ڇُوسٽا وينجن ۽ ڌماڪيدار وينجن:</u>
/ڏ-ڪ/سُڏڪڻ، /ڳ-ت/ پڳتي، /ڳ-د/سُڳداسي/ٻ-ڪ/ڏٻڪو، /ج-ڏ/
راڄڏاني.

<u>(iv) ڌماڪيدار وينجن ۽ گُھٽا (نڪانوان) وينجن:</u>
مطالعي دوران، هيٺين لفظن ۾، ڌماڪيدار وينجنن ۽ گهٽن
وينجنن جو، لفظن جي وچ ۾ گڏجي اُچارجڻ ممڪن آهي؛
مثال طور:

/پ - م/ اَپمان، /پ-م/ اَپمان، /ج-ن/ رَچنا، /ڄ-م/ لڄمڻ،
/ڪ-ن/ چِڪنو، /ڏ-ن/ ساڏنا ۽ /د-م/ پَدما.

انهيءَ قسم جا ميل، عربي ۽ فارسي ٻولين مان اُڌارا
ورتل لفظن ۾ به جام نظر اچن ٿا؛ جيئن:

/ب-ن/ شبنم، / ت-ن/خَتنو.

پر /ب - م/ ،/ج-ن/۽/ن-ج/وغيره جا ميل، سنڌي ٻوليءَ ۾ ڏسڻ
۾ نٿا اچن.

<u>(v) ڌماڪيدار وينجن ۽ گهيڪيدار وينجن:</u>
/ت-س/ اُتساھ، / گ- س/ مَگسي، /ڪ - ھ/ لَڪها

انهن قسمن جا ميل عربي ۽ فارسي زبانن تان ورتل اُڌارن لفظن ۾ به نظر اچن ٿا، مثلاً:
/ب-ز (ض)/ قَبضي، /ب-ش / حَبشي، / ت - ف / لُطف، /ب- ح /سُبحان،/پ-س/ اَپسرا،/ ڪ - ث/ اَڪثر،/ د-ث/ حادثو،/د-ش/بادشاهه، /ج-ذ/ مَجذوب،/ ج- هه/ مَجهُول، /ڪ-س/ عڪس ۽ /ق- ش/نقشو.

(vi) ڌماڪيدار وينجن ۽ پاسيرو وينجن:

/پ-ل/چاپلوس ۽ /ٿ-ل/ اُٿلَڻ.

(vii) چُوسٽا وينجن ۽ پاسيرو وينجن:

/ڏ-ل/لاڏلو،/ڳ-ل/ لڳلڳو ۽ / ٻ-ل/ اَٻلا
عربي ۽ فارسيءَ مان اُڌارن ورتل لفظن جي وچ ۾ به اهڙا گڏيل وينجن نظر اچن ٿا؛ جيئن:
/ط - ل/ اَطلَس،/د-ل/ بَدلو،/ج-ل/ اِجلاس، /ق-ل/ تقليدَ ۽ / گ-ل/ مَنگلي.

(viii) ڌماڪيدار وينجن ۽ ڦڙڪڻو وينجن:

/پ-ڙ/ ڪَپڙو، / ٽ-ڙ/ پَٽڙو،/ چ - ڙ / موچڙو، / ڊ-ڙ/ (گودڙي)، / ٽ- ڙ/ ڏُنڙيَل ۽ / گ - ڙ/ مَهنگڙيو.

(ix) چُوسٽا وينجن ۽ ڦڙڪڻو وينجن:

/ڳ-ڙ/جَهڳڙو ۽ /ٻ-ڙ/ رَٻڙي.

(x) ڌماڪيدار وينجن ۽ نيم سُر /و/:

/ت- و/ پِرتوي، / ڪ - و/ پَکواز ۽ / ٿ-و/ اَنونجاهه.

(xi) انهيءَ قسم جا ميل، چُوسٽن آوازن ۽ نيم - سر /و/ جي ميلاپ ۾ به نظر اچن ٿا:

/ڏ-و/ آڏواٽي، / ج-و/ لَجوَند ۽ /ڳ- و/ اَڳواڻ.

ٻين ٻولين تان ورتل اُڌارن لفظن جي وچ ۾ ٻه اهڙا ميل نظر اچن ٿا، جيئن:

/و-د/ ودوان، / و-ڌ/ وڌوا، /ڪ-و/ ٻَڪواسَ، /ٻ-و/ اَئبوانس،
/ ب - و/ اَبواب ۽ / ٽ- و/ پَٽواڙي.

(xii) ڌماڪيدار وينجن ۽ نيم - سر /ي/:

/پ - ي/ ڪَپيو، / ڦ-ي/ڦِيون، / ب - ي / سِبيون، /پ-ي/ اَپياس،
/ ت - ي / ڪَتيو، / ڪ - ي/ اڪيون، /گھ- ي/ اگھيو، /ٿ-ي
/ ڪاٿير، /ڊ - ي/ منڊيون.

(xiii) چُوسٹا وينجن ۽ نيم- سر/ي/:

/ڏ-ي/ ڪُڏيو، / ٻ- ي/ ڏٻيو، /ڳ - ي/ اڳياڙي، / ڄ-ي/ ڪڄيو،
/ ٽ - ي/ هَٽيو.

اهڙيءَ طرح ڪيترن ئي اُڌارن لفظن ۾، انهيءَ قسم جا ميل نظر اچن ٿا: مثلاً:

/گ-ي / آگيا ۽ / د- ي/ وِديا.

(xiv) گهٽا وينجن ۽ ڌماڪيدار وينجن — ڊاڪٽر جيٽلي جو رايو آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي ڪيترن ئي لفظن ۾، گهٽا وينجن ۽ ڌماڪيدار وينجن گڏجي، ميل ناهين ٿا، پر اهڙن ميلن ۾، گهٽا وينجن پهرين ايندا آهن[1]؛ مثال طور:

(1) گهٽو وينجن/م/ ۽ ڌماڪيدار وينجن:

/م- پ / چَمپا، / م - ٽ / چمٽو ، / م - چ / چَمچو،
/ م - ٽ / هِمٽائڻ، / م - ڪ / ٽِمڪڻ، / م - جھ/ سَمجهه
۽ / م- ڄ / ڏَمڄر

مطالعي مان معلوم ٿيو آهي ته ڪيترن ئي اُڌارن لفظن ۾ به وينجنن جا اهڙا ميل نظر اچن ٿا، جيئن:

(1) مرليڌر جيٽلي، ڊاڪٽر: سنڌي ڌوني — وگيان، حوالو ڏنو ويو آهي، ص ص ۹۹ ۽ 100.

/ م - ت / اِمتحان، / م - د/ اِمداد، / م - گ/ غَمگين ۽ / م - ج / اَمجد.

(2) گُهٽو وينجن /ن / ۽ ڌماڪيدار وينجن:

/ن- ٿ/ ڪَنٿ، /ن - ت / اَنُت، / ن - ٽ/ پَنُٽ ۽ / ن - ڄ/ ڄَنڄرَ.

(3) ڪن لفظن جي وچ ۾ گُهٽو وينجن /ن/ ۽ چُوسٽو وينجن /ب/ گڏجي ميل ٺاهين ٿا: مثال طور:

/ن - ٻ/ سَنٻَند.
اهڙيءَ طرح ڪيترن ئي اُڌارن ورتل لفظن ۾ هن قسم جو ميل ڏٺو ويو آهي ؛ مثلاً:
/ن- ب/ جانباز، /ن-ڪ/تِنڪو،/ن-گ/روانگي ۽ /ن-چ/خزانچي

(4) گُهٽو وينجن/ڻ/ ۽ ڌماڪيدار وينجن:

/ڻ - ت / ڳِڻتي، /ڻ - ب/ اُٿبڻت، / ڻ - ج / وَڻج، / ڻ - ڪ / ڪُڻڪو، / ڻ - پ/ سَڻپو ۽ / ڻ - ڇ/ ڪَڻڇي.

(5) ٻه گُهٽا وينجن گڏجي، لفظن جي وچ ۾ ميل ٺاهين ٿا؛ مثال طور:

/م - م / سَممان، /م - ن/ جَمني ۽ / ڱ - ڻ/ واڱڻائي.

(6) نڪانوان (گُهٽا وينجن) ۽ گهڪيدار وينجن:

/ڻ - ه/ ماڻهو ۽ /ن - ه/ اُونهو.

هن قسم جا ميل، اُڌارن لفظن ۾ ٻه گهٽا ڏسڻ ۾ اچن ٿا؛ مثلاً:

/م - س/ شَمس، / ن - ف/ مَنفي، /ن - س/ جِنسَ، /م - ش / شَمشير، / ن - ز/ڪَنز ۽ /ن -خ/ تَنخواه.

(7) گُهٽو وينجن ۽ پاسيرو وينجن [ل]:

/م - ل/ جُملو ۽ حَملو.

(8) گهٽو وينجن ۽ ڦڙڪٽو ۽ ڦرٽو وينجن:

/م - ڙ/ چمڙو ۽ /م - ر/ اَمرَت.

(9) گُهٽا وينجن ۽ نيم - سر:

/ٺ-ي/ واٺيو، / ٺ-و/ اُوٺوِيهَ/ گ- ي/ مَگيو، / ج-ي/ وَجيو، / م - ي / چُميو ۽ /ن - ي/ ڪَنيا.
ڪيترن ئي اُڌارن لفظن ۾ به هن قسم جا ميل، لفظن جي وچ ۾ ڏسبا آهن ؛ مثال طور:
/م - و / هَموار ۽ /ن - و/شُنوائي.

(10) گهڪيدار وينجن ۽ ڏماڪيدار وينجن:

هن قسم جي ميل جا اڪثر مثال، اُڌارن لفظن ۾ نظر اچن ٿا: مثلاً:
/ف- ت / هَفتو، / ڦ -گ / ڪَفگير، / س - ب / اَسبابہ / ص - د / تَصديق، / س - ٽ / رجسٽَر، / غ - ب / رُغبت، /غ - د/بَغداد، /س - ج /مَسجد، /س - ڪ / ڪِسڪس، / ض - پ / راضپو، / س -ٿ / رَاجستان، / ض - ب / مضبوط، /ز - د / بُزدل، / ذ - ڪ / تَذڪرو، / ز - گ/ روزگار، / ش - پ / پُشپا، / ح - ق / تحقيقات، / ح - ت/ اِحترام، /ح- ب/ مَحبُوب، / ح-ج/ مَحجوب، / ش - ق/ نِشقل، / ش - ب / تَشبيهہ/ ش - ت /اِشتهار، / ش - د/ تَشديد، / ش - ٽ / درشٽي، / ش - چ/ نِشچل، / ش - ق/ عِشق / خ - ب/اَخبارَ، / خ - ت/ بَخت، / خ - د/ مَخدوُم / هہ - گ / رَهگير.

(11) گهڪيدار وينجن ۽ گهٽو وينجن:

هن قسم جي ميل وارا وينجن گهٽو ڪري ٻين ٻولين کان اُڌارا ورتل لفظن ۾ ملن ٿا، جيئن:
/ س - م / قسمَتَ، / ش - م / چَشمو، / غ - م / نَغمو، / ف - ن / دَفنائڻ، /ش - ن / چاشني، /هه- م / برهما، /س - ن/حُسن، /ش - ن/ وِشنو، /ز-م/ بَزم، /خ-ن/ رُخنو، / هه- ن/ ڪُهنو ۽ /ز-ن/ غَزنوي.

(12) ٻن گهڪيدار وينجن جو گڏ اُچارجڻ:

هن قسم جو ميل فقط اُڌارن لفظن ۾ ئي نظر اچي ٿو. مثلاً:
/ف-س/ اَفسانو، /ف-ز/ لفظ، /ف - ش/ڪَفش، /ف-غ / اَفغان، /ج - س/ مُجسَمُو، /س-خ/ نُسخو، /ص - غ / تصغير، / ع - ز/ مُعزز، /ش - خ/ تشخيص، /خ-ف/ مَخفي، /خ-ص/ رُخصَتَ، /خ-ز/ مَخزن، /خ-ش/بخشِش، /غ - ض/ بغض، /ح-ش/وَحشي، /ح-ف/ تُحفو ۽ /ح-س / تَحسين.

(13) گهڪيدار وينجن ۽ پاسيرو وينجن (ل):

/ف - ل/ اَفلاطون، /خ-ل/ اَخلاق، / س - ل/ اِسلام، /ب-ل/ تَبليغ، /خ - ل / تخليق، /ظ-ل/ مظلوم ۽ /ح-ل/ تَحليل.

(14) گهڪيدار وينجن ۽ ڦڙڪي وارو ۽ ڦرٽو وينجن:

/س-ڙ/ لَسڙو، /س - ڙ/ گوسڙوُ / هه-ڙ / واڻهڙُو.

اهڙيءَ طرح اُڌارن ورتل لفظن ۾ به هن قسم جي ميل وارا وينجن، گهٽا نظر اچن ٿا، جيئن:

/ف - ر/ نَفرَت، / ض - ر/ حَضرت، /ش - ر/ وِشرام، /غ- ر/ مغرور، /س-ر/اِسرار، /خ-ر/ اخراج.

(15) گهڪيدار وينجن ۽ نيم —سر:

/س-ي/ ڪَسيون، ماسيون،

هن قسم جا ميل گهٽو ڪري اُڌارن ورتل لفظن ۾ نظر اچن ٿا؛ جيئن:

/ف-و/ اَفواهه،/س- و/هَسوار،/ز- و/ جُزوي، /ق-و/ اَقوالَ، /غ - ي / اَغيار ۽ /ح - و/ نَحوي،

(16) ڦڙڪٽو وينجن/ل/ ۽ پنيان ايندڙ وينجن:

/ل-پ/ ڪَلپَنا، / ل-ٽ/ پَلٽي، / ل- ت / بالتي، / ل- س / تُلسي، /ل- ڪ/ هَلڪو، /ل- گ/ چَلگت ۽ /ل- چ/ لالچي.

اهڙيءَ طرح ڪيترن ئي اُڌارن لفظن ۾ به هن قسم جا ميل نظر ايندا آهن؛ جيئن:

/ل- ب / بُلبُل، /ل- ت / اِلتَجا، / ل- د/ جَلدي، /ل- ڊ/ ڊالڊا، / ل - م / عِلم، /س - م / جسم، /ل- ڪ / مُلڪ، /ل- ف/ ڪُلف، / ل - خ/ تَلخ، /ل - و/ حَلوو،

(17) ڦرٽو وينجن /ر/ ۽ ڌماڪيدار وينجنن (ٺ، ڊ ۽ ڍ ڪان سواءِ) بيا سڀ:

/ر- چ / مِرچ، وِرچ، / ر-ب / بُرج، /ر- ٻ/ چَرٻي، /ر-جه/ سرجهڻ، /ر- پ/ ڪَرپ، /ر-ٽ / اَرٽ، /ر-ڪ/ وَرڪا، /ر-ڏ/ اَرڏو، /ر-ڳ / نرڳ.

اهڙيءَ طرح ڪيترن ئي اُڌارن ورتل لفظن ۾ هن قسم جي تبديلي ڏني وئي آهي ؛ جيئن:

/ر-ق/ عَرق، / ر- د/ وَردي،

(18) ڦڙڪٽو وينجن /ڙ/ءِ ڌماڪيدار ۽ چُوسٽا وينجن:

/ڙ-پ/ جَهڙپَ، /ڙ- ق/ تَڙقڻ، / ڙ-پ/ پَڙ پانگ،/ڙ-چ/ ٻَڙڇي ۽ /ڙ-ت/ڦڙت.

(19) ڦڙڪڻو وينجن /ڙ/ ۽ گهڪيدار وينجن:

/ڙ- س/ مُڙسي ۽ /ڙ- ھ/ پڙھڻ.

(20) ڦرڻو وينجن /ر/ ۽ گهڪيدار وينجن:

هن قسم جا ميل گهڻو ڪري اُڌارن ورتل لفظن ۾ ڏسڻ ۾ اچن ٿا؛ جيئن:

/ر-ف/ بَرف، /ر-خ/ نَرخ، / ر -س/ بَرسات، /ر-غ/ ترغيبَ، /ر-ض/ مَرض، ر-ز/ وَرزش ۽ /ر-ش/وَرش.

(21) اهڙيءَ طرح /ر/ ۽ /ل/ جي ميلاپ سان:

/ر-ل/ مُرلي.

(22) /ر/ ۽ /ڙ/ جي ميلاپ سان:

/ر-ڙ/ اَرڙهن ۽ شَرڙات.

(23) /ر/ ۽ نيم سرن /و ۽ ي/ جي ميلاپ سان:

/ر- ي/ آرياڻي ۽ /ر-و/ پَروانو.

(24) لفظن جي آخر ۾ ايندڙ وينجنن جا ميل:

ڊاڪٽر جيٽلي هن سلسلي ۾ لکي ٿو ته: ”جيئن ته سنڌي ٻوليءَ ۾ گهڻو ڪري لفظ، سُرَ ۾ پورا ٿين ٿا، انهيءَ ڪري لفظ جي آخر ۾ ٻن وينجنن جو ميل، سنڌي ٻوليءَ ۾ تمام ورلو نظر ايندو آهي؛ تنهن هوندي به ٻين ٻولين مان آيل ڪجهه لفظن ۾ اهڙو ميل ملي ٿو؛ جيئن:

/ب- ط/ ضبط، /س-ٽ/ چُست، /ن-ٽ/ فرنٽ (front)، /س- ٽ/ ٽيسٽ، /گ- ڪ/ ٽرنڪ (ٽرگڪ)، / ن-ڊ/ ٻئنڊ، / ن-س/ ڪانفرنس، /ل - و/والوِ (volve)، /گ-ي/ يوگيَه[1]

(25) اهڙيءَ طرح ڊاڪٽر جيٽلي اهڙن ٽن ٽن وينجنن جا مثال به

[1] مُرليڌر جيٽلي، ڊاڪٽر: سنڌي ڌوني، وگيان، حوالو اڳ ۾ ڏنو ويو آهي، ص. 195.

ڏنا آهن، جيڪي لفظن جي وچ ۾ اُچاريا ويندا آهن؛ مثال طور:

/ن - ھ- ي/ سَنهيون، /ڪ- ت-ي/ شَڪتيون، /ر-ڳ-و/سرڳُواسي، /ڍ-ھ-پ/وَڏ ماڍهپائي.

اهڙيءَ طرح جا ميل انگريزي ٻوليءَ مان اُڌارن ورتل لفظن ۾ به نظر اچن ٿا: مثال طور:

/ڱ-گ-ر/انگريزي، /ڪ - س- ڪ/ايڪس ڪرشن.

باب ٻارهون

سنڌي صوتياتي نظام ۾ شدّ (Gemination) جو استعمال

1- علم صوتيات جي اصولن موجب، ڪنهن بہ ٻوليءَ ۾، لفظن اندر، ساڳين ساڳين وينجنن جي ٻٽي اُچار کي 'تشديد' (gemination) چئبو آهي. اهڙن ٻٽن اُچارن وارن آوازن جي نمائندگي ڪندڙ حرفن مٿان لکيل صورت ۾، ' ّ ' (شد) جو نشان ڏنو ويندو آهي. هيءُ نشان ڪنهن بہ ٻوليءَ جي علم صوتيات جي اپياس ڪندڙن کي اها ڄاڻ ڏئي ٿو تہ جنهن حرف مٿان، 'شد' جو نشان ڏنل هجي، اُن جو اُچار ٻٽو ڪيو ويندو آهي. مثال طور عربي ٻوليءَ جي 'نقّاش' ۽ 'سَتّار' لفظن ۾، 'ق' ۽ 'ت' حرفن مٿان، شد جو نشان ڏنل آهي، جنهن جي مراد آهي تہ انهن حرفن وارا آواز 'ٻٽا' (geminated) آهن.

2- ڏنو ويو آهي تہ سنڌي صورتخطيءَ ۾، سواءِ عربي زبان جي ڪن لفظن جي ، ٻين لفظن جي لکيل صورتن ۾، حرفن جي مٿان اهڙو نشان (يعني شد جو نشان) ڪونہ ڏبو آهي، جاڪاڻ تہ سنڌي زبان جي ويا ڪرڻ جا ڄاڻو سمجهن ٿا تہ سنڌي ٻوليءَ جي ديسي لفظن جي ذخيري ۾ اُنهن لفظن جي اُچار ۾، آوازن جو مشدد ٿيڻ ممڪن نہ آهي، جيتوڻيڪ سنڌي ٻوليءَ جي درسي ڪتابن ۾، سنڌي ٻوليءَ جي لفظن جي لکيل صورتن ۾، ڪن حرفن مٿان شد جو نشان ڏنو ويو آهي. اهڙن لفظن ۾، ڪن حرفن مٿان 'شد' جو ڏنل نشان ڏيکاري ٿو تہ، انهن ڪتابن جي لکندڙ سڄڻن کي، سنڌي صوتياتي نظام جي قانونن موجب، 'شد' واري نشان جي ڪم آڻڻ، يعني ٻٽن(geminated / مشدد) آوازن جي

اصولن ۽ صوتياتي نظام ۾ تشديد جي ڄاڻ ڪانهي، مثال طور سنڌي درسي پهرئين ڪتاب ۾، 'اَنَ' ۽ 'ڪَنَ' لفظن ۾ 'ن' حرف مٿان 'شَدَ' جو نشان ڪونہ ڏنو ويو آهي (ڏسو سنڌي پهريون ڪتاب ص 6)، پر ساڳئي ڪتاب ۾، اڳتي هلي صفحي 7 تي لکيل لفظ 'پَنَ' ۾، 'ن' حرف جي مٿان، 'شَدَ' جو نشان ڏنئي، اهو لفظ لکيو ويو آهي: 'پَنّ'.

عام طور، سنڌي صورتخطيءَ ۾ لفظن جي لکيل صورتن ۾، حرفن جي مٿان 'شدّ' جو نشان ڪونہ ڏنو ويندو آهي، پر حقيقت ۾، سنڌي صوتياتي نظام موجب، سنڌي ٻوليءَ جي ڪن ٻن، ٽن ۽ چئن پدن وارن لفظن جي اُچارن ۾، ڪي آواز ضرور مشدد (geminated) ٿين ٿا. سنڌي ٻوليءَ ۾ اهڙن مشدد آوازن جي اُچار ڪرڻ لاءِ بہ ڪي اصول ۽ قانون موجود آهن، جن جو واسطو صوتيات جي علم سان آهي.

3- سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام موجب ڏنو ويو آهي تہ نہ فقط سنڌي ٻوليءَ ۾، پر ننڍي کنڊ جي ٻين ٻولين ۾ بہ، مشدد آوازن جي اُچار ڪرڻ لاءِ، لڳ ڀڳ ساڳيا اصول ۽ قانون آهن. اهي قانون سمجهڻ لاءِ هيٺ ڏنل لفظ ملاحظہ ڪريو:

سنڌي لفظن جي عام لکت	لفظن جو اُچار
ٻُتِ	ٻُتّ
پَٽِ	پَٽّ
پَڪَ	پَڪّ
سَٺِ	سَٺّ
سَٽَ	سَٽّ
سُٽُ	سُٽّ
سِڪَ	سِڪّ
سُڪَ	سُڪّ

سُکَ	سُکّ
سَڄُ	سَڄّ
سِڄُ	سِڄّ
اکِ	اکّ
اَنُ	اَنّ
اَنَ	اَنّ
رِڏَ	رِڏّ
پَٽَرُ	پَٽّرُ
هَلَٽَ	هَلّٽَ

مٿي ڏنل لفظن جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي تہ سنڌي ٻوليءَ جي ٻن پدن تورڙي ٽن پدن وارن لفظن جي پهرئين پد ۾ جڏهن ڇوٽن سرن [اَ، اِ ۽ اُ] مان ڪوبہ هڪ سر ڪم ايندو آهي، تڏهن اُچار ڪرڻ مهل، پهرئين پد واري ڇوٽي سر کان پوءِ ايندڙ وينجن، يعني ٻئي پد جي مُنڍ وارو وينجن، مُشدد (geminated) يعني 'ٻٽو' ٿي ويندو آهي. مثال طور /ٻُت/لفظ جي پهرئين پد ۾ [اُ] سر ڪم آيو آهي. [اُ] سر کان پوءِ، ساڳئي لفظ جي ٻئي پد جي مُنڍ ۾ [ت] وينجن آيو آهي. قانون موجب، پهرئين پد ۾، ڇوٽي سُرَ [اُ] جي اچڻ ڪري، ٻئي پد جي مُنڍ واري وينجن [ت] جو اُچار، خود بخود مُشدد (geminated) يعني 'ٻٽو' ٿي ويندو آهي. اهڙيءَ طرح 'مَٿَ' لفظ جي پهرئين پد ۾، [اَ] سر جي اُچار ڪري، اُن جي فوراً پويان ايندڙ ٻئي پد جي مُنڍ ۾ آيل وينجن [ٿ]، مشدد يعني ٻٽو اُچاربو. ساڳيءَ طرح 'سِٽَ' لفظ جي پهرئين پد ۾ [اِ] سر کان هڪدم پوءِ آيل وينجن [ٽ]، مشدد يعني 'ٻٽو' اُچاربو، پر جڏهن ڪنهن بہ لفظ جي پهرئين پد ۾ ڊگها سر [آ، اي، اُو، او وغيره] ڪم ايندا آهن، تڏهن انهن ڊگهن سرن کان فوراً پوءِ ايندڙ وينجن مشدد ڪونہ اُچاربا آهن؛ مثلاً:

لفظ جو اُچار	پهرئين پد ۾ ڏگهو سر	لفظ جو اُچار	پهرئين پد ۾ ڇوٽو سر
پاٽ	پاٽ	پَٽّ	پَٽ
سيٺَ	سيٺَ	سٺَّ	سٺَ
آڄَ	آڄَ	اَڄّ	اَڄَ
پيڪو	پيڪو	پَڪّو	پَڪو

انهيءَ لحاظ سان، سنڌي صورتخطيءَ ۾، صوتياتي مطالعي لاءِ 'شد' جي نشان جو استعمال ضروري آهي.

هت هيءَ نقطو بہ توجهہ گُهري ٿو تہ سنڌي ٻوليءَ ۾، 'سَنڌيءَ' (assimilation) جي ڪيترن ئي مثالن ۾، وڏي عرصي گذرڻ سان گڏ، اهڙا مشدد وينجن بدلجي، چُوسٽا وينجن (implosive consonants) ٿي ويا آهن: مثال طور سنڌي ٻوليءَ ۾ هڪ لفظ آهي 'سڄڻ'. هيءَ لفظ دراصل ٻن مفرد لفظن، 'سَتَ + جَنَ' جي ميلاپ سان ٺهيو آهي. 'سَتجَن' لفظ جا انهيءَ ڪري بہ جُز ٿيا: هڪڙو 'ست' ۽ ٻيو 'جن' (ست + جَنَ). سنڌي ٻوليءَ ۾ 'سَنڌي' (assimilation) جي قانون موجب، 'ست + جَن' جڙن مان، پهرئين جُز 'ست' جو پويون وينجن [ت]، ٻئي جز يعني 'جَنَ' جي پهرئين وينجن [ج] ، يعني سخت تارونءَ واري ڳري اوسرگ، ڌوڪٽي وينجن [ج] جي اثر ڪان بدلجي، سخت تارونءَ وارو ڳرو اوسرگ ڌوڪٽو وينجن [ج]، ٿهي پيو ۽ نئون لفظ ٺهيو 'س+ج+ج+ن' يعني 'سَجَّن'، جنهن ۾ [ج] جو اُچار ٻٽو يعني 'مشدد' ٿئي ٿو، پر اڳتي هلي، اهو مشدد يعني ٻٽو وينجن [ج] بدلجي، 'سخت تارونءَ وارو چوسٽو وينجن' (palatal Implosive) آواز [ڄ] ٿي ويو، ۽ [ن] بدلجي، مورڌني گهڻو وينجن [ڻ] ٿي ويو ۽ نئون لفظ ٺهيو 'سڄڻ'.

هن موضوع تي اڃا بہ وڌيڪ تحقيق جي گهڻي ضرورت آهي.

باب تيرهون

وسرگ آوازن تي مشتمل لفظن جو صوتياتي اڀياس

مطالعي مان معلوم ٿيو آهي تہ سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام موجب، ڪن لفظن ۾ جڏهن بہ ڪي وسرگ آواز گڏجي، هڪ ٻئي پٺيان هڪ ئي لفظ جي پهرئين ۽ ٻئي پد جي شروع ۾ اُچاريا ويندا آهن، تڏهن اُنهن ٻنهي وسرگ آوازن جي اُچار ۽ لکت ۾ وڏو فرق محسوس ڪيو ويندو آهي. ڪيترائي ماڻهو، انهن آوازن کي ڌار ڌار نموني سان لکندا آهن. ايتري قدر جو، اهڙن لفظن جون جدا جدا صورتون، سنڌي ٻوليءَ جي نصابي ڪتابن (سنڌ ٽيڪسٽ بُڪ بورڊ طرفان ڇپايل) ۾ بہ نظر اينديون آهن. مثال طور هيٺيان لفظ، جن جي پهرئين ۽ ٻئي پد ۾ وسرگ آواز ڪم ايندا آهن، انهن کي ڌار ڌار نموني لکيو ويندو آهي، جيئن:

گُهگهي، گهگي ۽ گُگهي

جَهجهو، جهجو ۽ ججهو

ڀميور، ڀمبور ۽ ٻميور

ڀاڀي، ٻاڀي ۽ ڀاٻي

ڀَڀُ، ڀب ۽ ٻڀ

انهن مثالن ۾ [جهہ]، [گهہ] ۽ [ڀ] آواز، [ج] ، [گ] ۽ [ب] اوسرگ آوازن جون وسرگ صورتون آهن. ڏٺو ويو آهي تہ سنڌي صورتخطيءَ ۾، وسرگ آوازن جي لکڻ ۾ ، اهو مسئلو فقط [جهہ، گهہ ۽ ڀ] جي اُچارن ۾ ئي پيدا ٿيو آهي. هن سلسلي ۾ لسانيات جي هڪ ماهر، گراسمئن (Grassman)، هڪ قانون ٺاهي، هن مسئلي جو حل ڳولي ڪڍيو هو، پر جيئن تہ اسان کي گراسمئن جي ٺاهيل، انهيءَ قانون جي اڳ ۾ ڄاڻ ڪانہ هئي، انهيءَ ڪري اهو مسئلو، اسان وٽ مسئلو ئي رهيو آهي. گراسمئن فرمايو آهي تہ:

”جڏهن ڪنهن به لفظ جي اُچارڻ مهل، اُن لفظ جي مُنڍ، يعني اُن لفظ جي پهرئين پد جي مُنڍ ۾، ۽ اُن کان فوراً پوءِ اُن لفظ جي ٻئي پد جي مُنڍ ۾ (يعني اُن لفظ جي وچ ۾ ٻئي پد ۾) وسرگ آواز ڪم اچن ته اُن لفظ جي اُچارڻ لاءِ پهرئين پد جي مُنڍ وارو وسرگ آواز، پنهنجي وسرگائي وڃائي، اَوسرگ ٿي ويندو.“

هن وصف جي آڌار تي ڏسبو ته مثال طور هڪ لفظ جي اصلي صورت آهي ’گهگهي‘. اهو لفظ ٻن پدن وارو آهي: اُهي ٻه پد آهن: [گهه + اُ ۽ گهه + اِي] . هاڻ گراسمئن جي قانون موجب، ’گُهگهي‘ لفظ جي پهرئين پد وارو [گهه+ اُ] وسرگ آواز، اُچارڻ مهل، پنهنجي وسرگائي وڃائي، بدلجي اَوسرگ آواز [گُ] ٿي ويندو، پر ٻئي پد جي مُنڍ ۾ آيل [گهه] وسرگ آواز قائم رهندو، ۽ اهڙيءَ طرح لفظ جو اُچار ٿيندو /گُگهي/. صوتيات جي عالم جا شاگرد، پنهنجن نوٽس ۾ اهو ضرور ڄاڻائيندا ته اصل لفظ /گُهگهي/ آهي.

هاڻي گراسمئن جي ڄاڻايل قانون جي روشنيءَ ۾، اهڙن لفظن جي جدا جدا صورتن لاءِ ، هيٺ موجب، هڪ صورت لکڻ جي سفارش ڪجي ٿي:

ڌار ڌار لفظن جون ڌار ڌار صورتون	هڪ مقرر صورت جي سفارش
گَهگهي ، گَهُگي ۽ گَگهي	گَگهي
جَهجهو، جَهجو ۽ جَجهو	جَجهو
جِهنجِهٽو، جِهنجٽو ۽ جِنجِهٽو	جِنجِهٽو
ڀميور، ڀنيور، ٻنيور، ٻميور	ٻنيور
ڀاٻي، ٻاڀي ۽ ڀاٻي	ٻاڀي
ڀيڀ، ٻيڀ ۽ ڀيٻ	ٻيڀ

باب چوڏهون

سنڌي صوتياتي نظام موجب 'همزي' (ء) جو اڀياس

هر پڙهيل سنڌي ماڻهوءَ کي اها خبر آهي ته سنڌي ٻوليءَ جي الف - ب جي پٽيءَ ۾، 'ء' کي، وينجن طور شامل ڪيو ويو آهي، پر ٻوليءَ جي ماهرن کي اها خبر آهي ته 'ء' وينجن نه آهي. حقيقت ۾، سنڌي صوتيات جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي ته 'ء' جو ڪارج وينجن وارو نه، پر سُر وارو آهي، جنهن جي صحيح خبر تڏهن پوي ٿي جڏهن سنڌي صورتخطيءَ جو مطالعو ڪجي ٿو.

سنڌي ويا ڪرڻ جي شاگردن ۽ ماهرن کي اها خبر آهي ته 'ء' ڪن لفظن ۾، ٻن يا ٽن سرن جي 'ميلاپ يا جوڙ' (sequence) جي حالت ۾، پوئين سر يا پوين سرن (second and third component) جي لکت ۾، نمائندگي ڪندو آهي. سرن ۽ وينجنن جي ميلاپ جي بيان واري باب ۾، سرن جي ميل جي باري ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي، پر هن موضوع تي، وضاحت سان هن باب ۾، روشني وڌي وئي آهي؛ جيئن:

(i) <u>ٻن پدن وارن لفظن جي آخر ۾ آيل ڇوٽن سرن [اِ، اُ ۽ اَ] جي بدران 'ء' جو استعمال:</u>

لاءِ = ل + آ — اِ ('اِ' جي بدران 'ءِ' ڪم آندو ويو آهي)

ماءُ = م + آ- اُ ('اُ' جي بدران 'ءُ'ڪم آندو ويو آهي)

ڏيءَ = ڏ+اِي-اَ (ٻئي پد جي منڍ ۾ ڪم آيل سر'اَ' جي بدران 'ءَ' ڪم آندو ويو آهي)

انهن، لفظن ۾، لفظن جي آخر ۾ آيل ڇوٽن سر [اِ، اُ ۽

اَ] جي بدران ’ءِ‘ ، ’ءُ‘ ۽ ’ءَ‘ استعمال ڪيا ويا آهن.

(ii) <u>ٽن پدن وارن لفظن جي وچ ۾ آيل چوٽن سرن] اَ، اِ ۽ اُ] جي بدران”ءَ“جو استعمال.</u>

مُئَل = م + اُ – اَ+ ل+ اِ	(وچئين سُر[اَ] جي بدران ’ءَ‘ ڪم آندو ويو آهي)
سوُئَڙي = س + اوُ-اَ+ڙ+اِي	(وچئين سُر[اَ] جي بدران ’ءَ‘ڪم آندو ويو آهي)
ڳائِڻ = ڳ + آ- اِ+ڻ	(وچئين سُر[اِ] جي بدران ’ءِ‘ڪم آندو ويو آهي)
پائُر = پ+ آ- اُ+ ر+ اَ	(وچئين سُر[اُ] جي بدران ’ءُ‘ڪم آندو ويو آهي)

(iii) <u>ٻن پدن وارن لفظن جي آخر ۾ آيل ڊگهن سرن] اِي، او، آ ۽ اي]جي بدران ’ءَ‘ جو استعمال:</u>

ڪائِي = ڪ + آ- اِي	(ٻئي پد جي مُنڍ ۾ ڪم آيل سُر’اِي‘ جي بدران ’ئي‘ڪم آندو ويو آهي)
مائِي = م + آ- اِي	(ٻئي پد جي مُنڍ ۾ ڪم آيل سُر اي جي بدران ’ئي‘ڪم آندو ويو آهي)
هائو= ه+آ-او	(ٻئي پد جي مُنڍ ۾ ڪم آيل سُر’او‘ جي بدران ’ئو‘ڪم آندو ويو آهي)
ڪائو= ڪ+آ-او	(ٻئي پد جي مُنڍ ۾ ڪم آيل سُر’او‘ جي بدران ’ئو‘ڪم آندو ويو آهي)
ڪوُئا= ڪ+اُ-آ	(ٻئي پد جي مُنڍ ۾ ڪم آيل سُر’آ‘ جي بدران ’ئا‘ڪم آندو ويو آهي)

چئي = چ +اَ-اي (بئي پد جي مُنڍ ۾ ڪم آيل سُر 'اي' جي بدران 'ئي' ڪم آندو ويو آهي)

(iv) ٻن پدن وارن لفظن جي وچ ۾ آيل ڊگهن سرن [اي ، آ، اي] جي بدران "ء" جو استعمال:

ڏيئت = ڏ+اَ- اي + ت + اِ (بئي پد جي مُنڍ ۾ ڪم آيل سُر اِي جي بدران 'ئِي' ڪم آندو ويو آهي)

جُوئارِي = ج + اُو - آ+ ر + اِي (بئي پد جي مُنڍ ۾ ڪم آيل سُر 'اي آ' جي بدران 'ئا' ڪم آندو ويو آهي)

وَئيلُ =و+اَ- اي + ل+ اُ (بئي پد جي مُنڍ ۾ ڪم آيل سُر 'اي' جي بدران 'ئِي'ڪم آندو ويو آهي)

(v) اهڙيءَ طرح ڪيترن ئي سنڌي لفظن ۾، هڪ پدي ڏُهرن سرن (يڪيدا ڏُهرا سر) يعني diphthongs جهڙوڪ: اَي، اَو جي بدران بہ 'ئہ' ۽ 'ؤ' لکيا ويندا آهن؛ جهڙوڪ:

پيسو جي بدران لکبو پَئسو

چوَ جي بدران لکبو چئو

هي موضوع بہ هڪ ڌار تحقيق گهري ٿو.

باب پندرهون

علم صوتيات ۾ اِدغام/سنڌيءَ (assimilation) جو ڪارج

1. اڳ ۾ چيو ويو آهي ته صوتيات جو علم، سنڌ ته ڇا پر پوري پاڪستان ۾ اڃا تائين نئون آهي، ڇاڪاڻ ته هن علم تي صحيح معنيٰ ۾، اسان جي ملڪ ۾، ڪنهن به محقق اڃا قلم ئي نه کنيو آهي، هن سلسلي ۾، سنڌي وياڪرڻ جي ماهرن، آزاديءَ کان اڳ، سنڌي ٻوليءَ جي آوازن جي صوتياتي نظام، ڳالهائڻ جي عضون، آوازن جي مخرجن، يعني اُنهن جي نقطہ ادا (points of articulation) توڙي لفظن اندر آوازن جي 'ٻيهڪ' ۽ انهن جي 'ورهاست' جي بيان ۾، صفحن جا صفحا ڀري ڇڏيا هئا. ان ڏس ۾ پروفيسر ڀيرومل آڏواڻيءَ جي ڪتاب 'وڏو سنڌي وياڪرڻ' (1926ع)، مرزا قليچ بيگ جي ڪتاب 'سنڌي ويا ڪرڻ'، ڀاڱو ٽيون (1960ع)، ديوان وسناڻيءَ جو ڪتاب 'نئون سنڌي ويا ڪرڻ' (1892ع) ۽ ڊاڪٽر ٽرمپ جي ڪتاب 'A Grammar of Sindhi Language' (1872ع) مطالعو ڪري سگهجن ٿا.

سنڌي ويا ڪرڻ جي ماهرن، زير بحث موضوع لاءِ، 'ادغام' ۽ 'سنڌي' (assimilation)، يعني ٻئي لفظ ڪم آندا آهن. حقيقت ۾ انهن ٻنهي لفظن جو مفهوم به ساڳيو ئي آهي.

'سَنڌي' لفظ لاءِ ڪم ايندڙ انگريزي لفظ جو جڏهن، تاريخ جي روشنيءَ ۾ جائزو وٺجي ٿو تڏهن معلوم ٿو ٿئي ته اهو لفظ، قديم زماني کان، ننڍي کنڊ ۾ ڪم ايندڙ لفظ 'سَنڌيءَ' جو ترجمو آهي، جيڪو ممڪن آهي ته سترهين يا ارڙهين صديءَ عيسويءَ ڌاري، انگريزي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو ويو هجي، ڇاڪاڻ ته اهوئي زمانو هو جنهن ۾ برطانوي ۽ ٻين يورپي ماهرن،

لسانيات جي علم، خاص ڪري سنسڪرت جي مطالعي ڪي، پنهنجيءَ ڄاڻ ۽ علم لاءِ ضروري سمجهيو. هونئن ته يورپي مشنرين، سورهين ۽ سترهين صديءَ عيسويءَ ڌاري، سنسڪرت جي وياڪرڻ جو علم، يورپ تائين پهچائي ڇڏيو هو، جنهن يورپ جي لسانيات جي عالمن جي سوچ ۽ فڪر ۾ هڪ عجيب انقلاب آڻي ڇڏيو. انهيءَ ڪري اهو دعويٰ سان چئي سگهجي ٿو ته ديسي لفظ، 'سنڌي'، انگريزي ادب ۾ استعمال ٿيڻ لڳو هو، ۽ پوءِ اُن لفظ جو ترجمو assimilation به ڪم اچڻ لڳو هو.

2- سنسڪرت وانگر، سنڌي ٻوليءَ جي صوتياتي نظام، سنڌي ٻوليءَ جي رچنا ۽ ڍانچي ۾، 'سَنڌيءَ' (assimilation) ، اهم ڪردار ادا ڪيو آهي، پر سنڌي ٻوليءَ ۾، هن وقت تائين، علم صوتيات جي هن اهم موضوع يعني 'سَنڌيءَ' ڪي، صحيح ۽ علمي طريقي سان پيش ئي نه ڪيو ويو آهي. ممڪن آهي ته سنڌي ويا ڪرڻ جي ماهرن، علم صوتيات جي هن موضوع جي افاديت ۽ مفهوم ڪي يا ته اڃا تائين برابر سمجهيو ئي نه آهي، ۽ شايد اهوئي سبب آهي جو 'سَنڌيءَ' جهڙي اهم موضوع مان، عجيب و غريب نتيجا ڪڍيا ويا آهن.

لسانيات جي جديد توڙي پراڻن نظرين موجب، 'سَنڌيءَ' جي وصف، اُن جي استعمال ۽ مفهوم ۾، اڄ به ڪو ڦيرو يا تبديلي ڪانه آئي آهي، ۽ اڄ به يورپي ماهرن، اُن لفظ، يعني 'سنڌيءَ' (sandhi) ڪي هڪ ٽيڪنيڪل لفظ طور، انگريزي ۽ ٻين ٻولين ۾ استعمال ڪيو آهي. اُن لفظ ۾، ڪافي زماني کان، 'اِ' حرف علت جو، 'اَ' حرف علت ۾ بدلجڻ، ڪا وڏي ڳالهه ڪانهي. خود اسان وٽ به اُن جون ڪي صورتون، انهيءَ طريقي سان بدلجي چڪيون آهن. 'سَنڌي' لفظ جو ڌاتو آهي 'سَڌ' آهي جيڪو پوءِ بدلجي، 'سڌ' (سنسڪرت سينڌ) ٿيو جنهن جي معنيٰ

آهي: وَهڻ، ڳنڍڻ، ڏک هڻڻ، آباد ٿيڻ ۽ محدود ٿيڻ وغيره. ’سَدَ‘ لفظ مان هڪ طرف ’سِنڌ‘، ’سَنڌو‘ ۽ ’سَنڌ‘ لفظ نهيا، ته ٻئي طرف ’سَنڌڻ‘، ’سَنڌِ‘، ’سنڌاڻ‘ ۽ ’سنڌو‘ وغيره لفظ به موجود آهن؛ پر متينءَ وصف جي پيٽ ۾، ’سَنڌي‘ ۽ ’سَنڌو‘ لفظن جي اپياس مان ثابت ٿو ٿئي ته اهي لفظ الڳ الڳ ڌاتن سان واسطو رکن ٿا، جن سان ’سَنڌڻ‘ ۽ ’سنڌو‘ لفظن جو ڪو به واسطو ڪونهي.

ماهرن جي راءِ ۾ لفظ ’سَنڌي‘، ’سَمڌا‘ ڌاتوءَ مان ڦٽي نڪتو آهي. ’سِنڌي‘ لفظ جي لغت واري معنيٰ، اُن جي افاديت ۽ صوتياتي ڪارج کي بلڪل واضح نٿي ڪري. اُن جي پيٽ ۾، لسانيات جي علمي ۽ فني لغت ۾، اُن لفظ (سَنڌيءَ) جي وصف ۽ معنيٰ، ’سَنڌيءَ‘ جي لسانياتي، ڪارج ۽ مفهوم جي صحيح نموني سان ترجماني ڪري ٿي. ’سَنڌي‘، سنڌي ٻوليءَ جو اصلوڪو ۽ غير- آريائي لفظ آهي، جنهن جي لغوي معنيٰ آهي ’جوڙ‘ يا ’ڳنڍِ‘. جڏهن به ڪنهن جملي يا مرڪب لفظ (compound word) ۾، ٻه لفظ، يا ڪنهن مرتب لفظ (complex word) ۾ هڪ يا هڪ کان وڌيڪ ’پَرَ - وَس‘ صورتون (bound forms)، هڪ ٻئي جي پويان يا اڳيان (مرتب لفظن ۾، اڳياڙين ۽ پڇاڙين جي ميلاپ واري طريقي ۾)، اهڙي نموني سان ڳنڍيون/ جڙنديون آهن جو جڏهن پهرئين لفظ يا صرفيه (morpheme) جي پوئين /آخري (final) صوتيه ۽ پوئين لفظ يا صرفيه جي منڍ (initial) واري صوتيه، هڪ ٻئي تي اثر ڪري، هڪ نئين آواز (صوتيه) ۾ تبديل ٿينديون آهن، تڏهن صوتين جي اهڙيءَ تبديلي کي ماهرن، ’سَنڌي‘ (sandhi)سڏيو آهي.

ڊاڪٽر جيٽلي، ’سَنڌي‘ لفظ جي وصف بيان ڪندي لکي ٿو ته:

”جڏهن به آواز (لکيت ۾ به حرف يا وَرَڻ)، هڪ ٻئي

جي ويجهو اچڻ سببان، پاڻ ۾ ملي ٿا وڃن، تڏهن اُنهن جي ميلاپ ڪري، پيدا ٿيندڙ تبديل ڪي 'سَنڌي' چئجي ٿو."[1] علم صوتيات جي مشهور انگريز ماهر، 'ڊينيئل جونز' سَنڌيءَ جي وصف بيان ڪندي لکي ٿو ته:

"Assimilation is defined as the process of replacing a sound by an other sound under the influence of a third sound which is new to it in the word or a sentence. The term may also be extended to include cases where a sequence of two sounds coalesces and give place to a single new sound different from either of the original sounds.

هن وصف مان چار نتيجا ٿا نڪرن:

(الف) ڪن لفظن يا فقرن اندر، صرفين جي ميل وارا مرڪب آواز، پاڻ ۾ سمائجي يا هڪ ٻئي تي اثر ڪري، هڪ نئين آواز ۾ تبديل ٿيندا آهن.

(ب) ڪن لفظن يا فقرن جي جوڙ يا ميلاپ جي حالت ۾، پهرئين لفظ جو پويون آواز، پوئين لفظ جي مُنڍ واري آواز جي اثر جي ڪري، وڃان ٿي هڪ ٽئين ۽ نئين آواز جي روپ يا صورت ۾ بدلبو آهي.

(ت) تاريخي ارتقا دوران، ڪنهن به لفظ ۾، هڪ آواز بدلجي ٻيو آواز ٿيندو آهي.

(ث) تاريخي ارتقا دوران، ڪنهن به لفظ ۾ هڪ آواز بلڪل گم يا حذف ٿي ويندو آهي.

جڏهن ڪن آوازن جي 'جوڙ' يا 'ميلاپ' ۾ ڪم ايندڙ ڪي ٻه ٻه آواز، پاڻ ۾ سمائجي، ڪنهن ٽئين ۽ نئين آواز ۾ تبديل ٿيندا آهن، يا هڪ ٻئي تي اثر ڪري، ڪنهن ٽئين آواز ۾ اهڙيءَ طرح بدلبا آهن، جو اهو ٽيون آواز، انهن ٻنهي بنيادي

(1) جيٽلي، مرليڌر، ڊاڪٽر: 2000ع، سنڌي ڌوني – وگيان، دهلي: ص 119

آوازن کان بلڪل نرالو ۽ مختلف هوندو آهي، تہ آوازن جي اهڙيءَ تبديليءَ کي ، لسانيات جي ماهرن، 'سنجوڳي- سنڌي' (coalescent assimilation) سڏيو آهي.

4. سَنڌيءَ جي موضوع کي، ٻن مکيہ پاسن ۾ ورهائي سگهجي ٿو، اُهي ٻہ مکيہ پاسا آهن:

(1) تاريخي سَنڌي (historical assimilation)

(2) نِسبتي سنڌي (contextual assimilation)

انهن ٻنهي قسمن جو تفصيلي ذڪر هيٺ ڪجي ٿو:

1ـ تاريخي سنڌي (Historical assimilation):

'سَنڌيءَ' جو هيءُ قسم، ٻوليءَ جي ارتقا سان واسطو ٿو رکي، يعني ڪنهن بہ ٻوليءَ جي ارتقا دوران، ان ٻوليءَ ۾ جيئن جيئن پيون تبديليون رونما ٿينديون وينديون آهن، تيئن تيئن هن قسم واري 'سَنڌي' بہ، پنهنجا اثر ظاهر ڪندي ويندي آهي. هن قسم واريءَ 'سَنڌيءَ' جي مطالعي مان معلوم ٿو ٿئي تہ اُن ٻوليءَ جو ڪو بہ آواز، ڪنهن زماني ۾، ڪنهن خاص نموني سان اُچاريو ويندو هو، پر جيئن جيئن اُن ٻوليءَ ۾ ترقي ايندي وئي، تيئن تيئن اهڙن آوازن جي اُچار ڪرڻ ۾ بہ فرق ايندو ويو. انهيءَ قسم جي فرق کي 'سَنڌيءَ' واري موضوع سان شامل ڪيو ويندو. هن قسم واريءَ سنڌيءَ جا، سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترائي مثال ملن ٿا. مثال طور:

(الف) /ک، گھ ۽ ت /صوتين جو/ھ/صوتيہ ۾ بدلجڻ:

(i) مُک > مُهہ > مُنهن (ک > ھ)

(ii) ميگھہ > ميھ> مِينهُن (گھ > ھ)

(iii) گاٿا > گاها > ڳاهہ (ٿ > ھ)

(ب) هيٺ ڏنل لفظن ۾ /د/۽/ڄ/ صوتيہ بدلجي/ر/ صوتيو ٿيو، ۽ ساڳئي لفظ ۾/ ش / صوتيو، پهرين بدلجي/ س/ ٿيو ۽ پوءِ / س / صوتيہ بدلجي/ھ/صوتيہ ٿي؛ مثال طور:

(i) ايڪادَش > ايڪارَھ >اي آر ھ > يارهن

(ii) دُوادَش > بارَسَ > بارَھ > بارَھ > ٻارنهن

(iii) تريودَشَ> تريودَسَ> تيئودَس> تيئورھ> تيرَھ> تيرهن

(iv) پَنچدَشَ > پَنرَھَ > پندرَھ > پندرنهن > پندرهن

(ت) /ي/>/ج/

(i) يووَنَ > جوين لفظ ۾،/ي >ج)/ ۽ /و >ي/

(ii) يَوَ > جَوَلفظ ۾/ي >ج/

(iii) يوترَ > جوٽو لفظ ۾/ي >ج / ۽ تر> /ٽ/

(ث) /م/>/اوُن/

(i) گرامَ > گامَ > گائون

(ii) اَھمَ > اَھُون(گجراتي هون) > آءٌ (آئون)، هن ۾ اَ> آ

(ج) لفظن اندر آوازن جي گم ٿي وڃڻ جا مثال:

(1) تاريخي سنڌيءَ جو ٻيو قسم هيءُ آهي تہ ڪنهن بہ ٻوليءَ جي ارتقا دوران، لفظن مان ڪي آواز، گم يا حذف ٿي ويندا آهن. سنڌي ٻوليءَ ۾ تہ اهڙا ڪيترائي مثال ملن ٿا جن ۾ لفظن مان ڪي آواز، آهستي آهستي گم يا حذف ٿي ويا آهن؛ مثال طور:/ ر/ آواز جو حذف ٿي وڃڻ:

سنڌي ٻوليءَ ۾ اهڙا ڪيترائي لفظ ملن ٿا، جن ۾ اڄ کان سو کن سال اڳ، [ر] آواز جو اُچار ڪيو ويندو هو، پر هاڻي انهن لفظن مان [ر] گم ٿي ويو آهي. اهڙن لفظن مان ڪي هيٺ ڏجن ٿا:

(i) گرام > گام (/ر/صوتيہ حذف ٿي وئي آهي)

(ii) اَرِدِ> اَڏُ ايضاً

(iii) ارگهہ> اَگُهہ اِيضاً

(iv) اَرڪ> اَڪُ ايضاً

(v) سروي > سَوي > سيي> سَپُ (پهرين/ر/صوتيہ حذف ٿي آهي ۽ پوءِ /و/>/پ/ ٿي آهي)

(vi) چَرم> چَمُ هن لفظ ۾ (/ر/حذف ڪيو ويو آهي)

(vii) ڪَرَن> ڪَن ايضاً

(viii) ماترَ> ماءُ (پهرين/ر/ حذف ڪيو ويو ۽ پوءِ /ت/کي/اُ/ ۾ تبديل ڪيو ويو)،

(x) پِراتا> پِرا (پنجابي پرا) > پا (پنجابي پا) > پاءُ

(xi) ڪَرم> ڪَمُ (/ر/ حذف ڪيو ويو.

(2) هت اهو بہ بيان ڪرڻ ضروري آهي تہ سنڌي ٻوليءَ جي پراڻن شاعرن جهڙوڪ: اسحاق آهنگر ۽ شاهہ عبدالڪريم بلڙائيءَ جي بيتن ۾ بہ 'ڪَرَنِ' يا 'ڪَريندي' لفظن (فعلن) ۾، [ر] آواز موجود آهي : مثال طور:

(i) اسحاق آهنگ جو هي سورٺو:

ٿيان مان جهرڪ، ويهان پرينءَ جي ڇڄ تي،
مانَ ڪَرَن ڏُرڪ، ٻولي ٻاجهاريءَ سين.

هن سورٺي ۾ 'ڪَرَن' لفظ، فعل طور ڪم آندل آهي جنهن جو هاڻوڪي معياري لهجي ۾ اُچار 'ڪَن' آهي، جيتوڻيڪ سنڌي ٻوليءَ جي اُترادي لهجي ۾ ڪي ماڻهو، 'ڪَرن' فعل، هن وقت بہ عام طور استعمال ڪندا آهن.

(ii) شاهہ عبدالڪريم بلڙائيءَ جو دوهو

چَندن چُور ڪريندي، رتو مُنهن ڪُهاڙ،
سَجڻ ڏُجڻ نہ ٿئي، رسي جي سوَ وار.

هن دوهي ۾، 'ڪريندي' فعل ڪم آندو ويو آهي، جنهن جو معياري لهجي موجب، هاڻوڪو اُچار 'ڪندي' (فعل) آهي، جيتوڻيڪ سنڌي ٻوليءَ جي ڪڇي لهجي ۾ اڄ بہ 'ڪَريندي' فعل عام جام استعمال ٿيندو آهي.

(3) [ر] کان سواءِ [م]، [س] ۽ [ش] صوتيہ بہ، ڪيترن لفظن مان هاڻ گم ٿي ويا آهن: مثال طور:

(i) [م] جي گم ٿيڻ جا مثال:

رَسمي> رسي ([م] گم ٿي ويو)

(ii) [س] جي گم ٿيڻ جا مثال:

سنيهہ> نيهہَ> نِيهہُ> نِينهُن ([س] گم ٿي ويو)

(iii) [ش] جي گم ٿيڻ جا مثال:

نِشٽُر> نٽُرُ([شٽ] ۾ /ش/۽/ٽ/صوتيہ پاڻ ۾ سمائجي [ٽ] ۾ تبديل ٿي ويا آهن.

(ح) تاريخي سنڌيءَ جو ٽيون قسم، 'تاريخي سنجوڳي قسم' واري سنڌي Historical coalescent assimtation) آهي:

(1) سنڌي ٻوليءَ ۾، هن قسم واريءَ سنڌيءَ جا بيشمار مثال ملن ٿا. هن قسم واريءَ سنڌيءَ جي حالت ۾، لفظن اندر، آوازن جي جوڙ يا ميل وارا (پهرئين لفظ جو پويون آواز ۽ پوئين لفظ جو پهريون آواز، ڪي بہ ٻہ مختلف آواز، اُچارڻ مهل، پاڻ ۾ سمائجي يا هڪ ٻئي تي اثر ڪري، هڪ نئين آواز ۾ بدلبا آهن. اهو بدليل نئون آواز، بلڪل الڳ ۽ هڪ نئين قسم يا گروهہ وارن آوازن مان هوندو آهي. مثال طور:

(i) مرڪب آواز [گر] ۾ مليل جوڙ وارا [گ] ۽

[ر] آواز، پاڻ ۾ سمائجي، بلڪل هڪ نئين ۽
الڳ گروهه وارو آواز [ڳ] ٺاهين ٿا، جيئن:
اَگَرَ> اڳُ ([گرَ] > [ڳ])

(2) ڪن لفظن ۾ آوازن جي جوڙ /گيه/ ۾،[گ] ۽ [ي] پاڻ ۾
سمائجي هڪ نئين آواز [ڳ] ۾ بدلجن ٿا، جيئن:

(i) ياگيَہ > ياڳُ ([گيہ] > [ڳ])
(ii) يوگيَہ> جوڳُ ايضاً

(3) ڪن لفظن ۾ ٻن آوازن جهڙوڪ/تيہ/ جي جوڙ ۾،[ت] ۽ [ي]
آواز، پاڻ ۾ سمائجي ، [ج] ۾ بدلجن ٿا، مثال طور:

(i) ويديہ> ويجُ
(ii) اَديہ> اَجُ

(4) اهڙيءَ طرح ڪن لفظن ۾ ، /ڌيَ/ آوازن جي ميل ۾، [ڌ] ۽
[ي]، پاڻ ۾ سمائجي، [جهہ] ۾ بدليا آهن، ([ڌي] [>جهہ])
جيئن: سَنڌيا > سَنجها

(5) ساڳيءَ طرح ڪن لفظن ۾ /سَت/ جوڙ ۾، آوازن جي ميل
۾، [س] ۽ [ت] آواز، پاڻ ۾ سمائجي [ٿ] ۾ بدليا آهن،
جيئن:

(i) هَستَ> هَٿُ ([ست] > [ٿ])
(ii) ڪَستوري> ڪٿوري، هن لفظ ۾ [ڪ] > [ک]
ٿيو آهي ۽ [س ۽ ت] پاڻ ۾ سمائجي [ٿ] ۾
بدليا آهن.
(iii) سُتون> ٿُوڻ> ٿوڻي ([ست] > [ٿ])
(iv) سُتن> ٿڻ (ست> ٿ ۽ [ن > ڻ]

(6) ڪن لفظن ۾ /ڪش/ آوازن جي ميل ۾، [ڪ] ۽ [ش] آواز، پاڻ ۾ سمائجي، ڌار ڌار [ک] ۽ [چ] آوازن جي صورت وٺن ٿا: مثال طور:

(i) ڪُشير > کيرُ ([ڪش] > [ک])

(ii) اَڪُشَر> اکَرَ ([ڪش] > [ک])

(iii) اَڪُش> اکُ ([ڪش] > [ک])

(iv) ڪُشار> کار يا چار ([ڪش] > [ک] ۽ [چ])

(v) لَڪُشمي> لکمي [ڪش] > [چ]

(vi) لَڪُشَڻ> لَکڻ يا لَڇَڻ ايضاً

(7) سنڌي ٻوليءَ جي ڪن لفظن ۾، /شَچ/ آوازن جي ميل ۾، گڏيل آواز [ش] ۽ [چ] ، پاڻ ۾ سمائجي [ڇ] آواز جي صورت وٺن ٿا: جيئن:

(i) پَشچم > پَڇِم ([شچ] > [ڇ])

(8) ڪن آوازن ۾ ڪم ايندڙ ميل، /نيہ/ ۾، گڏ ايندڙ آواز [ن] ۽ [ي] پاڻ ۾ سمائجي [ڄ] آواز ٿاهين ٿا: جيئن:

(i) جَنُيہ> جَڄَ ([نيہ] > [ڄ])

(ii) سُونُيہ> سُڄَ ايضاً

(ب) مشهور ويدانتي شاعر ساميءَ، پنهنجي سلوڪن ۾ هڪ هنڌ فرمايو آهي:

جني مَنُيا پنهنجا، سي تيا چڪنا چُور

(ت) سامي، ٻئي هنڌ انهيءَ لفظ کي هن طرح ڪم آندو آهي:

ڇڏي لوڪ لڄا عاشق چڙهيا اَڄَ تي

مَنيائون محبوب جي، سامي سڀ رَجا

کوڙي   ڪاموشيءَ ۾،   وينا   ڏيان   ڏجا
ملي ڪن مجا، ستهه   سُڌ   سروپ جي.

اهو لفظ منيائون، هاٺوڪي ٻوليءَ ۾، 'مڃيائون' لفظ طور ڪم ايندو آهي.

(9) ڪن لفظن ۾ ، /ٺيہ/ آوازن جي ميل ۾ ڪم ايندڙ گڏيل آواز [ٺ] ۽ [ي] ، پاڻ ۾ سمائجي [ڃ] ۾ بدلجن ٿا؛ جيئن:

(i) پٺيہ> پڃ
(ii) ڏٺي + آٺي > ڏٺياٺي> ڏڃاٺي   [ٺيہ] > [ڃ]
(iii) واٺياٺي> واڃاٺي

(10) ڪن لفظن ۾ /در/ آوازن جي ميل ۾، ڪم ايندڙ آواز [د] ۽ [ر]، پاڻ ۾ سمائجي [ڊ] ۽ [ڏ] آوازن ۾ بدليا آهن؛ مثال طور:

(i) ننڊَر> ننڊَ   ([در] > [ڊ])
(ii) چَنڊَر> چنڊ   ([در] > [ڊ])
(iii) دَروهه> ڏوهه ([در] > [د])
(iv) دهه+ ٻل> در+ٻل> دُربل > ڏُٻل> ڏُٻرُ> ڏُٻرو
(v) دُر+ جن> ڏُڃڻ   ([در] > [ڏ])

اهڙيءَ طرح هن قسم واريءَ سنڌيءَ جا ٻيا به ڪيترائي مثال ملن ٿا.

2- نسبتي سنڌي (Contextual assimilation):

هن قسم واريءَ سنڌيءَ مان مراد، اُها سنڌي آهي، جنهن ۾ جملن يا مرڪب لفظن ۾، ٻن مرڪب يا مرتب لفظن ۾ ڪم ايندڙ صاف صورتن يعني صرفين (morphemes) جي ميل واري هنڌ وٽ، پهرئين لفظ يا صرفيہ جو پويون آواز، پوئين لفظ يا

صرفيہ جي پهرئين آواز کان متاثر ٿي، هڪ نئين يعني بلڪل نئين قسم واري آواز ۾ بدلبو آهي. هن قسم واري سنڌي، ٻن ياڱن تي مشتمل آهي. اُهي ٻہ ياڱا آهن:
(الف) سُرَ سَنڌي،
(ب) وينجن سَنڌي.
انهن مان هر هڪ قسم جو تفصيلوار ذڪر هيٺ ڪجي ٿو.

(الف) سُر سنڌي:

(1) جڏهن ڪن ٻہ ٻن لفظن يا صرفين جي ميل يا گڏجڻ وقت، انهن ٻنهي لفظن مان پهرئين لفظ جو پويون آواز ۽ پوئين لفظ جو پهريون آواز، يعني ٻنهي لفظن ۾ ڇوٽو سر [اَ] استعمال ٿيل هوندو آهي تہ اهڙيءَ حالت ۾ [اَ+ اَ] يعني ٻئي سر بدلجي، هڪ ڊگهي سُرَ، يعني [آ] جي صورت وٺندا آهن؛ مثلاً:
(i) پَرَمَ + اَرٿ > پَرمارٿ
(ii) پَرَ+ اَرٿنا> پرارٿنا
ٻيا مثال هي آهن: ويد + اَنت > ويدانت. ايڪَ + انت > ايڪانت، هيڪَ + اَند> هڪاند.

(2) ڪن ٻہ ٻن ٻِيہ وارن لفظن يا صرفين مان جڏهن پهرئين لفظ يا صرفيہ جي آخر ۾ ڇوٽو سُر [اَ] ڪم آيل هوندو آهي ۽ پوئين لفظ يا صرفيہ جي شروع ۾ ڊگهو سُر [آ] ڪم آيل هوندو آهي تہ اهڙيءَ حالت ۾، پهرئين لفظ يا صرفيہ جو آخري ڇوٽو سر [اَ]، گم ٿي ويندو آهي؛ جيئن:
(i) سَنگهہَ+ آسَڻ> سنگهاسَڻ
(ii) هِمَ + آلَيہ> هِمالَيہ
(iii) پَرَمَ + آنند > پرمانند
(iv) لَجَ + آئتو> لَڄائتو
(v) ڪيڏَ + آري> ڪيڏاري

(3) جڏهن بہ ڪن ٻن گڏيل لفظن يا صرفين مان پهرئين لفظ يا صرفيہ جي آخر ۾ ۽ پوئين لفظ يا صرفيہ جي شروع ۾، يعني ٻنهي حالتن ۾ ڊگهو سر [آ] ڪم ايندو آهي تڏهن اهڙيءَ صورت ۾، پهرئين لفظ يا صرفيہ ۾ ڪم آيل [آ] گم ٿي ويندو آهي؛ جيئن:

(i) مَها + آتِما > مهاتِما
(ii) وديا + آلَيہ > وديالَيہ
(iii) لَڄا + آرو > لَڄارو

(4) ڪن بہ ٻن، هڪ ٻئي پٺيان آيل ۽ پاڻ ۾ شامل لفظن يا فقرن مان، پهرئين لفظ يا فقري جي آخر ۾ پوئين لفظ يا فقري جي مُنڍ ۾، يعني ٻنهي حالتن ۾ ڇوٽو سر [اِ] يا ڊگهو سر [اِي] هوندو آهي تہ اهڙيءَ حالت ۾ اِهي ٻئي سر، هڪ ٻئي تي اثر ڪري، ڊگهي سر [اِي] ۾ مٽبا آهن؛ مثلاً:

(i) اَتِ + اِتِ > اَتيتِ [اِ + اِ > اِي]
(ii) هَتِ + اِيڪو> هَتيڪو [اِ + اِي > اِي]
(iii) وَسِ + اِيڪو> وَسيڪو [اِ + اِي > اِي]
(iv) وَهِ + اِيٺو> وَهيٺو [اِ + اِي > اِي]

(5) ڪن بہ ٻن ڀر وارن لفظن يا صرفين مان، پهرئين لفظ يا صرفيہ جي آخر ۾ آيل ڇوٽو سر [اِ]، پوئين لفظ يا صرفيہ جي شروع ۾ آيل ڊگهي سر [آ]جي اثر جي ڪري بدلجي، نيم سر [ي] ٿيندو آهي، مثال طور:

(i) وِ +اِ+آڪَرڻ> وياڪَرڻ [اِ +آ > اي]
(ii) اَپِ + اِ+آس> اَپياس [اِ + آ > اي]
(iii) ڪَرِ + اِ+آن > ڪريان [اِ +آ > اي]

(iv)مار + آ+آن > ماريان [اِ +اَ > اي]

(6) سنڌي ٻوليءَ جي مرتب لفظن جي ناهڻ لاءِ جڏهن ڪنهن بہ لفظ جي پويان اهڙي صرفيہ ملائبي آهي جنهن جي مُنڍ ۾ ڊگهو سر [آ] هوندو آهي، ۽ پهرئين لفظ يا صرفيہ جي آخر ۾ ڊگهو سر [اي]هوندو آهي، تہ اهڙيءَ حالت ۾ [آ] سر جي اڳيان ايندڙ [اِي] سُر، بدلجي نيم - سر [ي] ٿي ويندو آهي؛ مثال طور:

(i) شيدِي + آڻي >شيدياڻي [اِي +آ >] نيم سر [ي]
(ii) موتي + آئون>موتيائون [اِي +آ >] نيم سر [ي]
(iii)پاڻي + آئو >پاڻيائو [اِي +آ >] نيم سر [ي]
(iv)آني + آرو >آنيارو [اِي +آ >] نيم سر [ي]

(7) ساڳيءَ طرح، جڏهن ڪنهن بہ لفظ جي پويان [اِي] سر هوندو آهي، ۽ اُن لفظ يا صرفيہ کان فوراً پوءِ ملايل لفظ يا صرفيہ جي مُنڍ ۾ ڇوٽو سر، [اَ] هوندو آهي، تڏهن [اَ] سر جي اثر کان، [اِي] سر بدلجي، نيم سر [ي] ٿي ويندو آهي؛ جيئن:

(i) هارِي + اَيَہ> هاريَپَ [اِي +اَ >] نيم سر [ي]
(ii) ڪاڻي + اَر > ڪاڻيرَ [اِي +آ >] نيم سر [ي]

(8) بلڪل ساڳيءَ طرح، ٻن لفظن يا صرفين جي ميل مان، پهرئين لفظ يا صرفيہ جي آخر ۾ آيل ڊگهو سر [او]، پوئين لفظ يا صرفيہ جي مُنڍ ۾ آيل ڊگهي سر [آ] جي اثر کان بدلجي، نيم سر [و] ٿي ويندو آهي؛ مثلاً:

(i) تئو + آ> تَوا [او +آ >] نيم سر [و]
(ii) ٻائو + آ> ٻاوا [او +آ >] نيم سر [و]
(iii)سائو + آ> ساوا [او +آ >] نيم سر [و]

(iv) پائو + آ > پاوا   [او +آ >] نيم سر [و]

(9) اهڙيءَ طرح ٻن ڳنڍ ايندڙ لفظن يا صرفين مان، پهرئين لفظ يا صرفيہ جي آخر ۾ آيل ڊگهو سر [اُو] ، ٻوئين صرفيہ جي مُنڍ ۾ ڪم آيل ڊگهي سر [آ] جي حالت ۾، ڊگهي سر [آ] جي اثر ڪان، ڊگهو سر [اُو] بدلجي نيم سر [و] ٿيندو آهي؛ جيئن:

(i) هندوُ + آڻي > هندواڻي   [اُو +آ >]نيم سر[و]

(ii) لاڏوُ + آن >لاڏوان   [اُو +آ >]نيم سر[و]

(iii) لاٽوُنُ+ آن > لاٽوُان   [اُون +آ >]نيم سر[و]

(iv) لَڏوُن + آن > لَڏوان   [اُون +آ >]نيم سر[و]

(v) واڏو+ آڻي > واڏواڻي   [او +آ >]نيم سر[و]

(10) بلڪل ساڳيءَ طرح ٻن ڳنڍ استعمال ٿيل لفظن يا صرفين مان، پهرئين لفظ يا صرفيہ جي آخر ۾ آيل ڇوٽو سر [اُ]، لفظن جي ميل يا جوڙ ۾ ٻوئين لفظ يا صرفيہ جي مُنڍ ۾ آيل ڇوٽي سر [اَ]جي اثر ڪان بدلجي، نيم سر [و] ٿيندو آهي: جيئن:

(i) ٿانءُ + اَ >ٿانوَ   [اُ +اَ >]نيم سر [و]

(ii) ڀاءُ (اڳهہ) + اَ> ڀاوَ   [اُ +اَ >]نيم سر [و]

(iii) ڪانءُ + اَ > ڪانوَ   [اُ +اَ >]نيم سر[و]

(iv) گهاءُ + اَ> گهاوَ   [اُ +اَ >]نيم سر[و]

(2) وينجن سنڌي:

سنڌي ٻوليءَ ۾، جملن، مرڪب ۽ مرتب لفظن ۾ ڪي اهڙا لفظ بہ استعمال ڪيا ويندا آهن جن جي آخر ۾ نہ صرف سر، پر وينجن بہ هوندا آهن. اهڙا وينجن گهڻو ڪري، ٻين ٻولين مان ورتل اُڌاران لفظن (loan words) جي آخر ۾ عام طور

ملن ٿا. ماهرن جو رايو آهي تہ جڏهن بہ ڪنهن ٻوليءَ جا لفظ، ٻيءَ ٻوليءَ ۾ اُڌارا ورتا ويندا آهن، تڏهن اهڙن اُڌارن ورتل لفظن ۾ آيل تبديليءَ کي، تاريخي سنڌيءَ، واري قسم ۾ شامل ڪبو آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾، انهيءَ قسم واريءَ سنڌيءَ جي اپڀاس دوران، اهڙا ڪيترائي مثال ملن ٿا، مثال طور:

(I) مٿي چيو ويو آهي تہ ڪن آوازن جي 'ميل' يا 'جوڙ' جي حالت ۾، ڪن لفظن جي آخر ۾ آيل وينجن، پوئين لفظ جي مُنڍ ۾ آيل وينجن کان متاثر ٿي، ڪنهن ٻئي گروهہ واري وينجن ۾ تبديل ٿيندا آهن: مثال طور:

نِس + مَل> نِرمَل [س > ر]

(II) جڏهن بہ ٻن گڏ استعمال ٿيندڙ لفظن مان، پهرئين لفظ جي آخر ۾ [س] وينجن استعمال ٿيل هوندو آهي، ۽ لفظن جي ميل ۾ شامل پوئين لفظ جي شروع ۾ [ل] وينجن استعمال ٿيل هوندو آهي تہ اهڙيءَ حالت ۾ [ل] وينجن جي اثر ڪان، [س] وينجن بدلجي، ڪنهن ٻئي گروهہ وارو وينجن، يعني [ر] ٿيندو آهي: مثال طور:

نِس + لج > نرلج [س > ر]

(III) اهڙيءَ طرح ٻن گڏ استعمال ٿيل لفظن ۾، پهرئين لفظ جي پويان آيل وينجن [ت]، لفظن جي ميل ۾ آيل پوئين لفظ جي شروع ۾ استعمال ٿيل وينجن [چ] کان متاثر ٿي، [چ] وينجن ۾ بدلبو آهي، اهڙيءَ حالت ۾ بہ دفعا گڏ آيل[چ] وينجن، اُچار ۾، مُشدد يعني ٻٽو ٿي ويندو آهي: مثال طور:

(i) اُت + چارڻ > اُچچارڻ > اُچارڻ [ت > چ]

(IV) جڏهن بہ ٻن لفظن جي ڪنهن بہ ميل جي پهرئين لفظ جي آخر ۾ [ت] وينجن ڪم ايندو آهي ۽ پوئين لفظ جي

شروع ۾ [ج] وينجن ڪم ايندو آهي تہ اهڙيءَ حالت ۾ [ج] جي اثر ڪان [ت] وينجن بدلجي، [ج]وينجن ٿيندو آهي. اهڙي اُچار جي حالت ۾ بہ دفعا گڏوگڏ استعمال ٿيل وينجن [ج]، پهرين مشدد يعني ٻٽو ٿيندو آهي، پر سنڌي ٻوليءَ ۾ اهو مشدد ويجن [ج]، 'چوسٽي آواز' [ڄ] ۾ تبديل ٿي ويندو آهي؛ جيئن:

(i) سَت + جَن > سَججن > سڄڻ [ت > ج > ڄ]

(V) اهڙيءَ طرح هيٺ ڏنل لفظن جي ميلاپ ۾، پهرئين لفظ جي آخر ۾ آيل [هہ] آواز، پوئين لفظ جي مُنڍ ۾ آيل [ج] آواز جي اثر ڪان بدلجي، [ر] ٿئي ٿو، جيئن:

(i) نِهہ + جَل > نِرجَل [هہ > ر]

(ii) نِهہ + ٻَل >نربل > نربل > نِٻَل [هہ] > [ر] ۽ پوءِ [ر] گم ٿي ويو.

(iii) نِهہ+ ڏَن > نِرڏَن [هہ> ر]

(iv) دُهہ+ ٻَل > دُربَل > دُرٻَل > ڏُٻَل [هہ> ر، پوءِ در> ڏ]

(VI) ساڳيءَ طرح [چ] جي اثر ڪري، [هہ] بدلجي [ش] ٿيندو آهي؛ جيئن:

(i) نِهہ + چَل > نِشچَل [هہ> ش]

(VII) بلڪل ساڳيءَ طرح [ق] جي اثر ڪان [هہ] بدلجي [ش] ٿئي ٿو: مثال طور:

(i) نِهہ + قَل > نشقَل [هہ> ش]

(VIII) سنڌي ٻوليءَ جي جملن ۾ بہ جڏهن ڪي لفظ گڏي اُچاريا آهن تڏهن ڪي سر آواز، سَنڌيءَ جي اصولن موجب حذف ٿي ويندا آهن؛ مثال طور: 'ڪا نہ آهي' جملي ۾ 'ڪانہ' ۽ 'آهي' لفظن کي گڏي اُچارڻ سان، پوئين لفظ جي مُنڍ ۾ آيل [آ]

سر، حذف ڪيو ويندو آهي؛ جيئن:

(i) ڪانہَ + آهي > ڪانهي	[اَ ءِ آ] حذف ٿي ويا.
(ii) ڪونہَ + آهي > ڪونهي	ايضاً
(iii) ڇا + آهي > ڇاهي	پوئين لفظ جو ڊگهو سر [آ] حذف ٿي ويو.
(iv) ڇا+ نہ + آهي> ڇا ناهي	آخري لفظ جي مُنڍ وارو ڊگهو سر [آ] حذف ڪيو ويو.
(v) ويو + س > وِيُس	پهرئين لفظ جي آخر ۾ آيل ڊگهو سر [او] بدلجي ڇوٽوسر [اُ] ٿيو آهي.
(vi) ٿيو+ س > ٿِيُس	ايضاً
(vii) ڪيو+ م > ڪَيُم	ايضاً
(viii) لکيو+ م > لِکيُم	ايضاً

مٿي ڏنل پهرين ٻن مثالن جي مطالعي مان اهو بہ واضح ٿئي ٿو تہ نہ فقط /نَہ/ لفظ ۾ شامل آخري ڇوٽوسر [اَ] گم ٿي وڃي ٿو پر 'ڪانهي' ۽ 'ڪونهي' لفظن ۾ بہ، 'نہ' صوتيہ، وسرگ آواز [نھ] ۾ بدلجي وئي آهي، يعني [ن] اوسرگ آواز، 'سنجوڳي نسبتي سنڌيءَ' جي اصولن موجب بدلجي، وسرگ آواز [نھ] ٿي ويو آهي.

(IX)اهڙيءَ طرح ٻين جملن ۾ ساندھ آيل لفظن ۾، 'سنڌيءَ' جا مثال ملاحظہ ڪريو:

(i) ماني ڪاڏي ا ٿن > ماني ڪاڏي ٿن > ماني ڪاڏِن

(ii) هنن ڇيو آهي > ڇيو اٿن > ڇيوٿن > ڇَين

انهن مثالن مان واضح ٿئي ٿو تہ سنڌي ٻوليءَ جي نحوي سٽاء موجب فاعل - فعل واريءَ ترتيب ۾، جملي ۾

گڏجي ڪم ايندڙ لفظن ۾، 'ترميم واريءَ خصوصيت' (modification) جو، سَنڌيءَ جي قانونن موجب اپياس ڪرڻ گهرجي. ٻين لفظن ۾ هيئن چئبو تہ جملن اندر ڪم ايندڙ لفظن ۾، لفظن جا مُخفف روپ، سنڌيءَ جي قانونن/اصولن سان واسطو رکن ٿا. مثال طور 'ترميم' (modification) واري اصول موجب، ڪنهن بہ گفتار ۾ 'فاعل' ۽ 'حرف جر' ۾ جوڙ/ميلاپ (juncture) واريءَ حالت ۾، صوتي تبديل واقع ٿيندي آهي، پر جيڪڏهن فاعل ۽ فعل ٻئي الڳ الڳ يا ڌار ڌار ڪري ۽ جهلي جهلي ڳالهائبا تہ پوءِ انهن لفظن ۾ ڪنهن بہ صوتي تبديليءَ جو امڪان ڪونہ ٿيندو، پر ڪنهن بہ عام گفتار ۾، لفظن جو الڳ الڳ ڳالهائجڻ، رواجي طور، يعني عام (normal) حالت ۾، ممڪن ڪونهي، انهيءَ ڪري عام گفتار موجب ڳالهائڻ سان، لفظن جي ميلاپ واريءَ حالت ۾، صوتي تبديلي ضرور ٿيندي آهي. هن سلسلي ۾، هيٺيان مثال ملاحظہ ڪريو:

لفظن جو الڳ الڳ استعمال	عام رواجي گفتار موجب صوتي تبديليءَ سان استعمال
(i) هنن اسان جي مدد ڪئي آهي.	اسان جي مدد ڪِئِيَن
(ii) هُو مدد ڪندو اٿن.	مدد ڪندو ٿن > مدد ڪندن
(iii) هُو ڪتاب ڏيندو اٿن.	ڪتاب ڏِيندو ٿن> ڪتاب ڏيندن.
(iv) هن کي چيو اٿن.	هن کي چيوٿن> چَئين
(v) الله تو آهار.	اَلاتوهار > الاتوار

هن سڄي بَحث تي غور ڪرڻ کان پوءِ، اهو چئي سگهجي ٿو تہ 'سَنڌيءَ جو مطالعو'، هر ٻوليءَ جي صوتياتي نظام ۽ اُن ٻوليءَ جي تاريخي ارتقا جي مطالعي ۾، اهم ڪردار ادا ڪري ٿو. 'سَنڌيءَ'

جي مطالعي مان اها بہ خبر پوي ٿي تہ ٻوليءَ جي آوازن، صوتين، صرفين ۽ لفظن ۾، ٻوليءَ جي ارتقا سان گڏ،   ڪهڙي ڪهڙي تبديلي آئي آهي؟ ٻولين ۾ ڪيترائي اهڙا لفظ بہ آهن، جن جي اصلي ڏاتُن جي خبر تڏهن پئجي سگهندي آهي، جڏهن 'سَنڌيءَ'جي مطالعي جي مدد سان، انهن لفظن کي پڄجي، يعني اُنهن جو ڇيد ڪري، منجهن ڪم آيل آوازن ۽ صوتين ۾ آيل تبديلين جو جائزو وٺي، اصلوڪن آوازن ۽ صوتين کي سامهون رکبو.

انهيءَ ڪري چئبو تہ ڪنهن بہ ٻوليءَ جي تاريخي ارتقا جي مطالعي لاءِ، 'سنڌيءَ' جو مطالعو نهايت ئي ضروري آهي.

هن ڪتاب ۾ آيل فني لفظن جي فهرست

ڪتاب جي متن ۾ مٿي جيڪي فني لفظ ڪم آندا ويا آهن، اُنهن جي فهرست هيٺ ڏجي ٿي:

1.	•Acoustic	آواز جي گونجَ
2.	•Affricate sounds	بندشي- گسٽا آواز
3.	•Affinity	هڪ جهڙائي، اشتراڪ
4.	•Allophone	صوتيه- ڀاتِي، صوتيه ڀيڇي
5.	•Alveolum or teeth-ridge	مهارَ، کَهُري مهارَ
6.	•Alveolar sounds	مهار وان آواز، مهارَ وارا آواز
7.	•Appex or Tip of the tongue	جڀ جي نوڪ، جڀ جي چوٽي
8.	•Articulation	اُچار
9.	•Articulator	آواز اُچاريندڙ عضوو، آواز ادا ڪندڙ حصو،آواز ادا ڪندڙ عضوو
10.	•Aspiration	وسرگائي
11.	•Aspirated sounds	وسرگ آواز
12.	•Assimilation	سَنڌي، ادغام
13.	•Back of the tongue	جڀ جو پوڇڙ

نوٽ: جن لفظن جي مٿان* نشان ڏنل آهي، انهن سڀني انگريزي لفظن جا نعم البدل هن ڪتاب جي مصنف طرفان، سنڌي ٻوليءَ ۾ پاڻ نوان جوڙي پيش ڪيا آهن. اهي سڀ نوان لفظ آهن جيڪي مصنف پهريون دفعو ٺاهي پيش ڪيا آهن.

14.	•Bilabial sounds	ٻچپوان آواز، ٻن چپن وارا آواز
15.	•Back vowels	پوئڙ وارا سُرَ
16.	•Blade of the tongue	جڀ جو ڦارُ
17.	•Consonants	وِيَنجنَ
18.	•Consonantal letter	حرف صحيح
19.	•Comparative method	تقابلي طريقو
20.	•Comparative study of languages	ٻولين جو تقابلي مطالعو
21.	•Compression	داٻ
22.	•Colloquial	روز مره واري ٻولي
23.	•Clustered sounds	گڏيل آواز، مرڪب آواز
24.	•Close vowels	گهٽيل سُرَ
25.	•Central vowels	وچٿرا سُرَ
26.	•Dental sounds	ڏندن وارا آواز، ڏندانوا آواز
27.	•Distribution	تقسيم
28.	•Diphthongs	يڪپدا ڏُهرا سُرَ
29.	•Dialect	لهجو، اَپڀاشا
30.	Diagram	خاڪو، تصوير
31.	•Diaphragm	پيٽ ڇهه
32.	•Dialectology	لهجن جو اڀياس
33.	•Descriptive Linguistics	تشريحي لسانيات
34.	•Duration	ڊيگهه، عرصو
35.	•Ear training	ڪنن کي تربيت ڏيڻ
36.	•Element	جزو
37.	•Epiglottis	نڙگهٽ جي منهن واري ڍڪڻي، ساهه واريءَ نليءَ جي ڍڪڻي

هي لفظ ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ ٺاهيا هو.

38.	•Elision	تخفيف، آواز کي ڪيرائڻ، آواز کي حذف ڪرڻ
39.	•Flapped sounds	ڦڙڪٽا آواز، ڦڙڪي (جيڀ جي) وارا آواز
40.	•Final position	آخري صورت، پڇاڙيءَ واري يا پوئين صورت
41.	•Front of the tongue	جيڀ جو مُهَڙ
42.	•Fricative sounds	گَسٽا آواز
43.	•Frictionless-continuants	بنا گَهڪي وارا، روان آواز
44.	•Front vowels	مُهڙَ وارا سُرَ
45.	•Glottis	نڙگَهٽ يا گَلو، نڙيءَ جو مُنهن
46.	•Glottal sounds	گَلي وارا آواز
47.	•Glide	گَهَڪو
48.	•Gliding sounds	گَهڪي وارا آواز
49.	•Gemination	تشديد، آوازن جي ٻٽائي
50.	•Hard-palate	سخت تارون
51.	•Half –close vowels	اڌ گَهٽيل سُرَ
52.	•Historical linguistics	تاريخي لسانيات
53.	•Historical Development	تاريخي ارتقا
54.	•Implosives, Glottalic suction stops	چوُسٽا آواز
55.	•Idiolect	محاورو
56.	•International Alphabetic Chart	بين الاقوامي صوتياتي چارٽ
57.	•Intonation	جهيل، جهِيلار، ڊار

58. •Internal change	اندرين تبديل، اندروني تبديل
59. •Initial position	مُنڍَ واري صورت، ابتدائي صورت
60. •Junctunre	جوڙ، ميل، سَنڌ
61. •Lateral sounds	پاسيرا (چپ جي پاسن وارا) آواز
62. •Labio-dental sounds	چپ-ڏندن گاڏئون آواز
63. •Larynx	نڙگهٽ
64. •Length	آوازن جي ڊيگهه يا لامَ
65. •Manner of articulation	آواز جي اُچارڻ جو ڍنگ
66. •Mechanism of speech	ڳالهائڻ جو طريقو
67. •Morpheme	صرفيه
68. •Morphology	علم صرف
69. •Morpho-phonemic change	صرفي — صوتي تبديل
70. •Medial Postion	وچين صورت
71. •Nasal Sounds	گهڻا آواز، نَڪوان آواز ، انوناسڪ
72. •Nasal vowels	گهڻا سُر، اَنوُناسِڪَ سر
73. •Nasalised vowels	اَنو سُوارَ سُرَ، گهڻهائڻا سُرَ
74. •Nasal Cavity	نڪ وارو کوپو
75. •Organs of Speech	ڳالهائڻ جا عضوا
76. •Oral Cavity	وات وارو کوپو
77. •Open vowels	کُليلَ سُرَ
78. •Orthography	صورتخطي، لپي
79. •Palatal sounds	سخت تارونءَ وارا آواز
80. •Pharynx	نڙي
81. •Pharyngal sounds	نڙيءَ وارا آواز
82. •Phone	صوت يا آواز

83. •Phoneme	صوتيہ
84. •Phonetician	علم صوتيات جو ڄاڻو
85. •Phonetic	صوتياتي
86. •Phonetics	صوتيات
87. •Phonetic Science	علم صوتيات
88. •Phonetic laws	صوتياتي قانونَ
89. •Phonology, Phonemics	علم الاصوات
90. •Point of articulation	مخرج، نقطہ ادا، اُچار جي جاءِ يا هنڌ
91. •Phonetic Orthography	صوتياتي صورتخطي
92. •Plosives, Explosives	ڌوڪڻا آواز، ڌماڪيدار آواز
93. •Post-velar sounds	نرم تارونءَ کان پوئين آواز
94. •Puff of breath	هوا جي ڦوڪ
95. •Pure vowels, non-nasal vowels	سادا سُرَ، صاف سر
96. •Retroflex sounds	مُورڏني آواز
97. •Roof of the mouth	وات جي ڇت
98. •Rolled sounds	ڦرڻا آواز، گول آواز، لرزشدار آواز
99. •Sandhi	سنڌي، ادغام
100. •Sequences of Sounds	آوازن جا ميل
101. •Semi-vowels	نيم - سُرَ
102. •Sets of Sounds	آوازن جا ايڪا، آوازن جا جوڙ
103. •Speech therapy	ڳالهائڻ جي ورزش
104. •Speech Sounds	ڳالهائڻ جا آواز
105. •Spoken Sounds	ڳالهائڻ جا آواز
106. •Spoken Language	ڳالهائڻ واري بولي، روزمره واري بولي

107. •Spread	پکڙيل
108. •Short-hand	مختصر خط، ڇوٽو خط، ٽنبو خط، اڌ اکري
109. •Soft-palate, velum	نرم تارون
110. •Standard Dialect	معياري لهجو
111. •Stress	زور
112. •Tip of the Tongue	ڄڀ جي نوڪ
113. •Track or region of sounds	آوازن جو پڙ
114. •Succession of sounds	آوازن جو تسلسل
115. •Tongue	ڄڀ
116. •Tongue training	ڄڀ جي تربيت
117. •un rounded	اڻگول
118. •Uvula	ڪاڪڙو، حَلق
119. •Uvular sounds	ڪاڪڙي وارا آواز
120. •Voiced sounds	ڳرا آواز
121. •Voiceless sounds	هلڪا آواز
122. •Vowels	سُرَ
123. •Vowel letter	حرف علت
124. •Velar sounds	نرم تارُونءَ وارا آواز
125. •Vocal Cards	آوازي تندون، آوازي ڦڙڪا
126. •Writing system	رسم الخط

مددي ڪتاب ۽ رسالا

سنڌي ڪتاب

1. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: 1993ع، سنڌي صورتخطي، ڇاپو چوٿون، حيدرآباد: سنڌي ٻوليءَ جو بااختيار ادارو
2. ايضاً: 2004ع، سنڌي ٻوليءَ جو بڻ بنياد، ڇاپو ٻيون، ڪراچي: سنڌيڪا اڪيڊمي
3. آڏواڻي، ڀيرو مل: 1926ع، وڏو سنڌي ويا ڪرڻ، ڀاڱو ٻيون، ڪراچي، هندو پريس.
4. ڪلياڻ آڏواڻي: 1953ع، سامي، بمبئي 1: چرچ گيٽ
5. ايضاً: 1956ع، سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ، حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ
6. سراج: 1963ع، سنڌي ٻولي، حيدرآباد: عظيم پبليڪيشن
7. عبدالڪريم سنديلو، ڊاڪٽر: 1955ع، تحقيق لغات سنڌي، لاڙڪاڻو
8. مرزا قليچ بيگ: 1960ع سنڌي ويا ڪرڻ ڀاڱو ٽيون، حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ
9. مُرليڌر جيٽلي، ڊاڪٽر: 2000ع، سنڌي ڌوني- وگيان (سنڌي صوتيات) دهلي، فوٽو آف سيٽ پرنٽرس 2446، برادري باليمرن
10. مولانا محمد اشرف ٿانوي: جمال القرآن، ڪراچي:
11. نبي بخش خان، بلوچ، ڊاڪٽر: 1960ع، جامع سنڌي لغات، جلد پهريون، حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ
12. ايضاً: 1962ع، سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ، حيدرآباد
13. وسناڻي، ن – ج: 1892ع، نئون سنڌي وياڪرڻ (A New Grammar of Sindhi Language) ڪراچي: گورنمينٽ سينٽرل بڪ ڊيپو
14. ايضاً، وَٿتپتي ڪوش، حيدرآباد: سنڌي ادبي بورڊ
15. واحد بخش شيخ: 1956ع سنڌي صرف ونحو، حيدرآباد: آر- ايچ- احمد اينڊ برادرس

English Books

1. Allana Ghulam Ali, 1963, The Arabic Element in Sindhi, M.A. Thesis, submitted to the University of London, Lahore: Maktabah Danishwaran
2. Allen, W.S., 1953, Phonetics of Ancient India, Geoggery Cumberege, London: Oxford University Press
3. Ibid. 1957, An article Some Phonological Characteristics of Rajasthani, B.S.O.A.S
4. Bartil Malmberg, Publication 1963, Phonetics, Dover Publication INC, New Yark:
5. Benarsidas Jain, 1934, A Phonology of Punjabi and Ludhiani Phonetic Reader, Ph.D. Thesis, Submitted to the University of London , Lahore: Published by the University of Punjab
6. Bloch, B., and Trager, L., 1942, Outline of Linguistic Analysis, Linguistic Society of America, Baltimore:
7. Bloomfield, L., 1961, Language, London: Georage Allen Unwin Ltd.
8. Chatterji, S.K., 1942, Indo-Aryan and Hindi, Ahmedabad: Gujrat Vernacular Society
9. Cowell, E.B. '1962' The Prakratapra Kasa Of Vararuchi, Calcutta 4: Punthi Pustak
10. Firth, J.R. 1957, Papers in Linguistics, 1934-51, London: Oxford University Press
11. Glimson , A.C., 1964, An Introduction to the Pronuciation of English, London: Edward Arnold Publisher Ltd
12. Hocket, C.F., 1960, A Course in Modern Linguistics New Yourk: The Macmillan Company
13. Jhamatmal Wasnani, 1892, New Sindhi Grammar, Karachi: Government Central Book Department
14. Jones, D., 1962, An Outline of English Phonetics, W. Heffer Sons, Ltd.
15. Khalil I. Suleman, 1963, Arabic Phonetics, Translation of Ibn Sina's Risalah, Lahore: Shaikh Muhammad Ashraf, Kashmiri Bazar

16. Khubchandani, L.R., 1961, The Phonology and Morphophonemics of Sindhi, M.A. Thesis, Pensylvaina, University
17. Macdonell, A.A. (1893) Sanskrit- English Dictionary, London:
18. Mario Peiand Frank Gaynor 1954, Dictionary of Linguistics, Philosophical Library, New York:
19. Mitchell, T.F., 1949, Teach Yourself Arabic, London: The Principles of International Phonetie Association
20. Monier Williams, Sir, (1956) A Sanskrit Dictionary, Oxford:
21. Pei Mario and Frank Geynor (1954) Dictionary of Linginstics, New York: Philosophical Library
22. Scholberg, H.C., 1955, Concise Grammar of Hindi Language, Geoffrey Cumberlege: Oxford University Press
23. Ward, C., 1962, The Phonetic of English, W. Heffer and sons Ltd., Cambridge: England
24. Whiteny, W.D., 1950, Sanskrit Grammar, Geoffrey Cumberlege, London:

ISBN 978-9-6962512-0-0
9 789696 251200